

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 27 / 2018

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM

Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning

27 / 2018

RAMBAM er et akronym for

Rabbi Moshe ben Maimon

(Maimonides) 1135-1204

Udgives med støtte fra

Frk. Helga Melchiors Familiefond

Statens Kunstfond

Udgivet af

Selskabet for Dansk Jødisk Historie

Svanevænget 4

2100 København Ø

kontakt@sdjh.dk

www.rambam.dk

Formand: *Benedicte Brohm*

Næstformand: *Allan Falk*

Tryk

AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160

ISBN 978-87-92282-10-1

Redaktion

Allan Falk

Cecilie Speggers Schrøder Simonsen (ansv.)

Lis Ekner

Redaktionelle medarbejdere

Jacob Lykke (grafik)

Liv Rolf Mertz (korrektur)

Forside

Udsnit af Paul Fischer, "Udsigt fra kunstnerens altan, Sortedams Dosseringen", 1887.

Bagside

Den vandrende jøde.

Fra dansk skillingsvise

Indhold

Forord.....	4	Barndoms- og ungdomsminder fra Polen <i>Malka Fish</i>	70
Fra outsiders til insider – Paul Fischer og den moderne by <i>Inge Bucka Mejlhede</i>	6	Uddrag af <i>Skrevet på polsk</i> <i>Janina Katz</i>	87
”Det er Hellas og Israel som Evropa skylder sin kultur” – Georg Brandes og hans Athen kontra Jerusalem-fortolkninger <i>Søren Blak Hjortshøj</i>	15	<hr/> Familie, musik og taknemlighed <i>Henrik Chaim Goldschmidt</i>	90
Bibelske profetier og deres betydning for kristnes syn på det jødiske folk og staten Israel <i>Ole Andersen</i>	26	Theresienstadts teaterliv i dansk erindring <i>Pernille Villadsen</i>	100
Jøderne i Slagelse – hvorfra kom de, og hvor drog de hen? <i>Allan Falk</i>	36	Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943 <i>Jens Ulf-Møller</i>	112
<hr/> Polsk-jødiske flygtninges vej til Danmark fra 1968 og frem – Indledning <i>Svend Gottschalk Rasmussen</i>	46	Jødisk aktivisme i Danmark 1938-1943 <i>Arthur Arnheim</i>	134
Det var kun en drøm <i>Henia Vrazda</i>	48	BOGANMELDELSER.....	148
Da de polske jøder kom til Danmark <i>Rikke Smedegaard</i>	59	ENGLISH SUMMARIES.....	167
Polske jøder møder Danmark – i billeder.....	63	BIDRAGYDERE.....	174

Forord

Rambam præsenterer i år et varieret indhold, som består af både personlige beretninger og familiehistorie samt kunsthistorie og ny forskning. Der er nye perspektiver på veldokumenterede begivenheder og forskningstunge felter, og der er nye forskningsfelter og begivenheder, som ikke tidligere er blevet udforsket. Tidsmæssigt favner *Rambam* også bredt og inkluderer bibelhistorie såvel som moderne kulturhistorie og Anden Verdenskrigshistorie.

Igen i år indeholder *Rambam* en temasektion, som denne gang sætter fokus på de polsk-jødiske flygtninge, som kom til Danmark i slutningen af 1960'erne og starten af 1970'erne. For 50 år siden i år var studenterdemonstrationer i Polen med til at starte en række antisemitiske kampagner, og forholdene for polske jøder ændrede sig markant. Det resulterede i, at mange polske jøder flygtede fra landet, og en lille del af dem kom til Danmark. Med personlige erindringer fra tiden, fotografier og digte giver temasektionen et indblik i de polsk-jødiske flygtninges fortællinger.

Inge Bucka Mejlhede indleder dette års *Rambam* med en indføring i Paul Fischers kunst i anledning af Københavns Museums kommende særudstilling om ham. Den københavnske maler med jødisk afstamning satte kulør på Danmarks hovedstad og malede mange af byens vartegn, som de tog sig ud fra deres smukkeste side. En af Danmarks helt store kulturpersonligheder er hovedpersonen i Søren Blak Hjortshøjs artikel. Georg Brandes og hans omfangsrige tekstproduktion er der allerede forsket meget i, men Blak Hjortshøj præsenterer et underbelyst område af Brandes' arbejde, når han fremstiller Brandes' svar på spørgsmålet om den europæiske civilisations grundlag. Ole Andersen skriver om de bibelske profetier om Israels folk og land og fremstiller de forskellige tolkninger, som kristne har foretaget

af dem. I sin artikel dykker han ned i Femte Mosebog for at demonstrere, hvilken betydning forståelsen af den har for kristnes syn på Israel i dag. Alt imens tager Allan Falk på rundtur i Slagelses byhistorie, når han undersøger, hvilke jøder der fra det 18. århundrede og frem til det 20. har boet i byen. Han kommer omkring kendte såvel som ukendte jødiske familier og følger deres vej fra deres indvandring til Slagelse til deres udvandring eller bortgang i byen.

Temasektionen i årets *Rambam* introduceres af Svend Gottschalk Rasmussen. Han skildrer baggrunden for, at omkring 15.000 polakker udvandrede fra Polen i slutningen af 1960'erne. Dernæst fortæller Henia Vrazda, hvordan hun oplevede det, i sin personlige beretning om vejen fra Polen til Danmark. Hun gik på universitetet i Wrocław, da studenterdemonstrationerne i 1968 brød ud, og deltog i en strejke. Året efter rejste hun til Danmark med sine forældre, fordi hun følte sig uønsket i sit hjemland. Rikke Smedegaard indfører i politikernes og pressens håndtering af situationen i Danmark, da polsk-jødiske flygtninge kom til landet i slutningen af 1960'erne og starten af 1970'erne. De polske jøder havde stor medieinteresse, men alligevel gik der måneder, fra de første flygtninge ankom, til de blev omtalt i aviserne. *Rambam* bringer herefter en række af Dansk Jødisk Museums fotografier relateret til tiden og personerne, som flygtede til Danmark fra Polen. Endnu en personlig beretning beriger temasektionen. Malka Fish erindrer sin barndom og ungdom i Polen, som var præget af økonomisk trang og antisemitisme. Og som en konsekvens af studenterdemonstrationerne blev hendes mand tvunget til at gøre militærtjeneste, mens hun måtte tage sig af deres to børn alene. Temasektionen afsluttes med digte af den polsk-jødiske forfatterinde Janina Katz fra samlingen *Skrevet på polsk*.

Efter temasektionen skriver Henrik Goldschmidt om sin egen families historie. Den fortæller han for første gang og røber dermed hemmeligheden bag sit kunstneriske virke. Hans families vej gennem Anden Verdenskrigs rædsler er dét, der dagligt driver ham i hans musikalske arbejde. I sin artikel om jødisk aktivisme belyser Arthur Arnheim danske jøders reaktioner på besættelsen og truslerne om forfølgelse i efteråret i 1943. Han retter særlig opmærksomhed mod den unge danske jøde David Sompolinskys store indsats i forbindelse med redningsarbejdet i slutningen af september og oktober måned 1943. Sompolinsky var en vigtig person for dannelsen af Lyngbygruppen, som i efteråret 1943 og foråret 1944 hjalp hundredvis af jøder med at flygte til Sverige. Gruppens redningsarbejde er omdrejningspunktet for Jens Ulf-Møllers artikel, og han kommer ind på både de enkelte gruppemedlemmer, og hvem de jøder var, som blev hjulpet til Sverige. Ved den aktion, som tyskerne foretog i Danmark i oktober 1943, endte 470 mennesker i ghettoen Theresienstadt. Det kulturelle liv, som de oplevede, beskriver Pernille Villadsen i sin artikel. Med fire danske jøders erindringer viser Villadsen, hvilken betydning teatret havde blandt fangerne i Theresienstadt.

Det rige og mangfoldige felt, som dansk-jødisk kultur og historie udgør, er således bredt repræsenteret i årets *Rambam*. Rigtig god og medrivende læsning!

Cecilie Speggers Schrøder Simonsen
(ansvarshavende redaktør)

Fra outsider til insider – Paul Fischer og den moderne by

Københavns Museum viser som den første særudstilling på museets nye udstillingssted på Stormgade 18 en udstilling om kunstneren Paul Fischer med åbning sommer 2019. Inge Bucka Mejlhede har i den anledning skrevet en artikel om kunstneren, der var efterkommer af jødiske indvandrere og endte med at blive en af de mest insisterende københavnermalere. Foragtet af kunstkritikere, men elsket af kunstkøbere leverede Fischer et utal af motiver fra storbylivet i København på malerier, plakater, postkort og i bladtegninger.

Af Inge Bucka Mejlhede

Elegante damer, promenerende herrer og unge cykelpiger på prominente steder i København er hovedmotiver i den københavnske maler Paul Fischers kunst. Fischer (1860-1934) malede livet på Københavns pladser, gader og broer omkring år 1900 med en vedholdenhed og produktivitet, så han i dag fortsat gælder som københavnermaleren par excellence. Hans bybilleder fra steder som Rådhuspladsen, Gammel Strand og Dronning Louises Bro lyser af kærlighed til København – det moderne, idylliske og stemningsfulde København, vel at mærke. Fischer beskæftigede sig ikke med bylivets skyggesider som fattigdom, bolignød og social uretfærdighed. Marginaliserede samfundsgruppers problemer tematiseres ikke i Fischers billeder. Det på trods af, at man ikke skal langt tilbage i Fischers familiehistorie for at finde familiemedlemmer, for hvem det at være en del af samfundet eller at opleve en gnidningsløs tilværelse var en aktuel problematik.

Fra jødisk minoritet til kristen majoritet

Paul Fischer var efterkommer af jødiske indvandrere. Fischers oldefar, Philip Jacob Ephraim, var født i Posen i Polen i 1758, men som ca. 18-årig udvandrede han til Nakskov på Lolland. Her arbejdede han først som huslærer og dernæst som lærer ved Nakskov menigheds rabbinerskole. Stillingen som huslærer var en mulighed for at komme til Danmark, idet herboende jødiske familier med børn kunne optage udenlandske jødiske lærere som medlem af husstanden uden myndighedernes tilladelse. Blev man siden gift ind i en familie i byens jødiske menighed, kunne man med familiens hjælp søge om lejdebrev og borgerskab. Det var præcis, hvad Philip Jacob gjorde, da han giftede sig med Birgitte Joseph, der også var af jødisk herkomst. Med brudebroderens hjælp søgte Philip Jacob om lejdebrev og borgerskab som købmand for at supplere sine ringe indtægter som lærer. Af det bevilligede borgerbrev fra 1782 fremgår det imidlertid, at jøder i Danmark var underlagt samfundsmæssige restriktioner, social kontrol og diskrimination.

Udsigt fra kunstnerens altan, Sortedams Dosseringen, 1887. Københavns Museum.

Philip Jacob fik ikke lov til at ernære sig som købmand, men blot ”med lidet Krambodhandel”.¹ Han måtte derfor ikke handle med importerede varer, da det var byens købmænd, der havde monopol på at indføre varer fra udlandet til hele Lolland-Falster. Mange danske jøder havde traditionelt netop satset på handel med nye, udenlandske varer som en indtægtskilde, fordi de ikke kunne få adgang til de eksisterende handelslaug og varemarkeder. Philip Jacob forsøgte sig med et bryggeri og søgte senere om at oprette et jødisk seminar til uddannelse af lærekræfter fra udlandet, men intet ville rigtig lykkes, så han fortsatte med småhandelen og virkede i mange år som menighedens forstander.

Paul Fischers bedstefar, Fischer Philip, voksede derfor op under begrænsede økonomiske kår. Mulighederne var i det hele taget begrænsede for Fischer Philip, der var født i 1790 som sjette barn ud af syv i en ortodoks

jødisk familie. Alligevel var det ikke ham, der brød med den jødiske tro, hvilket en del danske jøder valgte at gøre i slutningen af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet for at opnå bedre økonomiske og karrieremæssige forhold i det kristne samfund. Tværtimod findes der et trykt brev fra 1858, hvor han begræder, at samtlige af hans børn senere i livet konverterede til kristendommen.² Desuden blev han gift med en datter af en jødisk kantor. Fischer Philip kom som ung i handelslære i Rudkøbing på Langeland, hvor han i 1810 fik borgerskab og etablerede sig som købmand. I 1832 blev han vatfabrikant i Øverød i Nordsjælland for til sidst at ende som købmand i København. Ligesom sine søskende havde Fischer Philip taget faderens navn som slægtsnavn, men han ændrede det senere til Philip Fischer. Med Paul Fischers far bekræftedes ”Fischer” som familiens etablerede efternavn.

Philip August Fischer, der var født i 1817, ville være kunstmaler. Han blev optaget på Det Danske Kunstakademi i 1832, men var sandsynligvis samtidig i malerlære, for i 1840 opnåede han sin svendeprøve som malersvend. Studierne på kunstakademiet fortsatte frem til 1847, men han opnåede ikke afgang. I 1851 fik han i stedet borgerskab som malermester og etablerede en farve- og lakfabrik i København. Selvom Philip August blev ved med at male og enkelte gange udstillede på Charlottenborg, satsede han til sidst på den sikre økonomi. Han giftede sig ovenikøbet som den første i slægten med en ikke-jødisk kvinde, Paul Fischers mor Gustava Albertina Svedgren. Paul Fischer voksede derfor hverken op i et specielt marginaliseret eller jødisk hjem. Tværtimod er hans opvækst ofte blevet karakteriseret som borgerlig og hjemmet som et forholdsvis velhavende købmandshjem med en far, der havde fuld forståelse for Fischers livskald som kunstmaler.³ Alligevel var Fischers vej fra håbefuld kunstnerspire til efterspurgt kunstmaler ikke uden knaster på vejen. Det haltede blandt andet med uddannelsen og med anerkendelsen fra den officielle danske kunstverden.

Fra outsider til insider

Fischers formelle uddannelse som kunstmaler blev kort. Først modtog han vel nok undervisning på Det Tekniske Institut samtidig med, at han var i lære på en terrakottafabrik. Men siden nåede han kun til kunstakademiets forberedelsesklasse, som han besøgte fra maj 1876 til januar 1878. Videreuddannelsen foregik herefter på den autodidakte måde. På Charlottenborg-udstillingerne kunne han følge med i tidens kunst, og ikke mindst kunne han gennem avisernes kunstanmeldelser og de illustrerede blades reportager fra ind- og udlandet holde sig orienteret om samtidens kunststrømninger. Fischer synes ikke at have haft nogen tættere kontakt med jævnaldrende danske kunstnerkolleger eller tidligere lærere på akademiet, som det ofte er blevet bemærket.⁴

Tværtimod var hans orientering fra begyndelsen snarere kosmopolitisk. Han rettede blikket mod udlandet, specifikt mod fransk kunst, franske nyheder og Paris'

byforandringer, som han i disse år kunne begynde at se afspejlet i Københavns byudvikling. Inspireret af byplanlægningen i byer som Paris og Wien forvandlede København mod slutningen af 1800-tallet fra lukket fæstningsby til moderne metropol og fik blandt andet på nedlagte voldområder brede boulevarder, åbne pladser og et nyt forlystelsesliv på caféer, restauranter og teatre. Fischer skulle til at skabe sig en karriere i en tid, hvor industrialiseringen og nye teknologier ændrede byens rum.

*Par ved bord på Café Continental, 1890'erne.
Københavns Museum.*

Dømt ude af det officielle danske uddannelsessystem blev Fischers professionelle redning, at han i 1882 blev hyret som illustratør til ugetidsskriftet *Ude og Hjemme*. Bladet var netop et af dem, der bragte kultur- og nyhedsstof fra ind- og udland. Med xylografen F. Henriksen som udgiver var der tilmed høje ambitioner på billedkunstens område.⁵ Billedteksterne til Fischers illustrationer røber, at det i høj grad var Københavns moderne storbyliv, "La vie moderne", som Fischer kom til at tegne for bladet: *Fra Dagmartheatret, I den ny Udstillingsbygning, Fra Etablissement Nationals ny Koncertsal* med mere. Fra 1880'erne fulgte også opgaver for

Illustreret Tidende, *Juleroser*, det franske blad *Le Monde Illustré* og vittighedsbladene *Klods Hans* og *Politikens Tik Tak*. Hvor de førstnævnte tidsskrifter krævede illustrationer, der formidlede det nye urbane liv i København og til tider nærmest bogstaveligt dokumenterede Københavns byudvikling,⁶ spidde vittighedsbladene det moderne parforhold og relationen mellem tjenestefolk og herskabet. Fischer illustrerede siden også bøger og andre udgivelser, blandt andet på sin yngre bror Svend Fischers kunstforlag.

En anden indtægtskilde blev Fischers produktion af reklameplakater. Plakatkunstens udbredelse omkring år 1900 kan også ses som en konsekvens af det moderne storbyliv og opkomsten af en ny, fritidspræget livsstil med behov for forlystelser, motion og forbrug blandt dem, der havde råd til det. Fischer lavede reklameplakater for cykelfabrikanter, forlystelsessteder og litografiske firmaer med henblik på at anspore købetrangen. Han arbejdede blandt andet i en stil inspireret af den franske plakatkunstner Henri de Toulouse-Lautrec med rene farveflader, klare konturlinjer og figurer trukket helt frem i billedfeltet.⁷

Endelig tjente Fischer penge på at skabe motiver til postkort, der i 1880'erne var en ny opfindelse i Danmark. Helt konkret opstod postkortet som "genre" på Den Nordiske Kunst- og Industriudstilling 1888 i København, hvor man kunne købe små kort med motiver fra udstillingen og sende dem.⁸ Fischer tegnede både billeder til turistkort, lykønskingskort og julekort. Motiverne viste genkendelige københavnermotiver og -mennesketyper, men de kunne også forestille nisser og juletræer. Dels skabte Fischer nye motiver til postkortene, dels drejede det sig om kunstryk med reproduktioner af hans malerier. For Svend Fischers kunstforlag skabte han blandt andet en række postkort med fotos af kendte (turist)steder i København kombineret med tegnede fischerske københavner typer som eksempelvis livgarden ved Amalienborg Slot, tjenestepigen ved Niels Juels' statue og cykelpigen, der var nået helt frem til Skodsborg Badehotel.⁹ "Mixed media"-kombinationen mellem foto og tegning forekommer vovet i betragtning

af, at fotografiet som kunstnerisk medie muligvis var endnu mere underkendt i tiden end at tegne motiver til postkort.

Alt imens Fischer var virksom som illustratør, plakat- og postkortkunstner, blev han i løbet af 1880'erne en stadig mere eftertragtet kunstmaler. Fischer havde travlt og skabte sine billeder med stor produktivitet. I den forbindelse blev fotografiet et vigtigt hjælpemiddel, idet Fischer benyttede fotos frem for malede skitser som forarbejder til sine malerier. Fotografiet blev udbredt i slutningen af 1800-tallet, og Fischer var ikke blot hurtig til at benytte mediet som et effektivt middel til at indsamle studiemateriale, men også som et middel til at levendegøre sine motiver. Bevæbnet med sit kamera gik Fischer rundt i byen og tog fotos af byrum, monumenter og menneskegrupper, eller han fik modeller til at stille op til enkeltfotos. Han forsøgte at bevare fotografiets tilfældige billedbeskæringer og øjeblikagtige kvalitet i sine billeder for at fremme fornemmelsen af det momentane og flygtige. Sammenligningen mellem Fischers kunst og fransk impressionisme i litteraturen om Fischer skyldes blandt andet dette træk ved hans malerier.¹⁰

Fischer opsøgte nye steder i København som eksempelvis Dronning Louises Bro med den franskinspirerede arkitektur på Søtorvet, Vesterbro Passage og områdets forlystelsessteder samt den nyanlagte Rådhusplads for i form og motiv at gøre København til en slags Nordens Paris. Men også gamle torve fik et umiskendeligt moderne præg i Fischers bearbejdelse, blandt andet fordi traditionsrige pladser som Kongens Nytorv også blev forsynet med de nye teknologiers markører – telefonkiosken, gadelys og sporvogne. Selv motiver, der ved en umiddelbar betragtning forekommer rent idylliserende og tilbageskuende som eksempelvis skovserkonerne og blomstersælgerskerne på Højbro Plads, kan have en moderne kvalitet med deres fotografiske beskæringer, salgskvindernes rolle som statister til borgerskabets moderne forbrugsliv og skabt, som motiverne var, til et nyt og stort billedforbrugende publikum: Det være sig den klassiske kunstmæcen eller turisten, der ønskede

at sende et postkort med et stykke københavnsk lokal-kolorit. Fischers kommercielle succes blev stor. Han kunne afsætte sin kunst, bo i hus i Hellerup og rejse til udlandet. I litteraturen om Fischer udgør de høje, opnåede auktionspriser for hans kunst, både i levende live og posthumt, selvstændige afsnit.¹¹

Fra et kristent majoritetssynspunkt udgør Fischer og hans families assimilationshistorie desuden også en succeshistorie – nationalt, religiøst og samfundsøkonomisk. Fischer blev som efterkommer af jødiske indvandrere ikke blot integreret (kristen) dansker, han blev også ærkekøbenhavn(er)er(maler) med stor økonomisk succes. Set samlet tager Fischers billeder fra København sig nærmest ud som en hyldelse til byen. Fischer fokuserede rigtigt nok ikke på problematiske samfundsemner. I stedet udstråler billederne en tro på fremtiden, tillid til det moderne liv og kærlighed til København, som Fischer selv i øvrigt oplevede som mest stemningsfuld i en gråvejrsversion, eller når sneen havde lagt et blødt slør over byens konturer. Det købestærke publikum elskede det, men det gjorde kunstkritikerne ikke.

*Dronning Louises Bro under Opførelse, 1886.
Københavns Museum.*

Inde, men alligevel ude

Selvom Fischer blev insider blandt kunstkøberne, forblev han outsider blandt kunstkritikere og kunstnerkolleger. Det var der flere årsager til, men blandt andet netop fordi han undlod at følge en af tidens væsentlige opfordringer til billedkunstnerne: ”At sætte problemer under debat”. Opfordringen blev oprindeligt formuleret af litteraturkritikeren Georg Brandes i sine forelæsninger om hovedstrømninger i det 19. århundredes litteratur indledt i efteråret 1871, men gjaldt fra 1880’erne også billedkunsten. Kunstnerne skulle ikke alene dyrke en nutidskunst i form af en neutral skildring af samtiden, men kunsten skulle formidle en holdning, tage stilling og tage parti i forhold til tidens aktuelle problemstillinger. Brandes stod hermed for en kritisk realisme, mens forfatteren Herman Bang inden for litteraturen var et eksempel på en naturalistisk, neutral samtidskildrer.¹² Begreberne realisme og naturalisme er imidlertid blevet brugt i flæng i redegørelser for tidens kunst og litteratur, men uanset kunne Fischer i virkeligheden hverken leve op til det ene eller andet med sine billeder, der vel nok viste det moderne samtidskøbenhavn, men som udgangspunkt altid i den bedste version. Samtidens kunstkritikere bedømte i bedste fald Fischers billeder som værende for naturalistisk illustrerende. De mindede for meget om et fotografi. I værste fald drejede det sig om skønmaleri. Eksempelvis fik Fischer kritik for sin forelskelse i elegante københavnerinder og præsentabelt klædte tjenestepiger, hvis kønne ansigter og bare runde arme sjældent bar præg af hårdt arbejde.¹³

Relationen mellem billedkunsten og fotografiet var i det hele taget problematisk, idet fotografiet i slutningen af 1800-tallet ikke blev anerkendt som et kunstnerisk medie. Fotografiet kunne benyttes som et middel til at udbrede kendskabet til kunst og som et hjælpemiddel i kunstnerens proces, men slutproduktet måtte aldrig blive fotografisk, det vil sige mekanisk eller åndløst. Kunsthistorikeren Julius Lange var blandt de første til at formulere disse synspunkter, der siden blev gentaget af andre i forhold til fotografiet som medie og naturalismen som kunstretning. Når en del af Fischers malerier således blev bedømt som en slags illustrationer i olie, handlede det om, at de ifølge kritikerne manglede

komposition, følelse, ånd, personlighed, fantasi og/eller formsans, selvom Fischer eksempelvis benyttede fotografiet til at komponere, arrangere og beskære sine motiver. Fischer var langt fra den eneste af samtidens kunstnere, der brugte fotografiet som forlæg og hjælpemiddel, men kunstnerne gik stille med dørene, for beskyldninger om snyd og mangel på ånd lå ligefor.¹⁴

I umiddelbar forlængelse af forestillingerne om det åndløse fotografi ligger også, at Fischer på ingen måde levede op til 1800-tallets traditionelle forestillinger om kunstneren som inspireret geni eller kompromisløs profet, gerne af den fattige slags. Fischer producerede billeder i store mængder, ved hjælp af det mekaniske fotografi, til et bredt publikum, i anerkendte og i absolut ikke-ankendte formater – og tjente penge på det. Fischer var borgerlig og skabte borgerlige motiver til sit fortrinsvis borgerlige publikum.

I sit essay i Helge Carlsens bog *Billedmageren Paul Fischer* trækker Erik Mortensen overbevisende tråde fra Fischers kunst til nationale såvel som internationale kunstnere og kunstretninger. Fischer malede ud over københavnerprospekterne også portrætter, en række strandmotiver med solbadende kvinder og nøgenbilleder af kvinder i dekorative *settings*. Mens bybillederne er blevet relateret til fransk kunst og samtidens danske genremaleri, ser Erik Mortensen inspiration fra dansk såvel som øvrig nordisk kunst i badebillederne og nogle af portrætterne. Strandmotiverne relateres til Anders Zorn, P.S. Krøyer samt J.F. Willumsen og vitalismens dyrkelse af den frie, nøgne krop, mens de dekorative nøgenbilleder peger mod inspiration fra Tyskland og den schweiziske symbolist Ferdinand Hodler med flere. Fischer havde dog, som nævnt, ikke videre kontakt med kunstnerkoloniernes Danmark eller kunstnergrupperinger i København. Og selvom han med årene fik råd til flere rejser og havde fast bopæl i Båstad i Sverige om sommeren, tyder alt på, at han fortsat fortrinsvis fik inspiration gennem reproduktioner i blade og ved at besøge kunststillinger frem for personlig kontakt med andre kunstnere. Fischer forblev en ener, og én af konklusionerne vedrørende hans kunst

har været, at hans malerier i eftertiden primært ville have en kulturhistorisk værdi – som nostalgiske tidsbilleder fra det gamle København.

Den uaktuelle Paul Fischer aktuel på Københavns Museum

I 1968 viste Københavns Museum en udstilling med en række af Fischers malerier fra København, hvor synspunktet om Fischers malerier som kulturhistoriske vidnesbyrd fra en svunden tid blev eksemplificeret. Der blev ikke produceret noget katalog til udstillingen, men udstillingen var arrangeret af den daværende direktør Steffen Linvald, der i 1984 fulgte op med en bog om Fischer. En gentagen pointe i anmeldelserne fra udstillingen i 1968 og i Linvalds senere bog var, at særligt ældre borgere ville glæde sig over den nostalgiske tidsrejse gennem det gamle København med Fischers billeder. Yngre generationer, derimod, kunne ifølge Linvald i stigende grad udnytte Fischers malerier som kilder til mode-, transport- og byhistorie.¹⁵ Opfattelsen af Fischers billeder som uaktuelle, men kulturhistorisk interessante tidsbilleder er siden blevet gentaget af andre, blandt andet i den seneste monografi om Fischer fra 2005.¹⁶

I skrivende stund, 50 år efter, er Københavns Museum i færd med at arrangere sin anden udstilling om københavnermaleren Paul Fischer. Det bliver den første særudstilling i museets nye lokaler på Stormgade 18 med planlagt åbning til sommer 2019. Når valget faldt på Fischer som den, der indleder rækken af museets særudstillinger, skyldes det blandt andet, at museet ganske enkelt er flyttet hen til det byområde, som Fischer beskæftigede sig med: H.C. Andersens Boulevard, Dantes Plads, Rådhuspladsen og Vesterbrogades ende mod Axelborg og Tivoli med mere. Fischers status som den ultimative københavnermaler er således uanfægtet – ikke mindst på et kulturhistorisk museum som Københavns Museum, der som et af ganske få museer i Danmark ejer væsentlige værker af Fischer og omkring 500 af hans fotos. Til gengæld vil udstillingen også vise, at Fischers kunst

Vesterbrogade, vinter, 1919. Københavns Museum.

ikke blot rummer fortiden eller hans egen samtids uaktuelle tidsudtryk. Fischers billeder indeholder også fremtiden og foregriber senere fænomener og kunststrategier.

Eksempelvis er synet på Fischers brug af fotografiet og fotografiets status som garant for en nøjagtig virkelighedsgengivelse ikke holdbart i en postmoderne verden, hvor fotografiet ikke længere opfattes som et neutralt medie, og (fotografiske) billeder i mellemtiden kan skabes digitalt og virtuelt uden nogensinde at have haft en relation til virkeligheden. Fischer benyttede, som nævnt, ikke blot fotografiske forlæg til sine malerier, men han miksede og matchede også sine fotos af byrum, menneskegrupper og enkeltfigurer. Malerierne kan tage sig ud som tilfældige øjebliksbilleder eller helt almindelige hverdagsbilleder fra København, men ofte optræder

familie, venner og bekendte som statister, og motiverne kan være konstrueret af flere fotografiske forarbejder – som var de behandlet i Photoshop. Billederne kan vel nok udtrykke et stykke kulturhistorie, men det er en bestemt version af København, der formidles, en ”Instagram-version”, kunne man fristes til at sammenligne det med. Fischer ville vise os Københavns smukkeste side – det gode liv på prominente steder i byen og i den mest stemningsfulde udgave.

Selvom Fischer ikke havde mulighed for at dele sine mange københavnerbilleder via de effektive digitale medier, vi har i dag, så benyttede han sig af datidens massekommunikationsmidler. Udstillingen vil illustrere, at Fischer stod for en stor og alsidig produktion af billeder rettet mod et bredt publikum. I virkeligheden er det måske nogle af de forhold, som han har fået aller-

mest kritik for, som i dag kan forekomme interessante, eksempelvis Fischers brug af fotografiet, alternative medier og mængden af billeder. Fischer forholdt sig til en tiltagende visuel kultur, der ønskede billeder af verden. Han leverede en strøm af billeder til et marked, der ikke kun bestod af klassiske kunstmæcener, men også af læsere, forbrugere og turister.¹⁷ Uanset om han selv brød sig om det, kunne publikum i princippet meget vel kende til hans plakater, postkort og illustrationer uden at have set hans malerier. Fischers billeder tematiserede ikke blot livet i byens offentlige rum, men nåede bogstaveligt talt ud til forbrugerne i det offentlige rum.

Måske er det netop ”erobringen” af det offentlige rum som scene for socialt liv på og med Fischers billeder fra København, som er én af årsagerne til, hvorfor Fischer kan forekomme aktuel og relevant i dag. Fischers værker viser nemlig ikke blot motiver fra genkendelige og

yndede steder i det offentlige rum i København, men rummer også ansatser til en moderne oplevelsesbaseret samt fritids- og turistpræget måde at benytte stederne og storbyen på, som kan minde om vores i dag. Trods utidssvarende transportmidler, retromode og byforandringer formidler Fischers billeder en urban livsstil, som vi kan spejle os i: Moderigtige kvinder på vej i Tivoli, på café, teater eller på shoppingtur, atmosfæren på byens markeder, København som cykelby, københavn- og turistfænomener som livgardens march gennem byen, Dronnings Louises Bro som trafikal åre og opholdssted, bystemningen på en regnvejrsdag og meget mere. Fischer skildrer ganske enkelt storbylivet i det København, som mange af os holder allermost af – uanset om man er turist, født københavnner eller mere eller mindre assimileret valgkøbenhavnner.

LITTERATUR

1968 Anmeldelse af Fischer-udstillingen på Københavns Museum: ”Københavnere på togt i erindringen”. *Berlingske Tidende*, 14.04.1968.

Carlsen, Helge
1991 *Billedmageren Paul Fischer*. København: Rhodos 1991.

Dybdahl, Lars
1994 *Den danske plakat*. København: Borgen 1994.

Fischer, Josef
1949 *En Nakskov Slægt*. København: Fraenckel Bogtryk 1949.

Hornung, Peter Michael
1993 *Ny Dansk Kunsthistorie*. Bind 4: ”Realismen”. København: Forlaget Palle Fogtdal A/S 1993.

Lange, Julius
1873 ”Fotografiens Æsthetik” [1864]. *Nutids-Kunst. Skildringer og Karakteristikker*. København 1873.

Linvald, Steffen
1984 *Paul Fischer – københavnernes maler*. København: Bogans Forlag 1984.

Mortensen, Erik
1991 ”Billedmageren – et essay. Paul Fischer som maler, tegner, grafiker og fotograf”. Helge Carlsen (red.), *Billedmageren Paul Fischer*. København: Rhodos 1991.

Philip, Fischer
1861 *Sandheden skal ikke begraves med mig!* [Kjøbenhavn, Juli 1858]. København: Berlingske bogtrykkeri 1861.

Sandberg, Jane
2005 *Paul Fischer*. København: Lamberths forlag 2005.

Svanholm, Lise, Marianne Zibrandsen og
Jane Sandberg

2003 *Paul Fischer på Øregaard Museum.*
Øregaard Museum 2003.

Sørensen, Per

”Paul Fischer 1860-1934” [en samling af
postkort med Fischers motiver]. Tilgængelig
online: http://www.piaper.dk/postkortkunstnere/Postkortkunstnere/Paul_Fischer/Paul_Fischer.htm (2018-26-07)

Thelle, Mikkel

2015 *Rådhuspladsen 1900, det moderne
Københavns brændpunkt.* København:
Gyldendal 2015.

With, Gertrud

2002 ”Fotografiets betydning for modernitetens
billeddannelse”. *Verden set på ny. Fotografi
og Malerkunst i Danmark 1840 – 1900.*
Det Nationale Fotomuseum 2002.

NOTER

1. Fischer 1949, s. 12 og Carlsen 1991, s. 10.
2. Philip 1861, s. 2.
3. Carlsen 1991, s. 11 og Linvald 1984, s. 9 ff.
4. Linvald 1984, s. 18, Mortensen 1991, s. 97 og Sandberg 2005, s. 16.
5. Mortensen 1991, s. 95.
6. Københavns Museum ejer en tegning, der viser Dronning Louises Bro under opbygning, og som blev benyttet som illustration i *Illustreret Tidende* den 8. august 1886.
7. Dybdahl 1994, s. 42-43.
8. Thelle 2015, s. 9.
9. Samleren Per Sørensen har samlet en række postkort med Fischers motiver, som kan ses på: http://www.piaper.dk/postkortkunstnere/Postkortkunstnere/Paul_Fischer/Paul_Fischer.htm.
10. With 2002, s. 45.
11. Mortensen 1991, s. 92, Svanholm, Zibrandsen og Sandberg 2003, s. 6 og Sandberg 2005, s. 8.
12. Hornung 1993, s. 81 og Carlsen 1991, s. 98 ff.
13. De nævnte bedømmelser kommer blandt andet frem i Holger Drachmann og Viggo Stuckenbergs anmeldelser fra henholdsvis 1888 og 1904, gengivet i Carlsen 1991, s. 32 ff.
14. Lange 1873, s. 526 ff., With 2002, s. 56 f. og Mortensen 1991, s. 141.
15. Linvald 1984, s. 104 og s. 111 samt anmeldelsen ”Københavnere på togt i erindringen” i *Berlingske Tidende* i 1968.
16. Sandberg 2005, s. 9 og 61.
17. Erik Mortensen har været inde på nogle af de nævnte synspunkter vedrørende Fischers kunst. Mortensen 1991, s. 94.

”Det er Hellas og Israel som Evropa skylder sin kultur” – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

Hviler Europas moderne civilisation på et fundament bestående af kulturelle og religiøse traditioner fra Jerusalem eller Athen? I sin artikel indfører Søren Blak Hjortshøj i et ubehandlet område i Brandes-forskningen: Hans perspektiv i den intellektuelle debat om den europæiske civilisations grundlag via den såkaldte Athen versus Jerusalem-dikotomi. Samtidig påpeger han et sammenfald mellem Brandes’ engagement i debatten og den fremvoksende moderne antisemitisme, som Brandes selv mærkede effekten af.

Af Søren Blak Hjortshøj

Georg Brandes i 1906. Foto: Frederik Riise. Foto: Det Kgl. Bibliotek, Billedsamlingen (CC-BY-NC-ND).

Introduktion

Georg Brandes (1842-1927) huskes i dag mest for *Det Moderne Gennembrud*. Både i den biografiske og akademiske afdækning af Brandes’ liv og levned har der i forlængelse heraf været mindre fokus på hans senere virke og de idémæssige sammenhænge her. Brandes var dog på ingen måde mindre produktiv eller mindre fokuseret på at spille en hovedrolle i den danske såvel som den større europæiske civile sfære i den sene del af sit forfatterskab fra 1890’erne og frem til sin død i 1927. Ikke mindst er Brandes’ fortolkninger af den såkaldte Athen versus Jerusalem-dikotomi et spændende materiale, der vidner om, at Brandes i høj grad var optaget af at tematisere jødiskheden på den tid, hvor den racefokuserede moderne antisemitisme voksede frem overalt i Europa.¹

Athen versus Jerusalem-dikotomien er kort fortalt en moderne idéhistorisk diskussion, der handler om, hvilke kulturelle traditioner og religioner der udgør grundlaget for den europæiske civilisation. Den altovervejende tendens havde siden Oplysningstiden blandt de største europæiske forfattere og tænkere

”Det er Hellas og Israel som Evropa skylder sin kultur” – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

været at betegne Jerusalem og dermed den jødiske religion og civilisation som en "falsk begyndelse" og omvendt at ophøje særligt den græske antikke tradition.² Brandes' Athen versus Jerusalem-fortolkninger spejler på den måde også Brandes' egne kampe.³ For selvom Brandes blev en af de mest betydningsfulde europæiske intellektuelle i *fin de siècle*-perioden, så var det en uafbrudt, livslang kamp for ham at blive anerkendt og behandlet som ligestillet med kristendøbte mænd.⁴ Det er da kendetegnende, at Athen versus Jerusalem-tematikken kom til at ligge Brandes så stærkt på sinde på den tid, hvor den racefokuserede moderne antisemitisme udviklede sig til at blive en særdeles indflydelsesrig kulturel kode, der i stigende grad påvirkede den politiske og kulturelle udvikling overalt i Europa, lige såvel som den blev brugt til at stigmatisere Brandes.

Overordnet set vil artiklen indeholde følgende: Først vil jeg give en bredere indføring i dikotomiens intellektuelle historie, og derefter vil jeg give tre eksempler på, hvordan Brandes redefinerede dikotomien således, at grundlaget for Europa snarere end Athen versus Jerusalem, ifølge Brandes, skal udlægges som et ligeligt forhold: Athen og Jerusalem.

Den idémæssige baggrund for dikotomien

Som blandt andre Paul Rubow og Sven Møller Kristensen allerede har vist tidligere, så var et af Brandes' primære idealer gennem hele hans forfatterskab hellenismen.⁵ Brandes negligerer da heller ikke Athens betydning i de omfortolkninger af Athen versus Jerusalem-dikotomien, som vi skal se på her i artiklen, og Brandes var i forhold til sin idealisering af den antikke græske kulturtradition særligt influeret af tyske J. J. Winckelmann og G. W. F. Hegels (Winckelmann-påvirkede) ophøjelse af den antikke græske kulturtradition.⁶

Det 18. og 19. århundredes udbredte vesteuropæiske "philhellenisme" har på samme vis i udpræget grad Winckelmann som ophavsmand. Især er det Winckelmanns *Geschichte der Kunst des Alterthums* (1755), som

blev en væsentlig forudsætning for idealiseringen af Hellas og tillige for udviklingen af dikotomien i Oplysningstiden. Winckelmann portrætterer i *Geschichte der Kunst des Alterthums* det oprindelige antikke græske menneske som et simpelt, men stolt, optimistisk, kernesundt og rationelt individ. I Oplysningstiden blev denne antikke græske mennesketype i høj grad projiceret som en autentisk forudsætning for det moderne oplyste menneskeideal. Diskussionerne af Athen versus Jerusalem-dikotomien blev således en videreudvikling af grundtendenserne i "philhellenismen".⁷ Athen og Rom udgjorde i de forskellige udlægninger som oftest samlet det positive fundament for udviklingen af den unikke europæiske civilisation, hvilket inkluderede kristendommen. Modsat blev den jødiske religion af oplysningstænkere som Immanuel Kant og J.C. Lavater repræsenteret som en irrationel og dogmatisk såkaldt "historisk religion", der bedst passede til den tidsepoke, den var skabt i flere tusind år tidligere.⁸

Ingen af de historisk orienterede undersøgelser af de civilisationsmæssige forudsætninger for det moderne Europa og kristendommen var mere kontroversiel end spørgsmålet om Jesus' jødiske særegenhed. I de forskellige Athen versus Jerusalem-fortolkninger var hovedtendensen i Oplysningstiden og den tidlige romantiske periode at nedtone Jesus' jødiske baggrund. Et godt eksempel herpå er Hegels essay "Der Geist des Christentums und sein Schicksal" (1798-99), hvori Hegel portrætterer oldtidens jøder som et reaktionært, irrationelt tænkende folk, der er fanget i den ortodokse jødedom. Hegel betragter det som muligt, at jøder – eksempelvis Jesus – ville have kunnet undergå en proces, hvormed de fik en "opvåkende selvbevidsthed".⁹ Men det ville ikke kunne ske uden en ydre påvirkning. Jesus var nemlig, ifølge Hegel, en såkaldt "helleniseret jøde". De positive elementer i Jesus' lære skyldtes altså primært den antikke græske kulturs påvirkning af den jødiske tradition på den tid.

Friedrich Nietzsche og slavemoralen som en "falsk begyndelse"

Naturligvis skal store og komplekse filosofiske systemer, som det Hegel opbyggede, dog ikke kun forstås ud fra én kulturel kode såsom Athen versus Jerusa-

²Det er Hellas og Israel som Evropa skylder sin kultur" – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

lem-dikotomien. Nuancerne må i sagens natur inkluderes, og hvis vi bevæger os videre til Friedrich Nietzsches Athen versus Jerusalem-fortolkninger, så kan vi da også iagttage, at Nietzsche på den ene side fortsatte tendensen, hvormed jødiskheden blev opfattet som en falsk begyndelse for den europæiske civilisation, samtidig med at han på den anden side tog afstand fra den form for negativ repræsentation af jødiskheden, som prægede den tidlige racefokuserede moderne antisemitisme. Som det allerede er blevet påvist i Brandes-forskningen, spillede Brandes en hovedrolle i Nietzsches transformation til hans nutidige status som europæisk filosofkonge.¹⁰ I denne artikel vil jeg dog pege på, at Nietzsches idé om slavemoralen mestendels synes at have ansporet Brandes til at skabe en modfortælling om, hvordan det var kristendommen og ikke jødedommen, som oprindeligt konstruerede slavemoralen.

Ifølge Nietzsche er slavemoralen de undertryktes etik, og som sådan er den kendetegnet ved medlidenhed, lidelses- og martyriumdyrkelse og beskedenhed. Et af de mere direkte synspunkter, som Nietzsche luftede vedrørende slavemoralen, var, at han betragtede de tidlige moderne antisemitter som sin tids primære repræsentanter for slavemoralen. Interessant nok så er der klare paralleller mellem Nietzsches analyse af den moderne raceorienterede antisemitiske ideologi og efterkrigstidens toneangivende antisemitismeforskning. For ifølge Reinhardt Rürup så var kernen i den moderne antisemitiske ideologi netop, at de tidlige antisemitter betragtede sig selv som ofre for et dominerende lag af såkaldte "assimilerede jøder" i det højere tyske borgerskab.¹¹ Disse borgerskabsinfluerede tyske jøder ledte, ifølge antisemitterne, an i den "filosemitiske" liberale erodering af den sande tyske nationale kultur, og følgelig kaldte de moderne antisemitter til modstandskamp mod dette segment.

På den måde distancerede Nietzsche sig tydeligvis fra de tidlige antisemitter, men samtidig adskiller hans idé om, hvad slavemoral er, sig ikke fra hovedtendensen i de toneangivende fortolkninger af Athen versus Jerusalem. Ifølge Nietzsche reproducerer kristendommen nemlig

kun den jødiske slavemoral, og dermed forbliver Jerusalem i Nietzsches optik en falsk begyndelse. Det er således også hos Nietzsche kun gennem opretholdelsen af bestemte værdier fra Athen og gennem udvisningen af jødiske træk, at den europæiske civilisation skal finde sin vitale, meningsfulde urgrund.

Vilhelm Andersen og den moderne antisemitisme

I 1890'erne opponerede Vilhelm Andersen (1864-1953) imod Brandes' kritiske vurdering af den romantiske periode og karakteriserede Brandes som et udansk fremmedelement.

Foto: Museum Vestsjælland - Ringsted Arkiv.

Det er desuden væsentligt at inkludere og belyse de danske intellektuelle bearbejdnings af dikotomien, som Georg Brandes reagerede på, og som det derfor har været relevant for ham at svare tilbage på. For fra da den racefokuserede moderne antisemitiske bevægelse voksede frem, særligt i Tyskland og Frankrig, kan det samtidig iagttages, at de racefokuserede angreb på Bran-

¹⁰ "Det er Hellas og Israel som Europa skylder sin kultur" – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

des i Danmark også intensiveredes. Koblingen mellem Athen versus Jerusalem-dikotomien og den raceorienterede moderne antisemitisme er observerbar i værker såsom Konrad Simonsens *Georg Brandes (Jødisk Aand i Danmark)* (1913) og Vilhelm Andersens *Tider og Typer af Dansk Aands Historie. Anden Del: Goethe. Anden Bog: Det Nittende Aarhundredes Sidste Halvdel* (1916). Mens Simonsens antisemitiske angreb på Brandes ikke blev anset som salonfæhigt i den borgerlige danske sfære i 1910'erne, så var Andersens racefokus på Brandes et i samtiden alment accepteret fænomen, som der heller ikke har været meget forskningsmæssigt fokus på.¹²

Det altoverskyggende emne for Andersen var allerede fra 1890'erne, at han ønskede at konstruere en stærk narrativ desangående, hvad den særlige danske folkeånd bestod af, og hvilke kilder der havde formet den. Andersen var særligt påvirket af, hvad der oprindeligt havde været den tyske filosof Johann Gottfried von Herders idé om, at hver folkeånd er unik. Selve idéen om, at hver kultur udgør sin egen folkeånd, var for så vidt ikke kontroversiel, da de fleste på den tid, inklusive Brandes, tænkte og praktiserede deres kultursyn herudfra. Men da folkeåndsidéen blev koblet med den antisemitiske ideologi, blev folkeåndsidéen videreudviklet til en ekskluderende raceorienteret måde at tænke kulturer på, som særligt rettedes mod europæiske jøder.

Overalt, også i Danmark, udpegedes i forlængelse heraf påståede negativt indflydelsesrige "assimilerede jøder", og særligt var det dette segments liberale kosmopolitiske udsyn, der blev repræsenteret som eroderende den nationale kultur. I Danmark kan der ikke være nogen tvivl om, at det blev Brandes, der, sammen med sin bror Edvard Brandes, blev udpeget som hovedrepræsentanter for denne type påståede subversive jødiskhed. Særligt fik Brandes skudt i skoene, at hans liberale moderne gennembrudsidealer havde forført danskerne og igangsat en accelereret og forhastet udvikling, hvormed alt fra "den gamle verden" skulle smides bort.

I dag er Andersen mest kendt som den primære ophavsmand til termen "Guldalderen", som med årene er blevet

et synonym for den danske romantiske periode. Det er i forlængelse heraf blevet skrevet om ham, at han gennem sit virke som den førstudenævnte professor i dansk litteratur på Københavns Universitet kom til at blive den mest indflydelsesrige aktør i forhold til, hvordan Dansk/Nordiskstudiet blev opbygget i første halvdel af det 20. århundrede og heraf følgende, hvordan der blev undervist i faget dansk i gymnasiet i samme periode.¹³ Da Andersen fra 1890'erne således satte sig for at udrede essensen af den danske folkeånd, var det et hovedfokus for ham at skabe en modfortælling til Brandes' nedvurderende beskrivelse af den danske romantiske periode (særligt i *Den romantiske skole i Tyskland* (1873)). Andersens strategi i *Tider og Typer* blev i den forbindelse at beskrive Brandes og i særdeleshed hans Moderne Gennembrud som et udansk fremmedelement, der *måtte* mislykkes på grund af Brandes' jødiske afstamning.

I det foromtalte bind er temaet da at behandle Brandes' arv og særligt Brandes' hellenismeideal. Til forskel fra Andersen selv er det nemlig en umulighed for Brandes at kunne kalde sig en ægte hellener:

Ingen Kritiker vilde falde paa at kalde Georg Brandes en græsk Aand. Der er ikke græsk blod i ham (...) af alle græske forfattere er Lukian, en syrer, den eneste, som hans stil har nogen Lighed med.¹⁴

Det er altså kun en hellensk tænker af semitisk æt, Lukian, som Brandes kan tænkes at have nogen lighed med. Gennem hele Andersens portræt er det denne logik, som anvendes. Mens tyske og danske forfattere såsom Johann Wolfgang von Goethe, Julius Lange og Andersen selv, via deres blod, forstår dybderne af den europæisk-græske tradition, som den danske udspringer af, vil "jøden" Brandes aldrig formå dette. Andersen slutter af med at referere til den allerførste gang, Brandes som 25-årig i 1867 blandede sig i en offentlig debat, *Tro og Viden*-debatten.¹⁵ Den på det tidspunkt mest betydningsfulde norske forfatter Bjørnstjerne Bjørnson forsøgte nemlig da at ekskludere Brandes fra denne debat, der handlede om, hvorvidt der kunne skabes en

¹² "Det er Hellas og Israel som Evropa skylder sin kultur" – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

symbiose mellem et religiøst udsyn (læs: kristendommens) og videnskaben. Bjørnson ytrede således offentligt, at Brandes intet meningsfuldt ville kunne sige herom, eftersom Brandes var jøde og udansk. Andersen giver i *Tider og Typer* Bjørnson ret i at have frakendt Brandes "en 'dansk bevidsthed'".¹⁶ Jørgen Knudsen har dokumenteret, at Brandes før udgivelsen af dette bind mestendels havde ignoreret Andersens kontinuerlige fokus på Brandes som en stærkt racepræget udansk jøde. Men med portrættet i *Tider og Typer* fik Brandes nok, og han nægtede at tale med Andersen igen.¹⁷

Brandes' første omfortolkning: Dansk kultur som fossileret jødisk civilisation

Men det var nu langt fra kun Andersen og Bjørnson, som var fikserede på Brandes' jødiske afstamning. Samtidig må den nutidige læser også have øje for, at Brandes selv var en krasbørstig og provokerende polemiker, der tillige ikke selv veg bort fra at kritisere den jødiske tradition. Måske var det ikke ligefrem sin egen bedstemor, han "serverede i en skarp sauce,"¹⁸ men Brandes gik nu ikke af vejen for at påtale, hvad han betragtede som den jødiske traditions dogmatiske former. Men stadig er det bemærkelsesværdigt – uanset hvor meget man vender og drejer datidens debatter – hvor overordentligt negativt fokuserede Brandes' modstandere var på Brandes' jødiske afstamning, fra allerførste gang Brandes deltager i en offentlig debat.

Det følgende tekststykke, som tillige er første eksempel på Brandes' omfortolkninger af Athen versus Jerusalem-dikotomien, udspringer af en debat, der opstod i kølvandet på Brandes' hjemkomst fra Berlin. Brandes var oprindeligt rejst til Berlin i 1878, da det i årene heromkring var blevet vanskeligt for ham overhovedet at tjene nok penge i Danmark til at forsøge sin familie. For efter publikationen af *Emigrantlitteraturen* (1872) blev Brandes' idéer i stigende grad kædet sammen med den førømtalte påståede subversive jødiskhed af de største danske borgerlige aviser.¹⁹ Brandes vandt samtidig op gennem 1870'erne og 1880'erne et stadigt større navn uden for Danmarks grænser, og under sit ophold i Berlin

Brandes havde mange modstandere blandt det københavnske borgerskab og blev hængt ud i borgerlige aviser især i 1870'erne og i 1880'erne efter sin hjemkomst fra Berlin. Karikatur af Herluf Jensen fra 1921. Foto: Det Kgl. Bibliotek, Billedsamlingen (CC-BY-NC-ND).

tjente Brandes således en stor del af sine penge ved at skrive for udenlandske aviser og tidsskrifter. Men i 1883 tilbød en lille gruppe fra det københavnske borgerskab (hvoraf majoriteten var andre danske jøder) Brandes en fast årlig indtægt, hvis han flyttede hjem til København og herfra skrev og virkede som dansk videnskabsmand og intellektuel. Brandes accepterede tilbuddet. Men de selvsamme førende borgerlige aviser, som havde ført eksklusionskampagnen mod ham i 1870'erne, reagerede skarpt på Brandes' hjemkomst og på den årlige private støtte, som Brandes havde fået tilbudt.

Ifølge Brandes udlagde hans kritikere den fare, han udgjorde for Danmark, på følgende måde: "Mit standpunkt var jødisk, deres var nationalt."²⁰ Brandes' modstandere repræsenterede altså jødiskhed som noget, der

¹⁶ "Det er Hellas og Israel som Evropa skylder sin kultur" – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

stod i modsætning til det at være dansk nationalt sindet (ligesom Andersen altså også senere gjorde det i *Tider og Typer*). I det følgende tekststykke svarer Brandes da tilbage på denne anklage imod ham ved at forklare sine modstandere, at jødiskhed om noget er en fundamental del af den danske tradition:

Aldrig i mit Liv havde jeg betonet eller blot fremdraget noget jødisk Standpunkt (...) Uden ringeste Usikkerhed (...) havde jeg fra den Dag da jeg offentlig traadte op så godt som ene i Landet stillet mig i afgjort Opposition til det Jødiske med alle dets Aflæggere, Lutheranismen iblandt. Det hele Land var gennemtrængt af Jødedom (...) ældgammelt jødisk Barbari. Alt her var jødisk, indtil Bøndernes Navne, Hans og Jens (...) Man lærte Børnene jødiske Sagn før man lærte dem danske, jødisk Historie før dansk men først og fremmest jødisk Religion. Man tilbad en jødernes Gud og tilbad en jødisk Kvindes Søn som (...) Gud selv. Folkets Fester var de jødiske, Påske og Pintse (...) Præsterne prækede mod mig fra Landets Prædikestol. (...) Deres Begreb om Loven var jødisk fra år 5000 før vor Tidsregning (...) Men overfor mig udtrykte de sig som om Kristendommen var udgaaet fra Danmark og var hvadsomhelst andet end omdannet og mystisk udviklet Jødedom.²¹

I ovenstående citat distancerer Brandes sig først fra det jødiske, men i de følgende linjer bliver det samtidig klart, at Brandes også fremhæver den jødiske traditions mange betydningsfulde bidrag til den danske tradition. Brandes udpeger således de mest væsentlige elementer i det danske samfund på den tid (juridisk, kulturelt, teologisk) som værende baseret på træk fra den jødiske religion og civilisation. Det er derfor ifølge Brandes absurd, at hans person og virke bliver negativt stereotypiseret som ”jødisk”, eftersom hele det fundament, som Danmark hviler på, oprindeligt er udviklet af jøder.

I citatet er der helt sikkert også en form for nedsættende syn på den jødiske/danske civilisation, jævnfør udtrykket ”jødisk Barbari”.²² Men ifølge Brandes er den jødiske civilisation ikke historisk stationært placeret i

oldtiden. Det samtidige danske samfund befinder sig civilisatorisk på samme niveau som oldtidens jødiske, lyder det. Modsat hovedtendenserne i Athen versus Jerusalem-fortolkningerne siden Oplysningstiden betegner han heller ikke kristendommen som et videreudviklet stade i åndens historie. Tværtimod betegner Brandes kristendommen og protestantismen som intet andet end ”omdannet og mystisk udviklet Jødedom”. Brandes går dermed imod de oplysningsprægede fortolkninger af kristendommen som en mere civiliseret religiøs tradition end den jødiske. Snarere ser han jødiskheden som det altoverskyggende grundlag for alt, hvad der kan betegnes som civilisation i Danmark på det tidspunkt.

Brandes’ omfortolkning af nazarenismebegrebet

I den anden af Brandes’ omfortolkninger af dikotomien, som vi skal se på, reagerer Brandes igen på stereotypiske udlægninger af den jødiske civilisation og religiøse tradition. Men det er faktisk en af Brandes’ egne tidligere nedvurderende bemærkninger, som han her korrigerer. Som sådan er det et væsentligt træk i Brandes’ sene forfatterskab, at han generelt set revurderer sit syn på den jødiske tradition på den tid, hvor den moderne antisemitisme kun voksede sig større. Og rent faktisk beskæftigede Brandes sig med at omforme Athen versus Jerusalem-dikotomien i de sidste fire bøger, som han overhovedet skrev, før han døde i 1927.²³

Det nedvurderende syn, som Brandes i 1920’erne korrigerer sig selv i tidligere at have fremkommet med, er at finde i bøgerne *Det unge Tyskland* (1890) og *Heinrich Heine* (1897). Her havde Brandes nemlig tematiseret modsætningsparret nazarenisme og hellenisme (portrættet af Heinrich Heine i 1897 er hovedsageligt en reproduktion af Heine-portrættet i *Det unge Tyskland*). I begge bøger betegner Brandes således Heine som hovedperson i den indflydelsesrige tyske litterære bevægelse *Das Junge Deutschland*.²⁴ Nazarenisme versus hellenisme-dikotomien kommer da i spil i Brandes’ portræt af en af Heines store rivaler i 1830’erne, Ludwig Börne:

²¹”Det er Hellas og Israel som Evropa skylder sin kultur” – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

Man mindes vistnok fra Heines Skrift om Börne det sted, hvor han taler om Börnes nazareniske Indskrænkethed. Han siger "nazarenisk" forklarer han, for hverken at bruge udtrykket jødisk eller kristelig, da begge disse Udtryk for ham er synonyme (...) og han stiller ordet nazarenisk i modsætning til hellenisk (...). Med andre ord: alle Mennesker er (...) enten (...) Mennesker med asketisk, billedfjendtligt, sygeligt spiritualiserende Hang eller Mennesker med livsklart, udviklingsstolt og virkelighedskært Væsen. Og han betegner så sig selv som Hellener (...).²⁵

Selvom Brandes altså i citatet parafraserer Heines karakterisering af tysk-jødiske Börne, så er det stadig værd at bide mærke i brugen af nazarenisme versus hellenisme-parret. Ikke alene genbruger Brandes modstillingen i biografien om Heine, Brandes placerer samtidig citatet i begyndelsen af bogen, så karakteriseringen af Heine som en genial helleniseret tysk jøde (modsat nazarenskrægede Börne) bliver et udgangspunkt for at forstå hele Heines virke. Brandes forklarer dog også, at Heine er stærkt inspireret af Hegels fortolkning af dikotomien i sin karakterisering af Börne som nazarener.²⁶

Så først reproducerer Brandes altså Heines (eller rettere: Hegels) nazarenisme versus hellenisme-dikotomi i 1890'erne, og han reproducerer dermed også forestillingen om Jerusalem som en falsk begyndelse. Men i de sidste fire bøger, som Brandes skriver, før han dør, og særligt i *Sagnet om Jesus* (1925) og *Urkristendommen* (1927), retter Brandes igen fokus mod nazarenismebebet. I begge bøger er Brandes nemlig finurligt optaget af både de etymologiske og historiske forudsætninger for nazarenismebetegnelsen. Men Brandes har nu den opfattelse, at termen skal bruges om en mindre radikal jødisk sekt, som fortolkede judaismen på en radikalt anderledes måde, end majoriteten af jøder på den tid gjorde:

I andet Kapitels Slutning hedder det om Josef at han kom og boede i en Stad, som kaldes Nazareth for at det skulle fuldbyrdes hvad der var sagt ved Profeterne: Han skal kaldes Nazaræer. Forskningen har lagt Mærke til at hverken det Gamle Testamente eller

Josephus eller Talmud (...) nævner en By der hedder saadan. Fraset Evangelierne er navnet ubekendt indtil det fjerde Aarhundrede. (...). Sandsynligvis har der ikke existeret nogen Landsby ved navn Nazareth. (...) William B. Smith har (...) bevist, at der før vor Tidsregning gaves en jødisk Sekt Nazaræerne. I deres Rettroenhed anerkendte de ingen senere (...) end Josva, hvis Navn jo er det samme som Jesus, og de synes (...) at have smeltet sammen med de Kristne (...).²⁷

I 1920'erne ændrer Brandes altså ikke sit negative syn på nazarenismen. Men ifølge Brandes er termen nu ikke længere dækkende for oldtidens jødiske civilisation. Snarere er det korrekt at betegne en særlig ekstrem sekt, som isolerede sig fra datidens typiske måde at praktisere judaismen på, herudfra. Senere kom denne sekt til at spille en hovedrolle i udviklingen af den tidlige kristendom.²⁸

Brandes' måde at udlægge kristendommens oprindelse på blev af mange i 1920'ernes Danmark opfattet som særdeles provokerende. Så med udgivelsen af sine sidste bøger i perioden 1925-1927 blev Brandes igen centrum for en ophedet offentlig debat. Særligt var det Brandes' syn på figuren Jesus som en i høj grad fiktiv karakter baseret på ældre jødiske profeters mytologiseringer, som mange reagerede stærkt på. Men det er altså en af de mest konsistente tematikker i Athen versus Jerusalem-diskussionerne, som Brandes tager op til debat i disse bøger.

Som set gennem eksemplet fra Hegels essay, så havde tendensen blandt fremtrædende europæiske intellektuelle siden Oplysningstiden været at udviske Jesus' jødiske træk. I modsætning hertil er det standpunkt, som Brandes tager her, mere relateret til de kristendoms-kritiske skrifter, man finder i hobetal i den præmoderne iberiske sefardisk-jødiske litteratur²⁹ – en tradition, som for øvrigt blev videreført af radikale oplysningsforfattere i tidlig moderne tid. I Marquis d'Argens' *Lettres Juives* (1738-1742) kalder de omrejsende sefardisk-jødiske fortællere da også de kristne europæere for nazaræere. D'Argens var på den måde en del af en intellektuel

"Det er Hellas og Israel som Europa skylder sin kultur" – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

trend i den tidligt moderne periode, hvormed radikale oplysningsforfattere videreførte den præmoderne jødiske og muslimske tradition for at kalde kristne nazaræere for på den måde at betegne jødedommen som den oprindelige moderreligion, som kristendommen var en afart af.³⁰ Radikale oplysningsforfattere brugte dermed termen som en måde, hvorpå de kunne udfordre kristendommens klerikale autoritære status på den tid. Som sådan finder man i øvrigt inspirationen fra den radikale oplysningstradition overalt i Brandes' forfatterskab, særligt gennem hans fascination af den hollandsk-jødiske filosof Baruch Spinoza.³¹

Men for at opsummere, så er det iøjnefaldende, at Brandes er så optaget af at omfortolke jødiskhedens rolle i den europæiske civilisations historie i de sidste bøger, han skriver, før han dør. Både i *Urkristendommen*, *Sagnet om Jesus* såvel som *Petrus* (1926) er Brandes ligeledes i flere tilfælde optaget af at spore, hvordan samtids stigende antisemitisme oprindeligt er grundfæstet ved skabelsen af den i Evangelierne, ifølge Brandes, fiktive karakter Judas.³² Samtidig reagerer Brandes altså igen imod idéen om, at kristendommen skulle være en mere rationelt oplyst tradition end jødaismen. I stedet ytrer Brandes, at kristendommen lige så vel kan ses som en oprindeligt radikalt-sekterisk gevækst på jødedommens ældgamle stamme.

Judaismens kernespørgsmål

De to omfortolkninger af Athen versus Jerusalem-dikotomien, som vi foreløbig har kigget på, har begge været komplekse og ambivalente. En mindre ambivalent ligestilling af forholdet mellem Athen og Jerusalem findes i de to tekster "Jobs Bog" (1893) og "Kohélet" (*Prædikereens Bog*) (1894). I begge bøger fokuserer Brandes særligt på ét jødisk særtræk, der, ifølge Brandes, inkarnerer den jødiske tradition, tilbage til de ældste skrifter: Spørgsmålet om, hvad universel retfærdighed er, og hvordan denne dyd kan praktiseres.³³

I "Kohélet" reflekterer Brandes videre over, hvordan denne sekulært orienterede fortolkning af judaismens

kerne fortsatte med at være en væsentlig retning under den europæiske diaspora, helt op til moderne tid, hvor det, som Brandes i andre tekster kalder "moderne jøder" (som ham selv), skal ses som arvtagere til denne retning:

Det ikke at gøre Modstand mod det onde er en kristelig Ide (...) i hvilken mange fra Oldtidens Dage af til vore dages Tolstoj har set Kristendommens inderste Væsen. Aldrig har Underkastelse under Uretten for Jøden været en Dyd. (...) Den mand, Jøden lovpriser, er ikke den Hellige; det er den Retfærdige. (...) Fordi Jøden har villet virkeliggøre Retfærdighedsidealet paa Jorden, er han i den moderne Tid bleven medvirkende ved Revolutioner. Kabbalistiske Jøder var virksomme ved Frimurerordenens Indstiftelse, Frankrigs faa Jøder (...) var deltagere i Revolutionen, tre af dem (...) døde på Skafottet. Halvdelen af Saint-Simonismens Grundlæggere var Jøder, økonomisk indsigtfulde Mænd som Olinde Rodrigues, Eichtal og Isaac Pereire. Kunstnere som Komponisten Felicien David og Digteren Heine sluttede sig til dem. Da Liberalismen opstaaer, bliver Manin dens Helt i Italien, Börne dens Ordfører i Tyskland, Jellinek dens Agitator og Martyr i Østerrig (...). Den tyske Socialisme grundlægges af Karl Marx og Lassalle. Den russiske Nihilisme er blevet stærkt rekrutteret af unge (...) Jøder og Jødinder af hvilke mange har ofret deres liv.³⁵

Selvom slavemoralbegrebet ikke er nævnt i nogen af Brandes' bøger om oldtidens jødedom, så kan ovenstående citat alligevel godt betegnes som en reaktion på Nietzsches nedvurderende syn på oldtidens judaisme. For Brandes omfortolker i citatet netop slavemoralens oprindelse ved at angive kampen mod uretfærdighed og undertrykkelse som den jødiske traditions kernepunkt. Det er altså oprindeligt kristendommen, som, ifølge Brandes, konstruerer den passive slavemoral samtidig med, at de kristne ophøjer slavemoralens værdier, for eksempel offermentaliteten, til universelle dyder, som alle skal følge.

³⁰ "Det er Hellas og Israel som Evropa skylder sin kultur" – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

Ved derefter at liste en række af det 19. århundredes mest fremtrædende kulturelle, økonomiske, politiske aktører – alle ”moderne jøder” – pointerer Brandes ligeledes, at det er et kernepunkt i den jødiske tradition at forbinde spørgsmålet om universel retfærdighed med en praksisorienteret kamp for aktualiseringen af dette princip. På den måde angiver Brandes altså den mest fundamentale dyd for ethvert moderne vestligt demokrati som værende oprindeligt jødisk. Men som set gennem både ”Jobs Bog” og ”Kohélet” skaber Brandes ikke en omvendt dikotomi. Tværtimod fastholder Brandes, at det både er Athen og Jerusalem, der skal angives som forudsætningen for det moderne Europa – som han skriver det allerede i de indledende linjer i ”Jobs Bog”: ”Det er Hellas og Israel som Evropa skylder sin kultur.”³⁶

KONKLUSION

I denne artikel har vi set, hvordan Brandes i sit sene forfatterskab omfortolker Athen versus Jerusalem-dikotomien således, at det ifølge Brandes ligeværdigt er oldtidens jødiske og græske civilisation, som det moderne Europa er bygget på. Det er bemærkelsesværdigt, at denne tematik ligger Brandes så stærkt på sinde på den tid, hvor den racefokuserede moderne antisemitisme udviklede sig til at blive en meget indflydelsesrig kulturel kode, der i stigende grad påvirkede den politiske og kulturelle udvikling overalt i Europa. Som set gennem blandt andre Andersens *Tider og Typer*-værk var den typiske moderne antisemitiske opfattelse, at jøder og jødiskheden grundlæggende skulle betegnes som et negativt fremmedelement i den europæiske civilisations og den danske traditions historie, og Brandes betegnes i forlængelse heraf som en udansk jøde af Andersen såvel som mange andre af sine modstandere. I modsætning hertil fremhæver Brandes i alle tre eksempler på sin omfortolkning af dikotomien, som er blevet gennemgået, alle de nyttige bidrag, som den jødiske civilisation og religion har bidraget med til opbygningen af den europæiske og danske civilisation. Samtidig pointerer Brandes, at de mange bidrag ikke skal isoleres til oldtiden: Kontinuerligt op til den tid, hvor Brandes skriver sine sidste bøger i 1920'erne, har jøder og jødiskheden således konstruktivt præget og bidraget væsentligt til at udvikle den vestlige tradition.

LITTERATUR

Andersen, Vilhelm

- 1916 *Tider og Typer af Dansk Aands Historie. Anden Del: Goethe. Anden Bog: Det Nittende Aarhundredes Sidste Halvdel.* København: Gyldendal 1916.

Brandes, Georg

- 1870 *Kritik og Portraiter.* København: Gyldendal 1870.
- 1890 *Det Unge Tyskland.* København: Gyldendal 1890.
- 1893 "Jobs Bog". *Tilskueren.* Vol. 10, 1893, s. 653-671 og 737-754.
- 1894 "Kohélet". *Tilskueren.* Vol. 11, 1894, s. 817-838.
- 1897 *Heinrich Heine.* København: Gyldendal 1897.
- 1910 "Jøderne i Finland" (1908). *Samlede Skrifter 18.* København: Gyldendal 1910, s. 437-446.
- 1908 *Levned III.* København: Gyldendal 1908.
- 1925a *Sagnet om Jesus.* København: Gyldendal 1925.
- 1925b *Hellas.* København: Gyldendal 1925.
- 1926 *Petrus.* København: Gyldendal 1926.
- 1927 *Urkristendommen.* København: Gyldendal 1927.

Cohen, Richard I.

- 2008 "'Jewish Contribution to Civilization' and its Implication for Notions of 'Jewish Superiority'". Cohen og Cohen (red.): *The Jewish Contribution to Civilization: Reassessing an Idea.* Portland: The Littman Library 2008, s. 11-23.

Dahl, Per

- 1985 *Om at skrive den danske ånds historie.* København: Gyldendal 1985.

Heschel, Susannah

- 2008 "Judaism, Islam, and Hellenism: the conflict in Germany over the origins of Kultur". Cohen og Cohen (red.): *The Jewish Contributions to Civilization:*

Reassessing an Idea. Portland:

The Littman Library 2008, s. 98-124.

Hjortshøj, Søren Blak

- 2018 *Georg Brandes' Representations of Jewishness: Between Grand Recreations of the Past and Transformative Visions of the Future.* Ph.d.-afhandling. Roskilde Universitet 2018.

Knudsen, Jørgen

- 1985 *Georg Brandes. Frigørelsens Vej 1842-1877.* København: Gyldendal 1985.
- 1988 *Georg Brandes. I Modsigelsernes Tegn 1877-1883.* København: Gyldendal 1988.
- 2004 *Georg Brandes. Uovervindelig Taber 1914-27.* Bind 1 og 2. København: Gyldendal 2004.

Kondrup, Johnny

- 1986 *Livsværker. Studier i dansk litterær biografi.* København: Amadeus 1986.

Koopman, Helmut

- 1993 *Das Junge Deutschland. Eine Einführung.* Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft 1993.

Kristensen, Sven Møller

- 1980 "Georg Brandes, liberalist and activist". H. Hertel og S. M. Kristensen (red.): *The Activist Critic.* København: Munksgaard 1980, s. 9-20.

Leonard, Miriam

- 2012 *Socrates and the Jews. Hellenism and Hebraism from Moses Mendelssohn to Sigmund Freud.* Chicago: University of Chicago Press 2012.

Rubow, Paul

- 1928 *Litterære Studier.* København: Levin og Munksgaards Forlag 1928.
- 1932 *Georg Brandes' Briller.* København: Levin og Munksgaard 1932.

"Det er Hellas og Israel som Evropa skylder sin kultur" – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

Rürup, Reinhardt

1975 *Emanzipation und Antisemitismus: Studien zur "Judenfrage" der bürgerlichen Gesellschaft*. Göttingen: Fischer Verlag 1975.

Sutcliffe, Adam

2003 *Judaism and Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press 2003.

NOTER

1. Brandes var dog langt fra den eneste europæisk-jødiske intellektuelle i det 19. og 20. århundrede, som tog del i at redefinere dikotomien. Se for eksempel Cohen 2008, s. 11-23.
2. Leonard 2012, s. 117.
3. Jævnfør Hjortshøj 2018.
4. Et eksempel herpå er, da en af hovedaktørerne i skabelsen af den moderne antisemitisme, Adolf Stoecker, i 1880 i den tyske *Reichstag* advarede imod den jødiske indflydelse og fra talerstolen pegede på Georg Brandes som et kerneeksempel på det, som Stoecker betragtede som subversiv moderne jødedom. Se Knudsen 1988, s. 85-86.
5. Hellenismen er kort fortalt en æstetisk og kulturelt orienteret bevægelse, der voksede frem særligt i Tyskland og England i det 18. og 19. århundrede. Betegnelsen "philhellenisme" kan bruges som synonym for begrebet, og særligt var det den tyske forfatter Winckelmann og hans værk, der skabte et grundlæggende positivt og idealiserende syn på antikkens græske kulturverden. Se for eksempel Leonard 2012.
6. Se for eksempel Rubow 1932.
7. Heschel 2008, s. 101.
8. Leonard 2012, s. 16-64.
9. Ibid., s. 74-75.
10. Se for eksempel Rubow 1928, s. 38-101 og Kristensen 1980, s. 9-20.
11. Rürup 1975, s. 74-94.
12. Selv i de nyeste undersøgelser af Vilhelms Andersens arbejde og det store aftryk, han har sat forskningsmæssigt og didaktisk igennem, ikke mindst, sit store engagement i opbygningen af faget Dansk/Nordisk på Københavns Universitet og faget dansk i gymnasiet, er det bemærkelsesværdigt, at Andersens antisemitiske tendenser ikke behandles og rent faktisk overhovedet ikke nævnes. Se Kondrup 1986, s. 135-161 og Dahl 1985, s. 9-25.
13. Kondrup 1986, s. 135-161 og Dahl 1985, s. 9-25.
14. Se Andersen 1916, s. 188.
15. *Tro og Viden*-debatten foregik i øvrigt hovedsageligt i *Dagbladet*.
16. Ibid., s. 195-196.
17. Se Knudsen 2004, Bind 1, s. 197-199.
18. Jeg parafraserer her det udtryk, som Brandes selv brugte om den dansk-jødiske prosaist M.A. Goldschmidts, efter Brandes' mening, for ligefremme benyttelse af historier og karakterer fra det dansk-jødiske miljø. Se Brandes 1870, s. 398.
19. Se Knudsen 1985, s. 202-283.
20. Brandes 1908, s. 38-40.
21. Ibid.
22. I et citat meget lig dette fra artiklen "Jøderne i Finland" (1908) er det endnu mere udtalt, at det er Athen versus Jerusalem-dikotomien, som Brandes her bringer i spil, eftersom han i denne artikel fremfører, at han (modsat) repræsenterer "Athen". Se Brandes 1910, s. 437-446.
23. Se Brandes 1925a, Brandes 1925b, Brandes 1926 og Brandes 1927.
24. *Das Junge Deutschland* talte foruden Heine også eksempelvis Karl Gutzkow og Theodor Mundt. Bevægelsen var særdeles politisk orienteret. Som også Brandes gjorde senere, betegnede ovenstående gerne romantikken som værende for verdensfjern og forlangte, at reelle demokratiske friheds- og lighedsværdier skulle materialisere sig i de tysksprogede områder i Europa. Se Koopmann 1993.
25. Se Brandes 1890, s. 312 og Brandes 1897, s. 29-30.
26. Se Brandes 1897, s. 29-32.
27. Brandes 1925a, s. 50-51.
28. Ibid.
29. For en bredere introduktion til denne type litteratur se for eksempel Cohens kapitel, som jeg tidligere i artiklen har refereret til: "Jewish Contribution to Civilization" and its Implication for Notions of 'Jewish Superiority'". Se Sutcliffe 2003, s. 203-211.
30. Se Hjortshøj 2018.
31. Se Hjortshøj 2018.
32. Brandes 1925a, s. 57-58, Brandes 1926, s. 34 og Brandes 1927, s. 28, 115-116 og 126-127.
33. Ibid., s. 661.
34. Se Hjortshøj 2018.
35. Brandes 1894, s. 827-828.
36. Brandes 1893, s. 656.

"Det er Hellas og Israel som Europa skylder sin kultur" – Georg Brandes og hans Athen versus Jerusalem-fortolkninger

Bibelske profetier og deres betydning for kristnes syn på det jødiske folk og staten Israel

Hvor stammer kristnes syn på jøder og Israel fra? Hvordan bruges Bibelen til at understøtte disse syn? Og hvordan skal Bibelens ord om jøderne som Guds udvalgte folk og Israel som Guds udvalgte land forstås af kristne? Ole Andersen tager på rejse gennem Bibelens profetier og forklarer deres betydning for og sammenhæng med kristnes opfattelser af jøder og staten Israel.

Af Ole Andersen

Fra den ene yderlighed til den anden. Sådan kan opfattelserne af det jødiske folk og staten Israel blandt kristne med stor ret beskrives. Det gælder også, hvis vi indsnævrer synsfeltet til de kristne, der i en eller anden grad lader Bibelen være udgangspunktet, når de forholder sig til det jødiske folk eller til staten Israel.

På den ene yderfløj er der kristne, der aktivt støtter den israelske højrefløj og bosætterbevægelsen. Argumentet er, at Gud i Bibelen har lovet, at Israels folk en dag skal overtage hele landet. Derfor må kristne arbejde for, at det sker her og nu. For de mere ekstreme af disse kristne resulterer synspunktet i had til palæstinensere og undertiden også til israelere på den politiske venstrefløj eller i åbenlys antiarabisk racisme. Disse opfattelser findes især blandt nogle evangelikale grupper på den politiske højrefløj i USA, men selvom synspunkterne er sjældne i Skandinavien, findes der også eksempler her.¹ På den anden yderfløj findes kristne grupper, der tager udgangspunkt i et historisk modsætningsforhold mellem jøder og kristne. Jøderne dræbte Jesus, hævder de. Derfor bør kristne af princip være modstandere af det jødiske folk. Blandt disse antisemitiske grupper er for eksempel de amerikanske *Christian Identity* og *World Church of the Creator*, der har udviklet en teori

om, at jøder er Satans børn, der derfor sammen med staten Israel må bekæmpes af sande kristne.²

De allerfleste kristne hører ikke til disse ekstreme ydergrupper, men befinder sig et sted i midten. Men "midten" er i dette tilfælde særdeles bred og rummer mange vidt forskellige opfattelser. Nogle kristne lægger vægten på, at det jødiske folk er Bibelens folk og Israels land Bibelens land. Derfor er de grundlæggende positivt indstillet over for jøder. Nogle kombinerer dette bibelhistoriske udgangspunkt med en vægtlægning på de bibelske profetier om Israels folks tilbagevenden til Israels land og er derfor meget positivt indstillet ikke blot over for det jødiske folk generelt, men også specifikt over for staten Israel. Andre kristne mener, at Israels bibelhistoriske særstilling som Guds udvalgte folk blev ophævet, da Jesus blev født. I stedet kan de for eksempel tage deres udgangspunkt i, at Jesus valgte side med de svage, og da palæstinenserne i dag betragtes som den svage part over for en israelsk overmagt, bør kristne ifølge dem støtte palæstinenserne i den politiske konflikt.

Bibelen er udgangspunktet, men konklusionerne er vidt forskellige. I centrum for denne diskussion mellem

forskellige kristne står de bibelske profetier om Israels folk og Israels land. Tolkningen af dem er en af de afgørende faktorer for, hvilket forhold kristne har til det jødiske folk. Emnet for denne artikel er derfor kristnes forståelse af Israelsprofetierne i Bibelen.³

Israelsprofetierne – profetier om folkets og landets fremtid

Grundlaget for de bibelske profetier om Israel findes allerede i Mosebøgerne. Her er der flere tekster, der indeholder profetier om Israels folks fremtid i perioden efter indvandringen i det forjættede land. Den måske vigtigste af disse tekster er Femte Mosebog 30,1-10.⁴

Femte Mosebog handler om Guds pagt med Israels folk. Bogen er på mange måder struktureret parallelt med nærorientalske politiske pagter mellem en stormagtskonge og hans vasal. Forenklet sagt indeholder både de nærorientalske pagter og Femte Mosebog fire vigtige dele: Et forord (5 Mos 1,1-5), pagtens historiske baggrund (5 Mos 1,6-4,43), pagtens forpligtelser (5 Mos 4,44-26,19) og pagtens velsignelser og forbandelser (5 Mos 27-28).⁵

De afsluttende velsignelser lover alt godt til den, der opretholder pagtsforholdet, mens forbandelserne lover pagtsbryderen ødelæggelse og undergang. Velsignelserne og forbandelserne stiller vasalkongen over for to muligheder. Velsignelserne er guleroden: *Hvis* vasallen opretholder pagtsforholdet ved at holde pagtsbetingelserne, *så* vil det gå ham godt. Forbandelserne er stokken: *Hvis* vasalkongen bryder pagten, *så* vil der ske ham alt det forfærdelige, der er indeholdt i forbandelserne.

Sådan er det også i Femte Mosebog. Både velsignelserne og forbandelserne indledes med "hvis".⁶ Men derefter bryder Femte Mosebog det typiske mønster fra de politiske pagter. Forbandelserne er ikke bare en trussel om en mulig konsekvens, men en forudsigelse af noget, der vil komme. Mens velsignelsesafsnittet kun fylder 14 vers (5 Mos 28,1-14), fortsætter forbandelsesafsnittet i stadig mere detaljerede udpenslinger (5 Mos 28,15-68). Helt

tydeligt bliver det til sidst i den udvidelse af afsnittet, der er tilføjet i kapitel 29. Her ender det med en regulær profeti om en kommende generation af israelitter, der en dag i fremtiden sammen med udlændinge skal betragte Israels ødelagte land og med undren spørge, hvorfor dette lands og folks historie dog er blevet så forfærdelig. Svaret vil blive, at Israels folk har brudt pagten med Gud. Derfor har han taget landet fra dem og sendt dem i eksil (5 Mos 29,21-27).

I løbet af kapitel 28 og 29 bliver *muligheden* for et pagtsbrud og truslen om forbandelser altså til en profeti om noget, der vil ske. På et tidspunkt efter indvandringen i det forjættede land vil Israels folk igen miste landet og ende i eksil.

Når alt det er sket – det vil sige efter en periode, hvor Israels folk har boet i Israels land, men derefter mistet det og er blevet spredt ud over hele jorden – vil der igen ske noget afgørende nyt: Gud vil vende Israels skæbne (5 Mos 30,1-10). Guds indgriben den dag vil omfatte tre forhold:

- 1) Israels folk vil få et fornyet forhold til Israels Gud. Det symboliseres gennem en omskæring af hjertet og ikke blot af kroppen.
- 2) Israels folk vil vende tilbage fra de fjerneste steder på jorden og igen blive samlet i Israels land.
- 3) Israels land vil blive særdeles frugtbart.

I lyset af Femte Mosebogs lighed med de politiske pagter er dette virkelig overraskende. I en politisk pagt er der ingen fremtid for den vasal, der bryder pagtsforholdet til storkongen. Den manglende fremtid er netop essensen i den trussel, der skal få vasallen til at opfylde pagtsbetingelserne. Men Gud forudsiger her, at Israels folk vil bryde pagten, hvorefter han alligevel lover dem en fremtid efter pagtsbrud og eksil. Israels folks historie slutter ikke med diaspora, men med aliya.

Femte Mosebog tegner således et bemærkelsesværdigt billede af Israels fremtid efter indvandringen i landet. Israels historie vil komme til at bestå af tre perioder:

1) *Israels folk bor i Israels land.* Her har folket valgmuligheden mellem at holde eller bryde pagten med Gud (velsignelse og forbandelse).

2) *Israels folk er i eksil.* Fordi folket vælger at bryde pagten, vil de blive fordrevet ud over hele jorden, mens landet bliver ødelagt.

3) *Israels folk vender tilbage til Israels land.* Gud vender folkets skæbne, så deres gudsforhold bliver fornyet, de bliver samlet i landet, og landet bliver frugtbart. Det vil ske *b'acharit hajamin*, det vil sige ”i de sidste dage”, ved tidernes ende.⁷

Mosebøgernes billede af Israels folks fremtid er grundlæggende for resten af Det Gamle Testamente. Profet efter profet gentager og uddyber samme billede. De advarer folket om, at eksilet er uundgåeligt, hvis folket bryder pagten med Gud. Og de forudsiger, at efter det kommende eksil vil Gud til sidst i historien igen samle Israels folk i Israels land, forny folkets gudsforhold og lade landet blive genopbygget og genopdyrket.

Profeten Jeremias, der selv oplevede virkeliggørelsen af eksilet i forbindelse med Jerusalems ødelæggelse i 586 f.Kr., bruger det vigtige udtryk fra Femte Mosebog 30 om at ”vende Israels skæbne”: ”Jeg vender jeres skæbne og samler jer fra alle de folk og fra alle de steder, jeg fordrev jer til, siger Herren; jeg fører jer tilbage til dette sted, som jeg førte jer bort fra.”⁸ Det samme gør profeten Amos:

Jeg vender mit folk Israels skæbne, de skal genopbygge de forladte byer og bo i dem, de skal plante vingårde og drikke vinen, de skal anlægge haver og spise frugten. Jeg planter dem på deres jord, og de skal aldrig mere rykkes op fra den jord, jeg har givet dem, siger Herren din Gud.⁹

To forskellige tolkninger

Jesus og apostlene delte den almindelige opfattelse i antik jødedom, at Toraen, Profeterne og Skrifterne (Tanak, Det Gamle Testamente) var Guds ord til Israels folk.¹⁰ Troen på, at Jesus var Messias, ændrede derfor

intet ved de første Jesus-troendes forhold til den jødiske Bibel. Dette forhold fortsatte også, da ikke-jøder i det andet århundrede var blevet den dominerende gruppe i den kristne kirke. Jødernes hellige skrifter udgjorde den første store del af de kristnes Bibel.

Det betød, at også de talrige profetier om Israels herlige fremtid var en del af de kristnes Bibel. Spørgsmålet var – og er – bare, hvordan kristne skal forstå disse løfter til Israel. Hvad betyder den kristne tro på Jesus som Messias for tolkningen af Israelsprofetierne i Bibelen? Det spørgsmål er der stor uenighed om blandt kristne. Især hvis man inddrager detaljerne, er der mange forskellige måder at forstå profetierne på. Men de mange tolkninger kan inddeles i to hovedgrupper: De, der mener, at profetierne handler om den kristne kirke (”kirketolkningen”), og de, der mener, at de handler om Israels folk og land (”Israeltolkningen”).

Kirketolkningen

Kirketolkningen siger, at kristne i dag skal forstå Det Gamle Testaments profetier om Israels fremtid sådan, at de handler om den kristne kirke i dag og kirkens fremtid på den nye jord efter Jesu genkomst. Når kristne i dag læser Femte Mosebog 30, skal de ifølge kirketolkningen tænke på sig selv. De mennesker, hvis skæbne Gud vil vende, er de mennesker af alle folkeslag, der kommer til at tro på Jesus og derfor udgør Guds kirke på jorden. Det land, de en dag skal vende hjem til, tolkes enten i åndelig betydning som kirken her og nu eller mere konkret som den nye jord, som Jesus vil skabe, når han er kommet igen.

Denne måde at læse Det Gamle Testamente på går langt tilbage i oldkirken. I det andet århundrede begyndte nogle hedningekristne for første gang at kalde den kristne kirke for ”det nye Israel” eller ”det sande Israel”. Det slog efterhånden igennem og fik afgørende betydning for kirkens forståelse af profetierne i Det Gamle Testamente. Når man læste en profeti om Israels fremtid, tolkede man ”Israel” som ”det sande Israel”, det vil sige den kristne kirke. Gennem hele den kristne

Et klassisk udtryk for kirkelig antisemitisme er "Ecclesia-Synagoga-motivet", der var udbredt i Middelalderen og her ses som kalkmaleri i Spentrup Kirke (ca. 1200). Kvinden til venstre symboliserer synagogen. Hun er iført en jævn klædning, har bind for øjnene, står med bøjet hoved, og hendes krone er faldet af. Kvinden til højre symboliserer kirken. Hun er iført en smuk, mønstret kjole og et slag, der udtrykker dronningeværdighed, står rank og har en krone på hovedet. Kvinden til venstre stikker et langt spyd op i lammet, der symboliserer Jesus, så blodet flyder og løber ned i en kalk, som kvinden til højre holder. Foto: Ole Andersen 2016.

kirkes historie har denne måde at læse Israelsprofetierne på været meget udbredt.¹¹ I den katolske kirke har den været fuldstændig dominerende, og også store dele af de lutherske og reformerte kirkesamfund har været præget af den. Sådan er det delvist stadigvæk, selvom tolkningen er blevet udfordret af de sidste hundrede års begivenheder i det jødiske folk og ikke mindst staten Israels oprettelse i 1948.

I sin klassiske udgave er kirketolkningen ofte blevet kaldt for *substitutionsmodellen* eller "erstatningsteologi". Men da en klassisk udgave af erstatningsteologien ofte har hængt sammen med forskellige grader af kirkelig antisemitisme, vil de fleste tilhængere af kirketolkningen i dag ikke vedkende sig benævnelsen erstatningsteologi. I stedet bruges undertiden det engelske udtryk *supersessionism*.

Argumenterne for kirketolkningen varierer fra periode til periode i kirkehistorien og fra bibeltolker til bibeltolker. Men konklusionen er den samme: Bibelens Israelsprofetier handler om den kristne kirke og ikke om Israel.

Israeltolkningen

Israeltolkningen siger, at kristne skal forstå Det Gamle Testaments profetier om Israels fremtid sådan, at de handler om det jødiske folk og landet Israel. Når kristne læser Femte Mosebog 30, skal de tænke på Israel. Det folk, der en dag skal vende hjem fra eksil ud over hele jorden, er det jødiske folk. Det land, de skal vende tilbage til, er Israels land.

Også denne måde at læse Det Gamle Testamente på går langt tilbage i tiden. I antik jødedom var det en helt almindelig forståelse af profetierne.¹² Derfor var det naturligt for de første jødekristne fortsat at læse Det Gamle Testamente på den måde. Senere blev kirketolkningen dominerende i både den katolske og den lutherske kirke, men i 1600- og 1700-tallet lagde en del af pietismens ledere og bibeltolkere vægt på, at profetierne stadig gjaldt det jødiske folk.¹³ Denne tendens fortsatte i en del af vækkelsesbevægelserne i 1800-tallet.¹⁴ Et bemærkelsesværdigt eksempel fra dansk kirkehistorie er

den bornholmske smed Christian Møller, der i 1882 – altså 14 år før Theodor Herzls *Jødestaten* – udgav en lille bog med titlen *Når Kristus kommer*, hvor han på baggrund af læsning i Bibelen forudsagde, at det jødiske folk ville vende tilbage til Israels land. Staten Israels oprettelse i 1948 har fremmet Israeltolkningen, der i dag findes relativt udbredt i både lutherske og reformerte kirkesamfund.

Også for Israeltolkningen varierer argumenterne, men konklusionen er den samme: Bibelens Israelsprofetier gælder stadig i deres oprindelige betydning og vil gå i opfyldelse for Israels folk og land.

Den helbibelske ramme for forståelsen af Israel

Når en kristen bibellæser skal forholde sig til de mange Israelsprofetier, han møder i Bibelen, må han selvfølgelig gøre det i lyset af den kristne kanonforståelse. Det vil sige, at udgangspunktet er, at Toraen, Profeterne og Skrifterne (Det Gamle Testamente) sammen med Det Nye Testamente udgør en helhed. Det er ikke bare en ligegyldig konstatering, men afgørende for, hvordan kristne skal tolke Israelsprofetierne, og dermed for den kristne kirkes forhold til det jødiske folk.

Første gang, Israel nævnes i Bibelen, er i Første Mosebog 12,1-3. Her omtales Israel som ”et folk”, da navnet først kom til et par generationer senere. Heller ikke Abraham har endnu fået sit navn, men omtales som Abram. Han var født i en familie, der dyrkede afguder.¹⁵ Men en dag greb Gud ind i denne hedenske families liv og åbenbarede sig for Abram. Det blev begyndelsen på Israels folks eksistens. Guds ord til Abram bliver gengivet på denne måde:

Herren sagde til Abram: ”Forlad dit land og din slægt og din fars hus, og drag til det land, jeg vil vise dig. Jeg vil gøre dig til et stort folk og velsigne dig. Jeg vil gøre dit navn stort, og du skal være en velsignelse. Jeg vil velsigne dem, der velsigner dig, og den, der forbander dig, vil jeg forbande. I dig skal alle jordens slægter velsignes.”

Der er tre store temaer i Guds besked til Abram: Folk, land og velsignelse.¹⁶

Det første tema er Guds løfte til Abram om, at han vil gøre ham til stamfar til et stort folk. Det var nu lettere sagt end gjort. Bibelteksten fortæller nemlig, at Abrams kone Sara ikke kunne få børn. Som om det ikke var problematisk nok, gik årene efter Guds løfte, uden at der skete noget. Til sidst var Sara kommet ud over den fødedygtige alder uden at være blevet gravid. Først på det tidspunkt, hvor det menneskeligt set var umuligt, fødte Sara sønnen Isak. Han fik senere sønnen Jakob, som Gud gav navnet Israel, og som blev stamfar til de tolv stammer. På den måde blev Abram stamfar til Israels folk. Måden, det skete på, er bemærkelsesværdig. Det krævede et under. En kvinde, der ikke kunne få børn, og som desuden var for gammel til at blive gravid, fødte en søn. Bibeltekstens ordlyd er omhyggelig, når den ikke siger ”du skal blive til et stort folk”, men ”jeg vil gøre dig til et stort folk.” Her er baggrunden for Bibelens understregning af, at Gud er Israels skaber.¹⁷

For det andet gav Gud Abram en befaling om at flytte til et nyt land. Befalingen understreger, at der nu begynder noget helt nyt. Abram skal flytte til et andet land og begynde helt forfra som den første generation af et nyt folk. I de efterfølgende vers fortælles, at Abram adlød Guds befaling og kom til Kana'ans land, der senere blev til ”Israels land”.

Det tredje tema i Guds ord til Abram er mere underligt. Gud giver Abram løftet: ”I dig skal alle jordens slægter velsignes.” For at forstå konteksten for det løfte må vi se på Bibelens indledning. Bibelen begynder med beretningen om, at Gud skabte himlen og jorden (1 Mos 1-2). Forholdene på jorden var perfekte og præget af shalom, helhed uden brud. Der var harmoni mellem Gud og mennesker, harmoni mellem mennesker indbyrdes, harmoni mellem mennesker og resten af skaberværket og harmoni i det enkelte menneskes indre. Menneskehedens eksistens begyndte virkelig i Paradis. Bibelen understreger det ved den stadige gentagelse af to ord i skabelsesberetningen: ”Godt” (syv gange)¹⁸ og ”velsignelse” (tre gange).¹⁹ En rabbinisk tolkning

sammenligner skabelse med en konge, der bygger et palads og forbereder et stort festmåltid og først derefter inviterer gæsterne. Således blev mennesket skabt til fest i Guds fantastiske verden.²⁰ Edens have er Paradiset, velsignelsens sted, hvor alt er godt.

Men sådan blev det ikke ved. Allerede i Bibelens tredje kapitel indtræffer katastrofen. Satan frister Adam og Eva til oprør mod Gud. Syndefaldet medførte en katastrofal ændring af livet på jorden. Ordet ”velsignelse” fra skabelsesberetningen bliver erstattet af ordet ”forbandelse” i syndefaldsberetningen.²¹ Selve jorden kom ind under forbandelse. Første Mosebog kapitel 4-11 maler et billede af livet på en forbandet jord. Møje, smerte, strid, vold, mord, ond tilbøjelighed og til sidst død er nu menneskets levevilkår. To temaer bliver understreget i beskrivelsen i disse kapitler. For det første, at menneskets tilværelse er blevet præget af lidelse. For det andet, at Gud er vred over, at hans gode verden er blevet ødelagt, og at han derfor vil straffe mennesket, der er skyld i ødelæggelsen.²² Velsignelsen i Paradiset er virkelig blevet til en forbandelse.

Det er baggrunden for Guds udvælgelse af Abram i Første Mosebog 12,1-3. Så at sige med elleve kapitlers forsinkelse skaber Gud et nyt folk og giver dem et nyt landområde. Hvorfor? Fordi ”i dig skal alle jordens slægter velsignes.” Med andre ord: Israels folk skal være Guds redskab til at genoprette Paradisets tabte velsignelse for alle folk.

Israels udvælgelse er alt andet end racisme. I samme øjeblik som Bibelen for første gang omtaler Israels folk, bliver det understreget, at Israel er udvalgt – ja, skabt – fordi Gud elsker alle folkeslag og ønsker at velsigne alle mennesker. De to grundvilkår for tilværelsen på jorden, der er beskrevet i de foregående kapitler – menneskets lidelse og Guds vrede – skal ændres, og Israel skal være redskabet i Guds hånd til det. Formålet med Israels eksistens er Guds frelsesplan for hele verden. Det bibelske plot udvikler sig altså fra skabelse (velsignelse) over syndefald (forbandelse) til Israels udvælgelse (plan om velsignelsens genoprettelse).

Det Nye Testamente viderefører dette plot til dets store kulmination. I Det Nye Testamente er plottet knyttet til Messias. Udgangspunktet er troen på, at Jesus er Messias (græsk: Kristus). Det er ham, der i sin egenkab af Messias skal hæve forbandelsen og genoprette velsignelsen. Israel er det redskab, Gud brugte, da han sendte Messias. Jesus var jøde, født af en jødisk mor, omskåret, opvokset efter jødisk tradition, kom i synagogen og templet og levede hele livet i Israels land, og de altafgørende begivenheder i hans liv skete i Jerusalem.

To steder i Det Nye Testamente gør sammenhængen med plottet i Det Gamle Testamente særligt tydelig. Det første sted er Paulus’ ord i Galaterbrevet:

Kristus har løskøbt os fra lovens forbandelse ved selv at blive en forbandelse for vor skyld – der står jo skrevet: ”Forbandet er enhver, der hænger på et træ” – for at velsignelsen til Abraham kunne nå ud til hedningerne i Kristus Jesus.²³

Paulus skriver om Jesu død i Jerusalem omkring år 30. Det bemærkelsesværdige er, at han ved at indflette et citat fra Femte Mosebog 21,22-23 forbinder Jesu død med forbandelse. Da Jesus blev hængt op på korset, kom han ind under forbandelsen. Med andre ord: Jesus påtog sig den forbandelse, der siden syndefaldet har hvilet over alle mennesker på jorden. Fordi ethvert menneske på jorden har syndet, ligesom Adam og Eva gjorde det, er ethvert menneske under forbandelsen og Guds vrede. Men Jesus kom som en stedfortræder, der overtog forbandelsen med det formål, at den velsignelse for alle folkeslag, som Gud talte til Abraham om i Første Mosebog 12,3, kan blive til virkelighed.

Det ene tema i Første Mosebogs beskrivelse af tilværelsen på jorden efter syndefaldet er Guds vrede over det ødelagte Paradis. Det Nye Testamente siger, at en af Jesu opgaver som Messias netop var som et offerlam at gå ind under den vrede og bære straffen som en stedfortræder for alle andre. Tankegangen hænger sammen med Det Nye Testaments tolkning af Esajas’ profeti om Herrens lidende tjener:

Han blev gennemboret for vore overtrædelser og knust for vores synder. Han blev straffet, for at vi kunne få fred, ved hans sår blev vi helbredt. Vi flakkede alle om som får, vi vendte os hver sin vej; men Herren lod al vor skyld ramme ham.²⁴

Den traditionelle rabbiniske tolkning er, at Esajas her taler om det jødiske folk. Men apostlen Filip tolker ligesom den senere kristne tradition Esajas' profeti som handlende om Jesu død.²⁵ Ved sin død påtog Jesus sig skylden og straffen for alle, der tror på ham, for at forløse dem fra deres medskyld i skaberværkets ødelæggelse. Paulus' udsagn i Galaterbrevet 4 og Filip's tolkning af Esajas 53 viser, hvordan Det Nye Testamente tager tråden op fra Første Mosebogs beskrivelse af menneskeheds situation efter syndefaldet. Som Messias er Jesus løsningen på den del af syndefaldets problem, der består i menneskets skyld og Guds vrede.

Det andet sted i Det Nye Testamente, der gør sammenhængen med plottet fra Det Gamle Testamente særligt tydelig, er Johannes' Åbenbaring. Bibelens sidste bog beskriver perioden frem til og med Jesu genkomst. Bogens sidste to kapitler beskriver en ny jord, der vil fremstå efter Jesu genkomst og verdensdommen. I beskrivelsen af det nye Jerusalem på den nye jord hedder det blandt andet:

I midten, med gaden på den ene side og floden på den anden, står livets træ, som bærer frugt tolv gange, hver måned giver det frugt, og træets blade tjener til lægedom for folkeslagene. Og der skal ikke mere være nogen forbandelse. Men Guds og Lammets trone skal stå i byen.²⁶

Med udtrykket "ikke mere nogen forbandelse" tages tråden fra Bibelens første kapitler op. Bibelen begynder med to kapitler, der beskriver et Paradis, hvor alt er godt og under Guds velsignelse. I kapitel 3 går alt i stykker, og velsignelsen erstattes af forbandelse. Men Bibelen

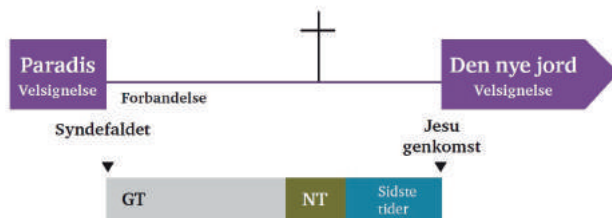
slutter med to kapitler, hvor forbandelsen er ophævet, og alt er genoprettet og på ny under Guds velsignelse.

Ligesom Gud var nærværende i det første Paradis, vil han igen være det på den nye jord:

Nu er Guds bolig hos menneskene,
han vil bo hos dem,
og de skal være hans folk,
og Gud vil selv være hos dem.
Han vil tørre hver tåre af deres øjne,
og døden skal ikke være mere,
ej heller sorg, ej heller skrig, ej heller pine skal være mere.
Thi det, der var før, er forsvundet.²⁷

Det Nye Testamente beskriver altså Jesu genkomst som det tidspunkt, hvor han som Messias skal løse det andet af de problemer, syndefaldet udløste: Menneskeheds lidelse. Nu skal forbandelsen ophæves og velsignelsen genindføres. Dermed er den plan, som Gud afslørede for Abram i Første Mosebog 12, blevet gennemført. Gud har brugt Israel som redskab til at genoprette velsignelsen for alle folkeslag.

Den kristne kanonforståelse er, at Det Gamle Testamente og Det Nye Testamente hører sammen i én Bibel. Argumentet her er, at forholdet mellem de to dele af Bibelen ikke er et tese-antitese-forhold, men derimod en sammenhængende fortælling om frelseshistorien fra velsignelse til velsignelse. Det kan illustreres på denne måde:

Bibelen indeholder et sammenhængende frelseshistorisk plot, der udvikler sig fra skabelsens paradisvelsignelse (1 Mos 1-2) over syndefaldets forbandelseskatastrofe (1 Mos 3) til udvælgelsen af Abraham og Israel som første led i virkeliggørelsen af Guds plan om genindførelsen af velsignelsen (1 Mos 12) og videre frem til Messias' forbandelsedød på korset til menneskers forløsning fra Guds vrede (Gal 3) og så slutmålet for det hele: Messias' ophævelse af al forbandelse og genindførelse af velsignelsen på den nye jord (Åb 21-22).

Hvis denne forståelse af den helbibelske sammenhæng accepteres, er kristne kommet rigtigt langt i forhold til at tage stilling til den ældgamle strid i kirken mellem kirketolkningen og Israeltolkningen af Bibelens Israelsprofetier.

Kirketolkningen eller Israeltolkningen?

Hvordan skal kristne forstå Femte Mosebog 30 og de mange øvrige bibelske profetier om Israels fremtid? Handler de i virkeligheden om den kristne kirke? Eller handler de om Israels folk og land? Hvis udgangspunktet er den helbibelske frelseshistorie, blev Israel udvalgt af Gud til at være hans redskab til at genindføre velsignelsen for alle folk på jorden. Men ifølge Det Nye Testamente sker det først, når Jesus som Messias kommer igen for at skabe en ny jord. Derfor må Israels folk fortsat være Guds udvalgte folk, det vil sige Guds frelseshistoriske redskab.

Israels vedblivende status som Guds udvalgte folk bliver bekræftet i begge dele af Bibelen. Profeten Jeremias fastslår i forbindelse med Jerusalems ødelæggelse og israelitternes eksil i 586 f.Kr., at Israels folk vil forblive at være Guds folk, så længe naturlovene er i kraft:

Dette siger Herren,
han som satte solen til at lyse om dagen
og bestemte månen og stjernerne til at lyse om natten,

han som pisker havet op, så bølgerne larmer,
Hærskarers Herre er hans navn:
Kun hvis disse mine bestemmelser kunne brydes, siger Herren, ville Israels slægt ikke længere bestå som mit folk. Dette siger Herren: Kun hvis himlen deroppe kunne måles og jordens grundvolde dernede kunne udforskes, ville jeg forkaste hele Israels slægt for alt det, de har gjort, siger Herren.²⁸

Paulus siger tilsvarende, at den kendsgerning, at flertallet af det jødiske folk på hans tid ikke troede, at Jesus var Messias, ikke ændrer ved Israels rolle som Guds udvalgte folk:

Jeg spørger nu: Har Gud da forkastet sit folk? Aldeles ikke! Jeg er jo selv israelit, af Abrahams slægt, af Benjamins stamme. Gud har ikke forkastet sit folk, som han først har vedkendt sig.

Men hvis Israels folk stadig er Guds folk, er den kristne kirke jo ikke "det sande Israel", der erstatter det jødiske folk som Guds frelseshistoriske redskab. Så gælder de bibelske profetier stadig Israels folk og Israels land.

Femte Mosebog 30 forudsiger, at Israels folk til sidst i verdenshistorien skal vende tilbage til deres land og få et fornyet gudsforhold. Tolket ud fra en helbibelsk, frelseshistorisk ramme giver det rigtig god mening. Ligesom Gud brugte Israels folk og land som scenen for Messias' første komme, vil han gøre det ved Messias' andet komme. Konklusionen af en helbibelsk, frelseshistorisk læsning af Bibelen er derfor, at kirketolkningen tager fejl. Kristne skal læse Israelsprofetierne som gældende Israels folk og land. Denne konklusion er i overensstemmelse med, at Det Nye Testamente fastslår, at Jesus ved sit komme ikke ophævede, men tværtimod stadfæstede det, Gud havde lovet Israels folk: "Hvad jeg siger, er, at Kristus er blevet tjener for de omskårne [det vil sige jøderne] for at vise, at Gud har talt sandt, og for at stadfæste løfterne til fædrene [det vil sige Israels folks forfædre]."³⁰

Konsekvenser for synet på jøder og staten Israel

Blandt kristne findes meget forskellige syn på forholdet til det jødiske folk og staten Israel. De ekstreme yderpunkter er, som vi så i indledningen, på den ene side en ubetinget støtte til den israelske bosætterbevægelse kombineret med et had til palæstinensere og på den anden side et antisemitisk had til jøder og staten Israel. En kristen Israeltolkning af de bibelske profetier om Israels fremtid, der bygger på en frelseshistorisk læsning af Bibelen, umuliggør begge de ekstreme yderpunkter. Når Israels folk er udvalgt til at være Guds redskab i den store frelseshistoriske plan, bør kirken tage skarp afstand fra enhver form for antisemitisme. Flertallet af jøder er ikke enige i kristnes tro på, at Jesus er Messias. Det er en væsentlig uenighed, men det ændrer ikke ved Israels folks rolle i frelseshistorien. Den rolle må fremkalde taknemlighed hos kristne i forhold til det jødiske folk. Kirkelig antisemitisme er en frontal modsigelse af den kristne kirkes bibelske udgangspunkt.

At de bibelske Israelsprofetier stadig gælder Israels folk

og land, giver kristne grund til at glæde sig over de sidste 140 års aliya og staten Israels oprettelse for 70 år siden. Men udover disse generelle konsekvenser af Israeltolkningen er det misbrug at bruge de bibelske profetier som rettesnor for konkret politik i dag.³¹ Når kristnes sympati for det jødiske folk og staten Israel udarter til had til palæstinenserne eller til antiarabisk racisme eller dæmonisering, er det i fuldstændig modsætning til det bibelske udgangspunkt. Ifølge det er Israel udvalgt, fordi Gud ønsker at velsigne alle mennesker af alle folkeslag. Derfor er det en tragisk undsigelse af hele det bibelske grundlag for udvælgelsen af Israel, hvis udvælgelsen bruges til at fremme racisme og had til andre.

Konklusionen på en kristen Israeltolkning af de bibelske profetier om Israel læst i lyset af en helbibelsk frelseshistorie er håb for både det jødiske folk og alle andre folk. Det kan næppe sammenfattes bedre end med profeten Jeremias' ord: "Jeg ved, hvilke planer jeg har lagt for jer, siger Herren, planer om lykke, ikke om ulykke, om at give jer en fremtid og et håb."³²

LITTERATUR

Andersen, Ole

2016 *Slutspillet om Israel: Bibelens profetier og verdenshistorien*. Fredericia: Logos Media i samarbejde med Ordet og Israel 2016.

2017 "»Skriften alene« i lyset af Det Nye Testaments jødiske baggrund". *Ordet & Israel* oktober 2017, s. 13-17. Tilgængelig online: www.ordetogisrael.dk/bibelske-emner-6/skriften-alene-i-lyset-af-det-nye-testamentets-joediske-baggrund (2018-06-06)

Barkun, Michael

1997 *Religion and the Racist Right: The Origins of the Christian Identity Movement*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press 1997.

Bennett, Ramon

2005 *Det store bedrag – myten om det palæstinensiske folk*. København: Bertha Publishing 2005.

Craigie, Peter C

1976 *The Book of Deuteronomy*. Grand Rapids: William B. Eerdmans 1976.

Israels Røst

Tidsskrift, udgives af det norske "Stiftelsen for Bibelen og Israel".

McDermott, Gerald R. (ed.)

2016 *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel & the Land*. Downers Grove: InterVarsity Press 2016.

Notley, R. Steven og Ze'ev Safrai
2011 *Parables of the Sages: Jewish Wisdom from Jesus to Rav Ashi*. Jerusalem: Carta 2011.

Simonsen, David
1928 *Jødiske eventyr og legender*. Opr. 1928 men senere genudgivet som Borgens Billigbøger 54, uden årstal.

Vlach, Michael J.
2010 *Has the Church Replaced Israel? A Theological Evaluation*. Nashville: B&H Publishing Group 2010.

NOTER

1. Bennett 2005 (se for eksempel kapitlet "Den arabiske mentalitet" s. 19-34). Desuden talrige eksempler i det norske tidsskrift *Israels Røst*, for eksempel indlæg af Gro Wenske og Bruno Wenske februar 2005 (s. 6-7) og marts 2005 (s. 2 og 6-7).
2. Barkun 1997, s. 121-196.
3. Denne artikel er baseret på min bog *Slutspillet om Israel* (2016) og gengiver et af bogens hovedsynspunkter.
4. Se også 3 Mos 26 og 5 Mos 4,25-31.
5. Craigie 1976, s. 22-24.
6. 5 Mos 28 vers 1 og 15.
7. 5 Mos 4,30. Det Danske Bibelselskabs autoriserede oversættelse (1992): "engang i fremtiden". Bent Melchior's oversættelse (1987): "Når tidens fylde kommer".
8. Jeremias 29,14.
9. Amos 9,14-15.
10. Andersen 2017.
11. Vlach 2010, s. 35-76 og McDermott 2016, s. 33-44.
12. Andersen 2016, s. 106-112 og 161-169.
13. Pietismen var en bevægelse, der opstod i slutningen af 1600-tallet. Den lagde i højere grad vægten på det kristne *liv* end på den kristne *lære*, som havde stået i fokus under ortodoksien i 1500- og 1600-tallet. På mange måder var chasidismen i østeuropæisk jødedom en parallel til pietismen i den lutherske kristenhed.
14. Særligt i dele af Indre Mission og i Luthersk Missionsforening var der et positivt syn på det jødiske folks vedblivende status som Guds folk.
15. Josva 24,2. Jævnfør den rabbiniske tradition om, at Abrahams far solgte afgudsbilleder. Simonsen 1928, s. 15-17.
16. 1 Mos 12,1-3.
17. For eksempel Es 44,1f; Sl 149,2.
18. 1 Mos 1 vers 4, 10, 12, 18, 21, 25 og 31.
19. 1 Mos 1 vers 22 og 28; 2,3.
20. Tosefta Sanhedrin 8,7-9, jævnfør Notley og Safrai 2011, s. 87-88.
21. 1 Mos 3,14 og 3,17. Konsekvenserne er beskrevet i 1 Mos 3,16-24.
22. 1 Mos 4,9-16; 5,29; 6,5-7; 6,11-13; 8,21.
23. Gal 3,13-14.
24. Es 53,5-6. Afsnittet omfatter Es 52,13-53,12.
25. ApG 8,26-39.
26. Åb 22,2-3.
27. Åb 21,3-4.
28. Jer 31,35-37.
29. Rom 11,1-2.
30. Rom 15,8 jævnfør ApG 3,21.
31. Andersen 2016, s. 200-218.
32. Jer 29,11.

Jøderne i Slagelse

– hvorfra kom de, og hvor drog de hen?

Slagelses befolkning har gennem tiden omfattet mange jødiske familier. Tilrejsende jøder er kommet til byen og har fået tilladelse til at nedsætte sig som købmænd, slagtere, bogtrykkere eller andet, har stiftet familie og er rejst videre eller blevet gamle der. Allan Falk gennemgår de jødiske familier fra den første jøde, som bosatte sig i Slagelse, til den sidste, som døde i byen.

Af Allan Falk

Indledning

Denne artikel er hovedsageligt baseret på de oplysninger, der fremgår af folketællinger, mandtalslister og borgerskabsregisteret for Slagelse. For ikke at gøre noteapparatet for tungt vil kun de kilder, der ikke er umiddelbart indlysende, blive nævnt.

Et par statistiske oplysninger: Der er i alt 308 jøder, der har sat fod i Slagelse. Heri er dog medregnet spædbørn, der er døde efter få dage. Af disse 308 er der 19, der både er født og døde i Slagelse.

Et tværsnit baseret på folketællinger fra 1787 til 1940 viser følgende antal jøder sammenholdt med hele Slagelses befolkning (bortset fra årene 1814-1829, der er baseret på mandtalslister kun for jøder):

Jøder i Slagelse i folketællinger og mandtalslister

FT:	Jøder:	Alle:	%:
1787	9	1.723 ¹	0,52
1801	26	1.732	1,50
1814	64		
1819	80		
1824	78		
1829	87		
1834	99 ²	2.915	3,40
1840	99	3.186	3,11
1845	83	3.563	2,33
1850	71	4.011	1,78
1855	40	4.747	0,84
1860	47	4.931	0,95
1870	31	5.468	0,57
1880	15	6.076	0,25
1890	14	6.816	0,21
1901	8	8.958	0,09
1906	8		
1911	10		
1916	12		
1921	6		
1925	8		
1930	6		
1940	7		

Jøderne i Slagelse – hvorfra kom de, og hvor drog de hen?

Der var således flest jøder i Slagelse i perioden mellem 1834 og 1840, både faktisk og procentuelt. Den procentuelle andel var i den periode væsentligt større, end den nogensinde var i København. Procentdelene for årene efter 1901 er ikke medtaget, da de er så små. Indvandringen fandt hovedsageligt sted mellem 1780 og 1814, mens væksten mellem 1814 og 1834 altovervejende skyldes børnefødsler. Udvandringen tog fart mellem 1850 og 1855. Der har imidlertid kontinuerligt boet jøder i Slagelse i perioden 1780 til 1965.

Bredegade 52, hvor den jødiske menighed i Slagelse holdt gudstjenester. Foto: Hugo Matthiesen 1919.

Indvandring fra år 1739 til 1800

Slagelse ligger på rejseruten Altona/Hamburg-København, så der er utvivlsomt mange flere end 308 jøder, der har rejst gennem Slagelse og måske overnattet. Den tysk-jødiske forretningskvinde Glückl von Hameln omtaler således i sine memoirer, at hun rejste til sin søn Josefs bryllup i København.³ Hun nævner ikke hvilket tidspunkt, men det har formentlig været omkring år 1699.⁴

Den første jøde, der bosatte sig i Slagelse, var Mendel Simon, som den 9. oktober 1739 fik tilladelse til at bosætte sig i byen. Af dette dokument fremgår, at han kom fra Altona. Han fik dog først borgerskab som købmand i Slagelse den 23. februar 1740 og må formodes på dette tidspunkt at være bosat i Slagelse. Han blev dog kun få år i Slagelse. Allerede i 1743 flyttede han

til København. Men selvom hans ophold i Slagelse var kortvarigt, var det dog tilstrækkeligt til, at han blandt sine trosfæller i København var kendt som Mendel Slagelse. Han døde 1784 og blev – som de fleste jøder, der har boet i Slagelse – begravet på den gamle jødiske begravelsesplads i Møllegade i København. Der blev først indviet en jødisk begravelsesplads i Slagelse i 1863. Mendel var gift med Hendel Speyer, som formentlig blev født i København. I hvert fald fik hendes far, Isak Mendel Speyer, allerede i 1702 lejdebrev til at nedsætte sig i København. Hendel fødte i 1740 datteren Malca, som således var den første jøde, der blev født i Slagelse.

Den næste jøde, der formentlig bosatte sig i byen, var David Levin, der den 28. august 1753 fik borgerskab som købmand i Slagelse. Men noget nærmere om ham vides ikke. Herfra er der et spring til 1780, hvor den næste bosættelse i Slagelse fandt sted. Det år kom ægteparret Samuel Berendt og Birthe Abrahamsen samt deres datter Eva til Slagelse. Samuel var født ca. 1748 i Friedrichstadt i Slesvig og var indvandret til Ringsted i 1766. Her var han tjenestekarl hos Birthes bror, Moses Abraham.⁵ Samuel fik borgerskab som markedshandler i Slagelse den 14. marts 1780. I folketællingen 1787 er han ”Privilegeret Handelsmand”, og senere blev han skoleholder i ”Jødeskolen” i Bredegade 20. Samuel døde i 1801.

Samuel og Birthes datter Eva blev gift med Aron Salomon. Han var født ca. 1758 i Ringsted. Hans far, Salomon Marcus, var født i 1718 i Heidingsfeld i ”de Wertzburgske Lande” og var indvandret til Ringsted, hvor han den 6. maj 1755 havde fået borgerskab som hårdugsfabrikant. Aron fik borgerskab som købmand i Slagelse den 7. marts 1783 og fik tillige borgerskab som brændevinsbrænder den 12. oktober 1814. Han blev formand for den menighed, som efterhånden blev dannet i Slagelse,⁶ og blev i øvrigt meget gammel. Han døde først i 1852.

Den næste familie, der bosatte sig i Slagelse, var ægteparret Jacob Berendt Gumpert og Serine, født Abraham. Jacob var født ca. 1735 i Friedrichstadt og fik ved kongelig resolution af 11. marts 1796 tilladelse til at

Jøderne i Slagelse – hvorfra kom de, og hvor drog de hen?

nedsætte sig i Slagelse og at handle med ”indenlandsk Alenkram, ostindiske og chinesiske Varer”. Familien omfattede ved indvandringen fire børn. Det gik ikke så godt med den handel, for i folketællingen 1801 står der, at Jacob levede af almisser. Han døde i 1810, efter at han og Serine havde fået yderligere otte børn. Den næst yngste, Nathan Jacob Gumpert, udvandrede til Göteborg, hvor han med stor succes drev en boghandel. Og gennem ham er Jacob og Serine tiptipoldeforældre til den kendte svenske skuespiller og instruktør Erland Josephson (1923-2012).

Den 21. juni 1797 fik Berendt Syskind borgerskab som købmand i Slagelse. Også han var født i Friedrichstadt, ca. 1768, og også han og hans ægtefælle Eva, født Moses, medbragte fire børn. Berendt og hans familie forlod imidlertid Slagelse efter få år, idet de drog til Ringsted, hvor de befinder sig i folketællingen 1801. Men den 12. maj 1802 fik Berendt på ny borgerskab som købmand i Slagelse, og her blev han indtil sin død i 1817.

Langvejsfra, fra Königsberg i Østpreussen (nu Kaliningrad i Rusland), kom en ung mand, Salomon Isak Cohn, født ca. 1774, til Slagelse, hvor han fik borgerskab som slagter den 14. februar 1798. Han blev efter kort tid – før folketællingen 1801 – gift med Bolette Jacobsen, født ca. 1779 i Ringsted. Hun var en af fire døtre af handelsmand Jacob Abraham og Esther Wulff i Ringsted, der alle blev gift med ægtefæller, der bosatte sig i Slagelse. Salomon Isak og Bolette fik otte børn og har en stor efterslægt, heriblandt oldebarnet, slagtermester Arne Cohn (1922-1984). Mange af dette tidsskrifts læsere erindrer sikkert med glæde Arne Cohn og hans slagterforretning i Rørholmsgade i København. Salomon Isak Cohn forblev i Slagelse, hvor han døde i 1852.

Indvandring fra år 1800

Generelt vil unge, enlige mænd, der kun var kortvarigt i Slagelse uden der at stifte familie, ikke blive omtalt her i artiklen. Men jeg vil dog ikke undlade at nævne, at i 1799 kom kattuntrykker Heiman Jacob Bing, født 1776 i Amsterdam, til Danmark, og i folketællingen 1801 finder man ham i Slagelse. Men allerede få år senere var han rejst videre til København, hvor han i

1803 grundlagde en friskole for jødiske drenge sammen med sin senere svoger L. J. Kalisch. Han drev en kendt boghandel på hjørnet af Pilestræde og Sværtegade og var medstifter af Boghandlerforeningen. Nok så kendt er to af hans sønner, Meyer Herman Bing (1807-1883) og Jacob Herman Bing (1811-1896), der sammen med Frederik Vilhelm Grøndahl grundlagde porcelænsfabrikken Bing & Grøndahl i 1853.⁷ Og Jacobs yngste søn, Anton Jacob Bing, der blev uddannet som landbrugs-kandidat, fik den tilknytning til Slagelseegnen, at han i årene 1873 til 1883 var forpagter og i årene 1883 til 1890 ejer af Mullerupgaard i Drøsselbjerg sogn, ikke langt fra Slagelse. Senere blev han konsulent for Sorø Amts Landøkonomiske Selskab og redaktør af *Ugeskrift for Landmænd*. Fra 1901 til 1903 var han valgt til Folke-tinget for Slagelsekredsen.⁸

Blandt ovennævnte ægtepar Jacob Berendt Gumpert og Serine Abrahams fire børn var datteren Eva, født ca. 1781. Hun blev gift med Jacob Moses, der den 8. januar 1800 fik borgerskab i Slagelse som kræmmer. Han var født ca. 1772 i Ringsted som søn af Moses Abraham, der var bror til ovennævnte Birthe Abraham- sen, gift med Samuel Berendt. Jacob Moses havde haft borgerskab som handelsmand i Ringsted i perioden fra den 27. januar 1794 til den 17. juni 1799 og var altså draget fra Ringsted til Slagelse. Jacob Moses døde i 1828 i Slagelse, men han havde dog forinden i en årrække boet i København, hvor hovedparten af hans og Evas ni børn var blevet født.

Jacob Moses' storebror Abraham Moses, født ca. 1765 i Odense, kom også til Slagelse fra Ringsted. Han havde fået borgerskab som kræmmer i Ringsted den 16. april 1784, men drog til Slagelse, hvor han fik borgerskab som handelsmand den 29. april 1807. Han blev gift med Ellen Levin, som var hentet langvejs fra. Hun var født ca. 1775 i Maineck, en lille landsby (336 indbyggere i 1818) i Bayern ved floden Main, den største biflod til Rhinen. Hendes forældre er ukendte. Abraham og Ellen fik seks børn, alle født i Slagelse, hvor Abraham døde i 1824. Ellen videreførte efter Abrahams død hans købmandshandel og døde i Slagelse i 1850.

Jøderne i Slagelse – hvorfra kom de, og hvor drog de hen?

Ellen var skam ikke den eneste i Slagelse på det tidspunkt, der var født i Maineck. Den 25. november 1801 havde Jonas David fået borgerskab som købmand i Slagelse, og det samme fik hans bror, Moses, den 8. oktober 1806. Jonas var født den 18. januar 1775 og Moses den 20. november 1779, begge i Maineck. Også brødrenes søstre Caroline og Sophie kom til Slagelse, men mere herom senere.

Jonas blev gift i 1805 i Hamborg med Frederikke Warburg, som var født der i 1782. Og Jonas klarede sig godt. Selvom det var Aron Salomon, der var formand for menigheden i Slagelse, var det Jonas David, der underskrev mandtalslisterne, efter at det var blevet en pligt for de jødiske menigheder at udfylde og indlevere disse til de lokale politimestre i henhold til Anordningen af 29. marts 1814. Det gjorde han dog kun til 1827, for den 29. marts 1827 blev han og Frederikke døbt i deres hjem. I den forbindelse antog Jonas yderligere navnet Ferdinand og Frederikke yderligere navnet Marie. De børn, der var født før 1822, blev døbt det år, mens de efterfølgende blev døbt i naturlig forlængelse af deres fødsel. Jonas og Frederikke fik i alt 16 børn. Jonas var den eneste af de fire søskende David, der blev døbt. Moses David blev gift i København den 23. juni 1906 med Sara Henriques. Sara var født i København, men hendes far var født i Nakskov, hvortil farfaderen, Moses Aron Nathan, var indvandret i 1711 fra Altona. Moses klarede sig ikke så godt som sin bror. Han gik konkurs i 1819, men fik dog genetableret sig og forblev i Slagelse til sin død i 1862. Moses og Sara fik ingen børn.

Den 24. februar 1813 fik Benjamin Isaac Kayser borgerskab som købmand i Slagelse. Han var født ca. 1759 i Kassel i Hessen. Han kom dog ikke direkte til Slagelse derfra, men havde først slået sig ned i Korsør, hvor han havde fået borgerskab som ”privilegeret Handelsjøde” den 15. oktober 1795. Han blev gift med Maren Jacobsen, født ca. 1777 i Ringsted som datter af Jacob Abraham og altså søster til Birgitte Jacobsen. Benjamin boede i Slagelse til sin død i 1850. Heller ikke Benjamin og Sara fik nogen børn. Men de havde et plejebarn, Jacobine Wulff, født i København den 14. marts 1805, hvis forældre var døde. Jacobine var hos

*Bredegade 17, hvor familien Litichevsky boede ca. 1925-1960.
Foto: Allan Falk 2018.*

dem i 1814, og hun blev boende også som voksen, selv efter Marens død i 1827 og selvom hun fik to børn, uagtet at hun aldrig blev gift. Efter Benjamins død i 1850 boede hun hos sin datter Amalie til sin egen død i Slagelse i 1861. I 1814 havde Benjamin og Maren yderligere et plejebarn, Frederikke Wulff, som ikke var beslægtet med Jacobine Wulff trods navneligheden. Frederikke blev født i Næstved ca. 1797, men døde allerede i 1819 i Slagelse. Frederikke var barnebarn af Jacob Abraham i Ringsted, og hendes far, Wolf Jacob Wulff, var handlende i Næstved.

En yngre søster til Maren og Birgitte Jacobsen, Lene Jacobsen, født ca. 1781 i Ringsted, kom ligeledes til Slagelse, idet hun blev gift med David Falk (ikke beslægtet med denne artikels forfatter). David Falk var født i Nyborg ca. 1773, uddannet som urtekræmmer i København og fik borgerskab som købmand i Slagelse den 4. november 1801. David kom dog ikke til Slagelse fra København, men fra Korsør, hvor han er registreret i folketællingen 1801. David døde i 1822 i Slagelse. Lene videreførte i en årrække Davids købmandshandel, men flyttede mellem 1850 og 1855 til København, hvor hun døde i 1858.

Den fjerde Jacobsen-søster, der kom til Slagelse, var Pesche (også kaldet Rebecka), født ca. 1773 i Ringsted. Hun blev gift med Heiman Isac, født ca. 1749 i Wandsbek. Han var indvandret til Ringsted, hvor han havde

fået borgerskab den 11. juni 1795, men var så draget til Slagelse, hvor han fik borgerskab som købmand den 16. oktober 1811. Han blev gammel – han døde først i 1839 (i Slagelse) og overlevede sin 24 år yngre ægtefælle med otte år.

Moses Jacob Wedell fik borgerskab som handelsmand i Slagelse den 5. juni 1811 og blev gift med Caroline Salomon, en datter af Aron Salomon og Eva Berendt. Moses var født ca. 1780 i Pommern, fødebyen kendes ikke. Om ham er oplyst i mandtalslisten for 1814: ”Har ingen Lejdebrev, men har staaet i dansk Militair Tieneste ved Hans Høyhed Prinds Friderick Ferdinants Dragon Regiments Escadron som Underofficer og blev fra samme meddeelt Afsked den 3de Martii 1811 kom til Sieland i Aaret 1808.” At en jøde gjorde militærtjeneste, var dengang temmelig usædvanligt, selvom det havde været muligt fra 1809 ifølge et kongeligt Reskript. I Slagelse fik Moses imidlertid et nok så vigtigt hverv som lærer for det voksende antal jødiske børn i Slagelse. Moses og Caroline fik selv seks børn og har en stor efterslægt.

Fra København, hvor han var født ca. 1753, drog Israel Abraham og hans ægtefælle Rachel Moses med to børn vestpå. De slog sig først ned i Ringsted, hvor Israel fik borgerskab den 1. januar 1794. Det borgerskab blev opsagt den 3. maj 1802, for familien drog videre til Slagelse, hvor Israel fik borgerskab som købmand den 12. maj 1802. Israel og Rachel blev i Slagelse, hvor Israel døde i 1833 og Rachel i 1845. Israel og Rachels søn Isak Israel, født ca. 1789 i Ringsted, fik borgerskab som købmand i Slagelse den 29. maj 1811. Han blev gift med Henriette Meyer, født ca. 1794 i København. Dette ægtepar fik syv børn, alle født i Slagelse, hvor Isak døde i 1851, og Henriette fulgte efter i 1856.

Zacharias Nathan var født ca. 1785 i Rendsburg. Herfra indvandrede han til Slagelse, hvor han fik borgerskab som købmand den 4. oktober 1810. Han blev gift med Frederikke Berendt, en søster til Eva Berendt. De fik kun et barn, Nathan Zacharias Nathan, men han fik til gengæld 11 børn. Zacharias døde i Slagelse i 1869 og blev begravet på den i 1863 indviede jødiske begravelsesplads i Slagelse.⁹

Den 7. december 1814 fik Peter Magnus borgerskab som bogtrykker i Slagelse. Han blev født den 14. november 1786 i København. Også han var efterkommer af Moses Aron Nathan i Nakskov, dog et oldebarn. Peter Magnus var først gift med Frederikke Wulff, men hun døde af barselsfeber – datidens svøbe for fødende kvinder dengang og langt op i 1800-tallet – den 12. december 1819 i Slagelse efter at have født sønnen Carl Ludvig Frederik Jacob Magnus den 21. november 1819. Han videreførte faderens bogtrykkervirksomhed efter dennes død. Jonas og/eller Moses David sendte så bud efter deres søster Sophie i Maineck, hvor hun blev født den 18. maj 1799, og hun blev gift med Peter den 12. april 1820 i Slagelse. Peter var ikke ”bare” bogtrykker. Samme år han kom til Slagelse, begyndte han at udgive *Avis for 10 Købstæder*, senere kaldet *Slagelse Ugeblad*, *Den Vestsjællandske Avis* og til sidst *Sjællands Tidende*. Og da Jonas David var blevet døbt, var det Peter, der overtog hvervet med at udarbejde de årlige mandtalslister. Han døde i 1856 i Slagelse.

Den fjerde af de fire søskende i David-familien, søsteren Caroline, var et par år ældre end Sophie. Hun kom også til Slagelse tidligere end Sophie og boede, ugift, hos sin bror Moses i 1814. Allerede året efter var hun dog væk, for hun blev gift med købmand i Kalundborg Elias Israel Roeskilde, morbror til forfatteren Meïr Aron Goldschmidt og foreviget i dennes værk *Erindringer fra min Onkels Hus*.

En søster til Elias, Line Roskilde (også kaldet Eline Rothschild), blev gift i 1815 i Slagelse med købmand i Slagelse Emanuel Berendt (1790-1832), søn af Berendt Syskind og Eva Moses. Og jeg vil ikke undlade at nævne, at en anden søster, Pauline, der var gift med købmand i Kalundborg Moses Meyer Kaufmann, blev begravet i Slagelse ligesom sin ægtefælle. Deres gravsten er en af kun 11 på den mosaiske begravelsesplads i Slagelse. Alle tre søskende er født i Roskilde, hvor deres far Israel Levin (1759-1826) var købmand. Han antog efternavnet Roeskilde, efter at det ved Anordningen af 29. marts 1814 var blevet pålagt alle jøder at antage et fast familienavn. Det er så en pudsighed, at dette navn på jiddisch er blevet forvansket til ”Roitschild”, som er det navn, der står på hans gravsten i Møllegade.

Jøderne i Slagelse – hvorfra kom de, og hvor drog de hen?

Men det forvanskede navn Roitschild/Rothschild blev skam også benyttet af en anden jøde fra Roskilde, Joseph Moses Rothschild, født ca. 1796 i Roskilde. Hans farfar, Pincus Moses, var indvandret fra Polen og havde fået borgerskab i Roskilde den 15. september 1767 som uldspinder. Hans jiddische navn – som står på hans gravsten – er Pesach M (=fra) Roitschild. Joseph kom til Slagelse og ”conditionerer” (tjener) hos Moses David i mandtalslisterne 1814-1819. Senere blev han selvstændig handelsmand i Slagelse og blev gift med Bolette Wulff, søster til Frederikke Wulff. Han og Bolette fik 11 børn. Han døde i Slagelse i 1851, hvorefter Bolette flyttede til København.

Ca. 13 år efter sin lillebror David kom Salomon Falk til Slagelse, hvor han fik borgerskab den 7. november 1814 som købmand efter at have opsagt sit borgerskab i Korsør, som han havde fået den 1. september 1806. Salomon var født ca. 1768 i Nyborg. Men hans ægtefælle var hentet langvejs fra, fra Burgkunstadt ved floden Main i Bayern. Hun hed Sara Gottlieb eller Koppel (efternavnet varierer i forskellige kilder) og var født ca. 1785. I luftlinje ligger Burgkunstadt kun 4 kilometer fra førnævnte Mainneck – sejler man ad floden Main, er afstanden dog over dobbelt så stor. Salomon og Sara fik to børn født 1810 og 1812 i Korsør. Salomon døde allerede i 1826 i Slagelse, hvorefter Sara som enke ernærede sig ved håndarbejde og først i 1849 døde, ligeledes i Slagelse.

Ovennævnte familier udgjorde grundstammen i den jødiske menighed i Slagelse, hvilket bedst illustreres ved antallet af ægtepar:

1787:	2
1801:	5
1814:	12
1819:	15
1824:	14
1829:	17
1834:	17

Gravsten over Louis Købner (1813-1890). Købmand og bankdirektør, medstifter af Sparekassen for Slagelse og Omegn. Foto: Bjarne Schartau Cohn 2006.

Stigningen i det samlede antal skyldes som nævnt indledningsvis hovedsageligt børnefødsler, men der er også en del enlige personer, både familiemedlemmer og tjenestefolk.

Af de enkelte senere tilflyttere, der gjorde sig særligt bemærket, skal jeg dog nævne:

Louis Købner blev født den 22. maj 1813 i Odense som søn af Aron Isaac Købner, der var født i Lissa (nu Lezno i Polen). Aron var indvandret til Odense ca. 1805, men var senere draget til Svendborg, hvor han var slagter og kirkebetjent. I Odense var han blevet gift med Hanne Davidsen fra Fredericia, og de havde efterhånden fået ni børn. Louis var nummer fire. Louis var først handelsbetjent hos købmand Moses Lemle i Kerteminde, inden han den 25. august 1847 fik borgerskab i Slagelse. Han blev en betydelig skikkelse i Slagelses erhvervsliv og medstifter af Sparekassen for Slagelse og Omegn. Han blev

aldrig gift, men døde og blev begravet på den mosaiske begravelsesplads i Slagelse i 1890. Hans gravsten er helt speciel derved, at der deri er indsat en buste af ham i profil. Martin Dessau var født den 22. januar 1865 i Horsens. Han blev handelsuddannet på ”Københavns Svineslagteri”, grundlagt og ejet af Philip Wulff Heyman (der er mest kendt som grundlægger af Tuborg), og blev i 1886 indsat som bestyrer af ”Fyens Svineslagteri” i Assens (ligeledes grundlagt af Philip Heymann). I 1888 kom han til Slagelse som leder af opførelsen af og senere som den første direktør for Slagelse Andels Svineslagteri, og han blev i denne stilling til 1895, da han selv grundlagde ”Odense offentlige Slagtehus og Eksportslagteri”.¹⁰

Zalel Davidov Epel blev født i 1881 i Latzkova, Litauen. Hans ægtefælle Helene Urdang var ligeledes født i Litauen, men i Dorbyany. Zalel var indvandret til København i 1908, men fik allerede den 7. august 1909 næringsbrev til handel med gammelt jern i Slagelse. Den handel drev han til 1917, hvor han overdrog forretningen til sin søster Minas mand, Joseph Litishevsky. Zalel rejste tilbage til København. Joseph derimod, der var født i Kremenschug i Ukraine i 1890 og var indvandret til København i 1909 og blandt andet havde været bogtrykker af et jiddisch magasin, forblev i Slagelse til sin død i 1960. Det samme gjorde Mina, som døde som den sidste jøde i Slagelse den 23. april 1965. Blandt Joseph og Minas efterkommere må nævnes barnebarnet, tidligere overrabbiner Bent Lexner.¹¹

Udvandring

Fra Slagelse udvandrede 174 jøder, heraf 124 til København. De fulgte derved det almindelige mønster i anden halvdel af 1800-tallet, hvor store dele af Danmarks befolkning drog til København, tiltrukket af de mange nye jobmuligheder i den fremvoksende industri og de servicebehov, der fulgte deraf. Af de udvandrede vil jeg af pladshensyn kun omtale enkelte fra de allerede nævnte familier.

Slagtermester Salomon Isak Cohn havde en sønnesøn af samme navn og profession. Sønnesønnen var født i 1854 i Slagelse som søn af slagtermester Isak Salomon Cohn og Hanne Wedell, en datter af Moses Jacob Wedell og

Caroline Salomon. Isak og Hanne er begravet på den mosaiske begravelsesplads i Slagelse. Salomon Isak den yngre (barn nummer syv af ni) rejste til København i 1882 og nedsatte sig som slagtermester – de mange nye indbyggere skulle jo have noget at spise – og blev året efter gift med Isidora Bernth, hvis far, Hertz Moses Bernth, var værtshusholder og kammerjæger i Næstved. Salomon erhvervede et af de dengang nyopførte ”kartoffelrækkehuse” i Marstrandsgade 19, og han og Isidora fik seks børn. To af sønnerne, Hertz Max (kaldet Harry) og Willy Joseph, blev slagtermestre som deres fædrener, og de drev sammen med en kristen svoger 10 slagterforretninger i København. En søster, Ludovica, blev gift med Hans Nicolai Claus Christian Lundbeck, der senere grundlagde et ret så kendt medicinalfirma med navn efter hans efternavn.

En søn af Joseph Moses Rothschild og Bolette Wulff, Moses Joseph Rothschild, født i Slagelse den 11. januar 1824, blev uddannet som snedkersvend hos snedkermester Anders Hornung i Slagelse. Da han var blevet svend, rejste han først til Holbæk og derefter til Køge. Der blev han i 1850 indkaldt til krigstjeneste, blev såret i slaget ved Isted den 25. juli 1850 og døde på Flensborg Lazeret den 25. august 1850. Der er opsat en mindeplade for ham i Køge Kirke.¹² Moses var gift med Caroline Berendt, et barnebarn af Berendt Syskind og Eva Moses.

Berendt Meyer Israel, født 1827 i Slagelse som søn af Isak Israel og Henriette Meyer, blev uddannet som sadelmagersvend. Også han deltog i krigen 1848-1850 og var i ilden både ved Isted og Fredericia, men overlevede. Efter krigen slog han sig ned i Køge og blev der til sin død i 1890. Han blev gift med Moses Joseph Rothschilds enke. Berendts søster Hedvig Israel blev født i 1824 i Slagelse. Efter at være blevet jødisk konfirmeret rejste hun til København og ernærede sig ved prostitution, senere som bordelværtinde. Og det fortsatte hun med også efter at være blevet gift i 1858 med skibstømmer Jens Christian Clausen.¹³ I folketællingen 1885 bor hun i Farvergade 23 og har otte logerende, alle unge ugifte kvinder. Her boede hun til sin død i 1896.

En del personer rejste på deres ældre dage til København for at blive forsørget. Ifølge Anordningen af marts 1814

Jøderne i Slagelse – hvorfra kom de, og hvor drog de hen?

havde Mosaisk Troessamfund i København – efter eget ønske – forsørgelsespligten over fattige, gamle og syge jøder, der ikke kunne forsørge sig selv. Den ordning blev først ophævet med Steinckes sociallove i 1933.

Således rejste Eva Gumpert, født ca. 1781 i Friedrichstadt som datter af Jacob Berendt Gumpert og Serine Abraham, til København og fik et værelse i stiftelsen Meyers Minde bag synagogen i Krystalgade 12. Her er hun registreret i folketællingen 1840 og i alle senere folketællinger, til hun døde i 1865. Denne stiftelse var oprettet i 1825 i henhold til grosserer og hofråd David Amsel Meyers testamente, deraf dens navn. Evas ca. tre år yngre bror Abraham Jacob Gumpert rejste allerede som ung til København, hvor han blev udlært som guldsmed. Han boede i folketællingerne 1855 og 1860 i en anden af Mosaisk Troessamfunds stiftelser i Borberggade 41, kaldet Godgørenheden. Her døde han i 1864. Den yngre søster Bolette, født ca. 1790 i Friedrichstadt, døde i Godgørenheden i 1853.

I afsnittet om indvandring er Nathan Zacharias Nathan, der fik 11 børn, nævnt. Dem fik han med Esther Magdalene Samson, født ca. 1811 i Odense som datter af Samson Levin og Magdalene Heimann. Esther var barn nummer fem af syv, og fem af hendes søskende kom også til Slagelse. Brødrene Jonas, Jacob og Marcus, født henholdsvis ca. 1809, 1810 og 1814, alle i Odense, havde alle samme erhverv: Barometmager og optiker. En yngre søn, Valentin, født 1819, var dog slagtermester. Også Nathan Zacharias Nathan var barometmager og optiker. Nathan og Esther drog til København efter 1870, hvor Nathan døde i 1874. Esther boede de sidste par år af sit liv i Godgørenheden, hvor hun døde i 1883. Også Esthers brødre rejste til København, Jacob døde i Meyers Minde i 1886.

Af Moses Jacob Wedells og Caroline Salomons otte børn forblev to i Slagelse til deres død. Fem rejste til København (en døde som spæd), hvilket er ganske repræsentativt for de jødiske familier i Slagelse. Det er ligeledes repræsentativt, at kun to af de voksne børn fik jødiske ægtefæller (men forblev dog selv jøder).

Også formanden for menigheden i Slagelse, Aron Sa-

lomon, rejste til København kort før sin død i 1852. Aron Salomons datter Peroline, født ca. 1794 i Slagelse, blev gift med slagtermester i Kalundborg Meyer Levin Engell, født ca. 1782 i Gabsen ved Darmstadt i Tyskland. Peroline blev enke i 1867 og flyttede så til København til en tredje stiftelse, Lene Frænckels Stiftelse i Rosengården 3, hvor hun døde i 1872.

Af Abraham Moses og Ellen Levins seks børn skal datteren Betty Bolette omtales. Hun blev født i 1817 i Slagelse som barn nummer fire. Hun blev jødisk konfirmeret i Slagelse i 1814,¹⁴ men rejste kort tid derefter til Kalundborg, hvor hun ikke bare kom i huset, men også blev plejebarn hos Elias Roeskilde og Caroline David. I folketællingen 1855 er hun sågar benævnt ”Datter”. Betty forblev i Kalundborg til sin død i 1866, men blev begravet på den mosaiske begravelsesplads i Slagelse. På hendes gravsten er anført: ”Hendes Pleieforældre Agent E.I. Roeskilde og Hustru satte hende dette Minde”. Hun ligger ved siden af sine søskende Caroline og Moses, de tre eneste sten, der står midt på begravelsespladsen.

To af Bettys brødre, Lion og Salomon, født henholdsvis 1814 og 1823 i Slagelse, drog begge til Helsingør. De blev ikke gift, men boede sammen og ernærede sig henholdsvis som købmand og handelsbetjent. Salomon døde i Helsingør allerede i 1851, mens Lion på sine ældre dage drog til København, hvor han døde i 1886.

En anden af Salomon Isak Cohn den ældres sønner, Jacob Salomon Cohn, født 1812 i Slagelse, drog mod vest, nærmere bestemt til Middelfart, i 1835. Også han var slagtermester. Han blev gift med Henriette Margrethe Elfrida Berendt, født ca. 1799 i Nyborg som datter af slagter Berendt Moses, der var indvandret til Nyborg fra Bamberg (der ligger ved en biflod til Main). Det var i øvrigt Henriettes andet ægteskab. Hendes første mand, Gabriel Jacobi, var død i 1832 efterladende Henriette alene med syv mindreårige børn. Hun fik så yderligere fire børn med Jacob, to af dem døde dog som små. Den sidste af Jacobs brødre, Salomon Bezalel Cohn, født 1808 i Slagelse, blev skræddermester og slog sig ned i Næstved, hvor han døde i 1863. Han blev gift med Hanne Levin, hvis mor, Johanne (Hendel) Jacobsen, var (endnu) en datter af Jacob Abraham i Ringsted.

Jøderne i Slagelse – hvorfra kom de, og hvor drog de hen?

KONKLUSION

Kun få af de jøder, der har boet i Slagelse, er både født og døde der. Af de indvandrede kom nogle få – efter datidens rejseforhold – langvejs fra, men de fleste kom fra nærliggende købstæder som Roskilde, Ringsted, Korsør og Næstved. Af de udvandrede drog langt de fleste til København, andre til øvrige købstæder på Sjælland, mens kun et fåtal drog længere væk.

LITTERATUR

Dansk Jødisk Genealogisk Database:

<http://tom.brondsted.dk/djgdb/?ged=1&lang=da>

Den jødiske begravelsesplads i Slagelse:

<http://tom.brondsted.dk/mosaiskebegrovelser/?k-grd=13>

Folketællinger: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/rif/rif-collection/7>

Levy, Morten

1982 "Jøderne i Ringsted i 1700-tallet" i *Dansk Jødisk Historie*, 6+7, København 1982, s. 4-29.

Margolinsky, Julius

1978 *Jødiske Dødsfald i Danmark 1693-1976*. København: Dansk Historisk Håndbogsforlag 1978.

Mandtalslister: Slagelse Byfoged: Mandtal m.v. vedr. mosaiske trosbekendere (1814-1914) (https://www.sa.dk/daisy/daisy_forside)

Matthiesen, Christian Wichmann

1985 *Danske byers folketal 1801-1981*. København: Danmarks Statistiks trykkeri 1985, s. 13.

Salomon, Julius og Josef Fischer

1914 *Mindeskrift i Anledning af Hundredaarsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814*. København: Danmark Loge U. O. B. B. No. 712. 1914.

NOTER

1. Mens de øvrige tal under feltet "Alle" i tabellen baseres på Matthiesens *Danske byers folketal 1801-1981*, stammer tallene fra årene 1787 og 1850 fra folketællingerne.
2. Margolinsky 1978, s. 631: "Slagelse, som i 1787 kunne tælle 11 jødiske personer; i 1801 var tallet vokset til 25. Omkring 1834... 90." De i denne artikel nævnte tal er baseret på min egen gennemgang af de respektive folketællinger. Ufejlbare præsentationer ikke.
3. *Die Memoiren der Glückel von Hameln*. Weinheim: Beltz Athenäum Verlag 1994, s. 232.
4. Josef Goldschmidt, ID 5.331, fik lejdebrev til at nedsætte sig i København den 6. maj 1699.
5. Levy 1982, s. 12.
6. Margolinsky 1978, s. 631.
7. Se https://da.wikipedia.org/wiki/Bing_%26_Gr%C3%B8ndahl.
8. Se http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Medier/Redakt%C3%B8r/Anton_Bing.
9. Nathans søn, Samson Nathan, født 1839 i Slagelse, var uddannet som skomager, men blev krigsinvalid i 1864. Han ernærede sig derefter som frugthandler. Han døde i 1912 og blev som den sidste begravet på den mosaiske begravelsesplads i Slagelse.
10. Se http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Handel_og_industri/Direkt%C3%B8r/Martin_Dessau.
11. Hans far og dennes to brødre antog det mere enkle efternavn Lexner.
12. Se http://gravminder.blogspot.dk/2010/11/kge-sankt-nikolaj-kirke_06.html.
13. Jævnfør Rolf Dahls artikel "Glædeshuset bag Kultorvet, Sankt Gjertrudsstræde nr. 4 gennem tiderne" i *Historiske Meddelelser om København 2007-2008*, s. 148.
14. Betty Bolette var således et af de første børn, der blev konfirmeret i henhold til Anordningen af marts 1814, som indførte konfirmation for jøder i Danmark.

Jøderne i Slagelse – hvorfra kom de, og hvor drog de hen?

Polsk-jødiske flygtninges vej til Danmark fra 1968 og frem

Indledning

Af Svend Gottschalk Rasmussen

I løbet af 1967-1968 indtraf der i Polen nogle begivenheder, der udløste en hetz mod jøder og – som det så kryptisk er formuleret – ”polakker af jødisk afstamning”. Hetzen kulminerede i marts 1968 og fik til følge, at ca. 15.000 mennesker måtte udvandre fra Polen i 1968-1969, og flere fulgte efter i de følgende år. Hvad var årsagen til denne hetz, som fandt sted for ca. 50 år siden? Der var især to begivenheder, der gav anledning til den efterfølgende hetz og senere flugt/udvandring fra Polen.

For det første er der tale om den israelsk-arabiske krig, der startede den 5. juni 1967 – den såkaldte Seks-dageskrig. Sovjetunionen støttede de arabiske lande og gjorde klart for hele østblokken,¹ at man skulle afbryde de diplomatiske forbindelser til Israel. Det gjorde de alle, også Polen – dog ikke Rumænien. Denne krig dannede grundlag for, at det polske kommunistparti startede en antisemitisk hetz. De kaldte det kampen mod zionismen, men det vidste befolkningen i Polen ikke helt, hvad var. Men det var klart, at det var imod jøderne. Især sproget, der blev brugt imod jøderne, havde betydning. Kommunistpartiets førstesekretær Władysław Gomułka holdt en stor tale den 19. juni 1967, som blev transmitteret i radio og TV, hvor han fordømte Israels aggression og de borgere ”af jødisk afstamning”, der havde støttet Israel. Gomułka kaldte dem ligefrem ”femte kolonne” (altså forrædere).

Det var startskuddet til en hetz inden for partiapparatet imod partimedlemmer af jødisk afstamning (”revisionisterne”), der havde ytret sig positivt om Israel. En magtkamp inden for partiapparatet var i gang. Der var en meget patriotisk gruppe (”partisanerne”), anført af deres leder Mieczysław Moczar, der så muligheden for

at slippe af med de jøder, der sad på høje poster. Kort efter Gomułkas tale fik Indenrigsministeriet lavet en liste på 382 personer ”af jødisk afstamning”, som havde været positive over for Israel. Man henvendte sig til deres arbejdsgivere, som blev bedt om at fyre disse mennesker. Heksejagten var startet og blev mere og mere intens. Der blev brugt en meget patriotisk retorik.

For det andet var der i slutningen af november 1967 premiere på et teaterstykke, *Dziady*, der var skrevet af Adam Mickiewicz. Det var på Nationalteatret i Warszawa. Det var meget anti-russisk, og det blev for meget for kommunistpartiet, der besluttede at tage stykket af plakaten fra den 1. februar 1968. Masser af mennesker var begejstrede for forestillingen, og den sidste aften, stykket blev spillet, kom det til en demonstration, som politiet splittede. Slagordene under demonstrationen var blandt andet: ”Uafhængighed uden censur” og ”Vi ønsker kultur uden censur”. Uroen i det intellektuelle miljø fortsatte, og forfatterforeningen protesterede. Særligt aktive blandt de studerende var Adam Michnik (den mand, der oprettede avisen *Gazeta Wyborcza*) og økonomen Henryk Szlajfer, begge af jødisk afstamning. Den 4. marts 1968 besluttede undervisningsministeren, at de to skulle bortvises fra Warszawas universitet. En stor demonstration imod denne beslutning den 8. marts ved Warszawas universitet blev splittet af dels det paramilitære politi ZOMO (”Zmotoryzowane Odwoły Milicji Obywatelskiej”), dels af store grupper af arbejdere fra omegnen, der var blevet kørt ind for at gennemtæske de demonstrerende studerende.

Som skrevet var det disse to begivenheder, der lå til grund for de efterfølgende tragiske begivenheder i Polen. I det polske tidsskrift *Polityka* var der i marts i år et

interview med en mand, som måtte emigrere i 1969, og hvis skæbne til en vis grad illustrerer det begivenhedsforløb, der er beskrevet ovenfor. Manden hedder Krzysztof Topolski og er af jødisk afstamning. Han og hans familie boede i Warszawa og havde aldrig dyrket de jødiske traditioner. Stor var hans overraskelse, da han af en kammerat, der i øvrigt selv var jøde, fik at vide, at han også var jøde. Topolski fik forstærket bevidstheden om sine rødder, da kommunistpartiet startede den antisemitiske propaganda i juni 1967. Som han siger: "Den antisemitiske propaganda var pludselig over det hele – i aviserne, i radioen, på læreanstalterne, på gaderne, på arbejdspladserne – en mareridtsagtig stemning."²

I 1968 gjorde Topolski sig på et møde i en ungdomsorganisation til talsmand for, at Israel skulle beholde Jerusalem efter at have vundet krigen året før. Til stede var også en mand fra det hemmelige politi, og da Topolski den 9. marts deltog aktivt i en demonstration på Den Polytekniske Læreanstalt imod censuren og det hemmelige politi, blev han arresteret den 10. marts. Han troede, at han ville blive løsladt efter 48 timer, men i stedet blev han stillet over for en anklage om, at "han havde krænkede det polske folk", og det kunne straffes med fængsel i op til 10 år. I det øjeblik besluttede han, at han ville emigrere, når det blev muligt, for som han siger: "Det var ikke længere et spørgsmål, om jeg var bange eller ej, om jeg var jøde eller ikke var jøde. Det var den fuldstændige mangel på håb om en fremtid i dette land."³ Topolski blev løsladt fra fængslet i marts 1969, men kun for at blive indkaldt til en hård arbejdslejr. Opholdet i lejren blev dog forhindret af familien, der havde en psykiater blandt deres bekendte. Psykiateren udstedte en erklæring om, at Topolski led af en nervesygdom.

I sommeren 1969 frasagde Topolski sig sit polske statsborgerskab. Det var en betingelse for, at man kunne få lov til at rejse ud af landet. Derefter fik Topolski sine rejsepapirer, som kun gjaldt i den ene retning, ud af Polen. Det var en meget nedværdigende behandling at få som statsborger i et land. Topolski kom til Sverige og blev senere en betydningsfuld forretningsmand, kom tilbage og bosatte sig i Polen i 1990, da han blev gift

med en polsk kvinde. Han har aldrig bedt om at få sit statsborgerskab tilbage.

For andre polske jøder, der måske ikke havde været så politisk aktive som Topolski, var den antisemitiske atmosfære, skældsordene, propagandaen samt umuligheden i at få et arbejde mere end rigelig årsag til at emigrere. Langt de fleste, som emigrerede, blev i modsætning til Topolski boende i deres nye lande. De ord, Polens daværende premierminister Józef Cyrankiewicz udtalte, giver et godt billede af de polske jøders situation dengang: "Det er ikke muligt både at være loyal over for det socialistiske Polen og det imperialistiske Israel. Her må man træffe et valg og drage de heraf følgende konsekvenser. Den, der ønsker at drage konsekvensen i form af emigration, vil ikke møde nogen som helst hindringer på sin vej."⁴

Sådan fungerer en totalitær stat.

LITTERATUR

Garlicki, Andrzej

2004 *Historia 1939-2001. Polska i Świat*. Warszawa: Scholar, s. 297-304.

Kołodziejczyk, Marcin

2018 "Marce", *Polityka* nr. 10, 07.03-13.03.2018.

NOTER

1. Det vil sige de lande, der var allierede med Sovjetunionen under Den Kolde Krig: Ungarn, Rumænien, Bulgarien, Polen, Tjekkoslaviet (og Sovjetunionen).
2. Kołodziejczyk 2018, s. 13.
3. Kołodziejczyk 2018, s. 13.
4. Garlicki 2004, s. 303. Citatet er oversat fra polsk til dansk af artiklens forfatter.

Det var kun en drøm

Henia Vrazda ser tilbage på sin barndom og ungdom i 1950'erne og 1960'ernes Polen og på, hvordan hun sammen med sine forældre forlod sit hjemland, tvunget af den politiske situation. Hun erindrer rejsen til Danmark og mødet med en fremmed kultur og et nyt sprog. Samtidig reflekterer hun over, hvad den nye tilværelse har givet hende gennem årenes løb.

Af Henia Vrazda

I anledning af, at det snart er 50 år siden, at en stor gruppe jøder ankom fra Polen til Danmark, blev jeg spurgt, om jeg ville bidrage med en personlig beretning til *Rambam* om vejen fra Polen til Danmark, mødet med Danmark med mere. Jeg tænkte lidt over forslaget. Før nu har jeg aldrig skrevet om mine personlige oplevelser, følelser og tanker om min flugt fra Polen. Måske er tiden nu?

Ja, der er gået 50 år, siden en stor antisemitisk kampagne fordrev tusinder af jøder fra Polen. Og det skete kun 23 år efter Holocaust. Dengang mente jeg, at Holocaust i Polen først virkelig blev afsluttet på dette tidspunkt. Fordrivelsen i 1968 forløb dog uden fysiske tilintetgørelser. I stedet blev jøderne kraftigt opfordret til at forlade landet. De blev afskediget fra deres arbejdspladser. Polen blev jødefrit.

Før Anden Verdenskrig boede der ca. 3.350.000 jøder i Polen. Det antages, at der ved Anden Verdenskrigs afslutning var ca. 30.000 overlevende jøder i Polen – nogle overlevede på falske dokumenter, ”ariske” papirer, andre som soldater, og en lille del overlevede koncentrationslejrene. Men de fleste polske jøder, ca. 200.000, overlevede i Sovjetunionen og kom tilbage til Polen efter krigens afslutning. Russerne beholdt Ukraine og andre områder, som var polske før krigen. Man besluttede blandt de fire sejrsmagter USA, Storbritannien, Frankrig og Sovjetunionen, at Schlesien og Pommern skulle fratages Tyskland og indlemmes i Polen. Tyskerne, der

før boede i Polen, flyttedes til Tyskland, og de 200.000 jøder, der havde overlevet i Sovjetunionen, skulle flyttes til Schlesien og Pommern.¹

Mange jøder troede nu, at efterkrigstidens kommunistiske Polen blev et retfærdigt land uden jødeforfølgelser, og mange hjalp til med at genopbygge det nye land. Dog brast illusionerne for de fleste efter Israels sejr over de arabiske lande i juni 1967. Der kom antisemitiske kampagner især efter de studenterdemonstrationer, som fandt sted i foråret 1968, og den jødiske befolkning – såvel kommunister som ikke-kommunister – blev chikaneret. Jøder blev kaldt ”den femte kolonne” og direkte opfordret til at rejse til Israel: ”Jøder til Zion”. Man kunne også se en enkelt plakat, der opfordrede ”Jøder til Siam” (enten kunne man ikke stave, eller også anede man ikke, hvad Zion var). Jeg tænker ofte på, hvor nedværdigende denne politik var over for krigens ofre og over for dem, der troede på det nye system og hjalp med at indføre det i Efterkrigspolen.

Jøderne blev som skrevet opfordret til at forlade landet. Havde man som jøde bestemt sig for det, blev man beordret til at ansøge om fratagelse af polsk statsborgerskab. Dette blev iscenesat som en frivillig handling, men i realiteten tilsidesatte man den grundlæggende menneskeret, som retten til statsborgerskab for borgere, der har levet i et land gennem flere generationer, er. De officielle tal angiver, at ca. 13.000 jøder forlod Polen efter 1968. Efter min mening var vores forældre de sande

Min mormor, Glika Mendelson, sidst i 1930'erne.

Min morfar, Izak Mendelson, sidst i 1930'erne.

helte ud af de flygtninge, der forlod Polen i den periode. En stor del af dem havde mod til at stifte nye familier efter Holocausts rædsler på trods af, at deres tidligere hustruer, mænd og børn var omkommet i ghettoer eller koncentrationslejre eller var blevet myrdet af tyskerne eller af polakkerne (hvis man fandt dem i deres skjulesteder). I en høj alder var de i 1968 villige til at følge deres børn til et nyt liv i det ukendte – alene for at deres børn kunne leve frit i de nye lande, de flygtede til.

Ca. 3.000 polske jøder kom til Danmark i årene fra 1969 til 1973. Danmark har betingelsesløst åbnet sine døre for alle uanset alder, profession og køn. Tak, Danmark, for dette mirakel. En af familierne, der kom hertil, var vores familie – min mor, far og jeg (enebarn). Vi ankom til Danmark den 15. oktober 1969.

Mine forældre

Min far, Majer, blev født i 1906 af jødiske forældre. De var jødisk gift. Familien boede i Vestukraine, der lå i den del af Polen, som dengang tilhørte Østrig-Ungarn. Hans far deltog i Første Verdenskrig og faldt i krigen. Familien – min bedstemor, min far og hans to søskende – ernærede sig ved jordbrug. Da min far stiftede sin egen familie før Anden Verdenskrig, lejede han et stykke jord, dyr med mere. Han havde en kone og tre børn. Inden krigen klarede de sig godt.

I september 1939 blev den sydøstlige del af Polen (Ukraine), som følge af Hitler-Stalin-pagten (Molotov-Ribbentrop-pagten), annekteret af Sovjetunionen, og Polen holdt efter 20 år som selvstændig stat op med at eksistere. Da russerne ikke anerkendte synagogale vielser, måtte min fars familie skifte efternavn til min bedstemors pigenavn. Mænd – også min far – blev

Det var kun en drøm

indkaldt i den sovjetiske hær. I hæren blev der oprettet en brigade bestående af polakker (heriblandt jøder) og andre folkeslag, der beboede de steder, som før tilhørte Polen og efter 1939 Sovjetunionen. Men det varede ikke længe, før denne brigade blev opløst af Stalin. Ifølge min far kaldte Stalin disse soldater ”nationens fjender”. Min far fortalte om den lange tur, han og alle de andre soldater tog til fods mod den såkaldte ”arbejdsfront” i Uralbjergene. Her skulle han sammen med mange andre arbejde for hæren.

I Uralbjergene mødte min far en bekendt fra sin egn, der fortalte ham, at hele hans familie var omkommet under krigen. Mange år senere har jeg af min fars kones niece fået at vide, at min fars kone sammen med tre børn flygtede fra byen, da tyskerne kom – hun ville ikke ind i byens ghetto og regnede med at kunne overleve ude på landet. Det lykkedes desværre ikke. Niesen, som overlevede krigen alene i Ukraine, og hvis overlevelse er en helt anden historie, fortalte mig også, at der var tre børn. Min far har altid fortalt om sin kone og to børn. Niesen berettede, at det yngste barn blev født,

Purimfest i 1930'erne. Min mor er nummer to fra højre side.

efter min far kom ind i hæren. Så min far har aldrig set sit yngstefødte barn. Efter at Tyskland den 22. juni 1941 ved Operation Barbarossa erklærede Sovjetunionen krig, faldt også senere Vestukraine i tyskernes hænder. Området blev nu kaldt Generalguvernementet.

Min mor, Basia Hinda, blev født i 1919 i Voronezh, Sovjetunionen. Familien stammede fra Riga, Letland, hvor de havde boet gennem flere generationer. Men under

Første Verdenskrig måtte mine bedsteforældre flygte til Sovjetunionen, til Voronezh. Det var der, min mor blev født i 1919. I 1920 vendte familien tilbage til Riga, og endnu to piger blev født. Mine bedsteforældre havde en korseletforretning. De har klaret sig fint. I mellemtiden var Letland den 18. november 1918 blevet fri fra tysk besættelse og erklæret uafhængigt. I tiden op til Anden Verdenskrig blev Letland dog presset af Sovjetunionen og Tyskland. Den 17. juni 1940 tvang Sovjetunionen letterne til at anerkende den sovjetiske dominans ved at besætte landet. Mange lettiske borgere blev på det tidspunkt tvangsforflyttet til Sovjetunionen, nogle til Sibirien, andre til øvrige steder i det sovjetiske land.

I forbindelse med, at Tyskland i 1941 besatte Letland, evakuerede Sovjetmagten sin hær og en del af den ikke-lettiske befolkning ud af landet. Hele min mors familie blev evakueret. Min mor var 20 år gammel dengang, hendes yngre søstre var henholdsvis 18 og otte år. Min mor fortalte, hvordan jøderne på vej til togene blev beskydt fra vinduerne hos de tyskvenlige lettere. I det nye sted tæt på byen Kirov (ca. 100 km nord for

Fotografiet af min mor, Basia Hinda, er taget i 1950'erne.

Det var kun en drøm

Moskva) var leve- og arbejdsvilkårene hårde, især da vinteren kom. Da de hørte, at man kunne søge om arbejde for hæren i Usbekistan, søgte de om forflytning og fik tilladelse. De fik bopæl i en landsby nær byen Tashkent.

Det var deres held, at de kom væk fra Letland. Letland var under tysk herredømme fra 1941 til 1945, og landet kom under tysk civilforvaltning og blev kaldt Generalbezirk Letland. Sammen med letter gennemførte besættelsesmagten udryddelsesaktioner mod Letlands jøder, hvilket medførte, at den jødisk-lettiske befolkning var tæt på at blive fuldstændigt udryddet. Efter krigen blev Letland en del af Sovjetunionen som den sovjetiske republik Latvia. Det varede frem til 1991, hvor Letland igen blev et selvstændigt land.

I Usbekistan blev mine bedsteforældre og min mor syge af tyfus. Begge mine bedsteforældre døde af sygdommen, men min mor kunne lige klare det takket være sin unge alder. De tre søstre blev helt alene. Da de havde hørt, at man søgte folk til at arbejde for hæren i Uralbjergene, "arbejdsfront" blev det kaldt, søgte de om forflytning. De fik igen tilladelse til det. De tre piger rejste den lange vej og blev placeret i en landsby

nær storbyen Tshelabinsk i Uralbjergene. Også der var arbejdet hårdt, levevilkårene ligeledes. Tidligt om morgenen vandrede de fra landsbyen til skoven, hvor de arbejdede. De kom hjem meget sent om aftenen. Det var især slemt om vinteren, hvor de hverken havde varmt tøj eller støvler.

Hårdest var det for den yngste ca. 10-årige søster. Hver dag på vej til skoven passerede de et lille hus, hvor der var en slags værksted. Der havde man samlet nogle kvinder, der syede og reparerede tøj for hæren og ledelsen. En af disse kvinder fik meget ondt af den lille pige. Hun påpegede over for min mor, at man måske skulle prøve at få pigen ind på dette værksted. Min mor gik til ledelsen og fik overbevist den om, at hendes søster skulle placeres på værkstedet, hvor de manglede folk. Min moster anede ikke noget om syning dengang, men hun lærte hurtigt gerningen der. Og så sad hun inde i varmen takket være den elskværdige kvinde, hvis navn ingen i familien kendte. I 1945 var krigen endelig slut, og min mor og hendes søstre søgte om lov til at vende tilbage til Letland, til byen Riga. Det fik de afslag på. Begrundelsen var, at de også ville kunne finde arbejde i Uralbjergene.

Min jødiske vuggestue i 1950'erne. Jeg er nummer fem fra højre på nederste række.

Det var kun en drøm

I 1945 lærte min mor min far, en polsk jøde, at kende. De blev gift i februar 1946. På dette tidspunkt gav Stalin polske flygtninge lov til at vende tilbage til Polen. Min mors yngre søster blev også gift med en polsk jøde, og de to par begav sig sammen med den yngste søster på en flere måneders lang togrejse til Polen. På turen holdt toget længe nær den landsby, som min far kom fra. Han forlod toget og tog ind til landsbyen for på ny at forhøre sig om sin families skæbne. Her fik han bekræftet, at ingen havde overlevet, og besked om, at han ikke kunne gøre krav på noget fra sit hjem. Mine forældre og resten af familien ankom til Polen i august 1946. De fik en lejlighed i den lille by Strzegom i Nedre Schlesien, og min far fik arbejde i et stenbrud i udkanten af byen. Efter nogen tid skiftede han arbejde og ernærede sig som snedker. I januar 1947 blev jeg født.

Fotografiet viser min far, Majer Vrazda, i 1950'erne.

Livet i Polen

Hjemme hos mig blev der talt jiddisch. Min mor kunne ikke polsk, og det var hende, som for det meste var sammen med mig. Derfor var jiddisch det første sprog, jeg lærte. Kun min far kunne tale polsk. I Strzegom kom jeg i vuggestue. Den blev etableret af jødiske kvinder (lærere, sygeplejersker og andre) efter krigen. Dér begyndte jeg også at tale polsk, og derefter lærte min mor at tale polsk af mig.

Min familie boede i Strzegom, indtil jeg blev fire år. Så flyttede vi til storbyen Wrocław, hvor min mors yngre søster allerede havde bosat sig med sin familie. Min mors yngste søster var flyttet til hovedstaden Warszawa for at blive uddannet der.

Min far arbejdede som snedker, mens min mor var invalidepensionist. Også min far blev pensioneret, før vi forlod Polen. Vilkaerne var trange, men vi klarede os. Vi boede tre personer i en toværelseslejlighed i byens centrum. Der var ingen entré. Lejligheden var kulopvarmet, og den havde nogle flotte kakkelovne, men de var gamle og i uorden. Senere blev de udskiftet med nye, men de var ikke flotte. Da jeg blev en større pige, hjalp jeg min far med at læsse kullet af, placere det i kælderen og bære en spand med kul op i lejligheden. Der var kun koldt vand. Til at starte med var der kun en kulopvarmet ovn til madforberedelse. Senere blev ejendommen tilført gas, og vi fik et gaskomfur. Der var intet badeværelse, så køkkenet tjente til både madlavning, personlig hygiejne, opvask og vask af tøj. Badning foregik i en stor balje placeret midt på køkkengulvet. Toilettet var på trappen, men heldigvis på samme etage. Fire familier skiftedes hver uge til at holde det rent. Det var også min opgave, da jeg blev en stor pige.

Jeg kom i skole som seksårig. I Wrocław havde man efter krigen etableret en jødisk grundskole og et gymnasium. De lå i den anden ende af byen. Jeg startede på den jødiske skole, men efter to uger konkluderede mine forældre, at det var alt for lang en rejse for en lille pige, og jeg blev forflyttet til den lokale skole, der lå bag ved vores gård. Dengang jeg begyndte min skolegang, slog man stadig skolebørn som afstraffelse. Forseelser blev straffet med slag med en lineal på håndfladen. Efter

Det var kun en drøm

*Her er jeg i fjerde klasse, hvor vi fik katolsk undervisning af en præst, som også ses på fotografiet.
Jeg sidder som nummer to fra venstre side på nederste række.*

nogle år blev afstraffelse i skolerne heldigvis forbudt. Det var også en tid, hvor der blev undervist i katolsk på skolerne. På min skole blev denne religionsundervisning varetaget af en præst. Jeg blev meget forskrækket, da jeg første gang så manden i den sorte præstekjole. Som jøde kunne jeg blive fritaget fra religionstimerne. Men da jeg godt kunne lide fortællingerne, vi hørte, fik jeg af mine forældre lov til at deltage i timerne. Efter ca. fire år blev katolsk som et fag afskaffet på min skole. Børnene kunne fortsætte deres undervisning hos nogle nonner, og med mine forældres tilladelse (jeg kunne stadig lide historierne) kunne jeg i et stykke tid også deltage i religionsundervisningen.

Mine første skoleår, som fandt sted under Stalintiden, var præget af hårde linjer. Det blev mildere efter stalinismens fald. Man gik i skole i syv år, hvorefter man kunne vælge undervisning i gymnasier, faggymnasier eller på fagskoler af kortere forløb. Efter 7. klasse blev jeg optaget på et gymnasium i nærheden af, hvor vi

boede. Både i folkeskolen og i gymnasiet skulle man bruge uniformer. De var som regel selvsyede. Der skulle ikke være forskel på børn. På frakkeærmerne skulle ens skoleemblem påsyes, for skolebørn skulle være synlige. I 1964 fik jeg min studentereksamen og kom ind på universitetet i Wrocław på Det Russiske Fakultet. Jeg afsluttede mine studier lige inden, vi forlod Polen. Inden universitetet søgte jeg faktisk ind på Højere Pædagogisk Seminar, men jeg fik at vide, at jeg "på grund af pladmangel ikke var blevet optaget". Var jeg mon det upålidelige element, som senere skulle undervise unge mennesker, landets fremtid?

Jeg var altid bevidst om, at vi var jøder. Og hele vores omgangskreds vidste det. I vores hjem holdt vi jødiske traditioner, men vi var ikke religiøse. Min far gik dog i synagoge hver fredag. Jeg har altid haft en bred vennekreds bestående af både jøder og ikke-jøder. Det hændte, at hvis vi børn skændtes, fik jeg af mine ikke-jødiske kammerater at vide, at jeg var en "jødesmøvs".

Det var kun en drøm

Jeg havde også ikke-jødiske venner, der for eksempel i Pesach-tiden med glæde havde nydt et stykke *matza*, og venner, der inviterede mig til deres kristne helligdage. Til gengæld var der kun jøder i mine forældres omgangskreds.

Lige efter krigens afslutning blev der etableret jødiske institutioner, hvor man kunne blive oplært i forskellige fag og få arbejde i en jødisk virksomhed. I Polen var der desuden et jødisk forbund, der tog sig af jødisk kultur- og socialliv. Børn og voksne kunne komme til forbundets aktiviteter. Dér gik jeg for eksempel til kurser, hvor jeg lærte at skrive på jiddisch. Og dér gik jeg til danseundervisning. Børn og unge lærte hinanden at kende, og der opstod mange venskaber. Forbundet stod også for sommerlejre for børn og unge, hvor man kunne komme på en måneds ophold. Også her opstod der mange venskaber og forelskelser, der førte til ægteskaber. Mellem os venner besluttede vi, at vi efter udrejsen fra Polen, spredt ud over hele verden, ville mødes hvert femte år til et træf i Israel. Det første træf fandt sted i 1989 i Ashkelon – 20 år efter at de fleste forlod Polen. Vi mødes den dag i dag, men nu hvert tredje år. Begivenheden kaldes ”Reunion 68” for at markere studenterdemonstrationerne og den antisemitiske kampagne i Polen i marts 1968.

I efterkrigstidens Polen blev et jødisk teater genåbnet i Warszawa i november 1946 med Ida Kamińska som kunstnerisk instruktør. Ida Kamińska var også den, der frem til krigens udbrud i 1939 havde ledet Det Jødiske Teater i Warszawa. I den tidligste efterkrigsperiode turnerede teatret mellem byerne Lodz (1949-1953) og Wrocław (1953-1955). I 1955 blev det statslige jødiske teater permanent etableret i Warszawa og opkaldt efter Ida og hendes mor Ester Rachel: Ester Rachel Kamińskas og Ida Kamińskas Statslige Jødiske Teater. I juli 1968 forlod Ida Kamińska Polen for stedse i protest mod den polske regerings antisemitiske kampagne i marts samme år.

For mig, en seks-otteårig pige, var det en stor oplevelse at komme til teatrets forestillinger. I de to år, teatret var på turné i Wrocław, tog min mor mig til samtlige teaterforestillinger. Senere, da teatret var i byen, kom

jeg der også alene. Under mit besøg i New York i 1979 havde jeg fornøjelsen af at være til højtideligheden, hvor man fejrede Ida Kamińskas 80-års fødselsdag. Kort tid efter døde den store instruktør og skuespiller.

I Polen var der efter krigen et rigt kulturliv. Teatrene var på et højt kunstnerisk niveau, og jeg benyttede mig ofte af muligheden for at se et godt teaterstykke. Bøger var ikke så dyre dengang. Jeg læste meget og kunne anskaffe mig værker af både polske og udenlandske forfattere. Kunne man russisk, kunne man købe bøger, der var endnu billigere end bøger på polsk. Polsk kinematografi var også på et meget højt niveau. Biograferne viste mange gode film, både polske og udenlandske. Polsk TV var også på et højt niveau, men det stiftede jeg kun kortvarigt bekendtskab med, da vi først fik et fjernsyn nogle år før, vi forlod Polen. Og da jeg læste på universitetet, blev jeg medlem af Studenterforeningen, hvor der foregik mange kulturelle og sociale begivenheder.

I tiden frem til 1968 var der i Polen forskellige perioder, hvor jøderne følte sig undertrykte. Lige siden Anden Verdenskrigs afslutning havde der været forskellige bølger af udvandring til Israel. Jeg hørte ofte af mine forældre og deres venner udtrykket: ”Jøden må altid sidde på kufferten” eller ”jøden, den evige vandrer”. I takt med, at jeg blev voksen, kunne jeg bedre forstå den politiske situation i landet. I foråret 1968, da studenterdemonstrationerne kom til Wrocław (som også var en universitetsby), begyndte strejken også der på universitetet. Til mine forældres store bekymring deltog jeg i strejken. Men jeg lovede ikke at overnatte der, og jeg holdt mit ord. Mange kendte imidlertid ikke til de politiske begreber, som lå bag de antijødiske kampagner. Selv mine studiekammerater, som var imod regeringens politik over for de intellektuelles modstand og regeringens antisemitiske kampagne, var ikke rigtigt klar over, hvad antisemitisme og antizionisme egentlig var. Jeg følte, at jeg var nødt til at belyse det, og de tog mine forklaringer til sig.

Jeg oplevede, at en stor del af den polske befolkning var antijødisk. Efter at Gomulka havde erklæret jøder som Polens ”femte kolonne” og givet jøderne frist til at forlade landet, følte jeg mig uønsket i Polen, som hidtil

Det var kun en drøm

havde været mit hjem. Jeg ville ikke blive dér. Til at begynde med mente min mor, at jeg skulle rejse alene. Men min far ønskede heller ikke at blive i Polen. Det var mig imod, at min mor skulle efterlades, så konklusionen blev, at enten rejste vi alle tre, eller også blev vi alle tre i Polen sammen. Så tog min mor beslutningen, at vi skulle rejse til Skandinavien – Danmark eller Sverige – hvor de på dette tidspunkt åbnede dørene for jøder fra Polen.

Det blev min opgave at ordne alle papirerne. Jeg begav mig til hovedstaden og fik en aftale med Den Svenske Ambassade om et besøg angående visa. Der blev stillet spørgsmål om vores alder, helbredstilstand, beskæftigelse og uddannelse. Jeg kunne godt få indrejsetilladelse til Sverige, men mine forældre kunne ikke. De var ikke godt nok uddannede, og de var pensionister. Jeg takkede for Sveriges ”humanitære” tilgang til sagen og gik derefter til Den Danske Ambassade. Her blev ingen betingelser stillet. Alle var velkomne uanset alder, profession og sundhedstilstand. Hvad Sverige angik, ændrede man taktikken efter et par år og åbnede dørene for alle. Den dag i dag bryster de sig dog med, at de har fået veluddannede grupper af jøder fra Polen. Danmark kan i stedet bryste sig med, at alle fik lov til at komme ind fra starten. Mange af de jøder, der kom til Danmark fra Polen, fik i årenes løb deres ønskede uddannelse i Danmark, fik succes i livet og bidrager stadig til det danske samfund. Så man kan godt sige, at Polen har tabt ved at bortvise så mange af sine statsborgere. Hvad Polen har tabt, har Danmark vundet.

Efter min hjemkomst fra Warszawa skulle vi søge om udrejsetilladelse. Der var mange papirer, der skulle udfyldes, og man skulle stå i lange køer for at få dem afleveret. Det værste var statens beslutning om, at den udrejsende selv skulle søge om fratagelse af sit polske statsborgerskab. Dette blev som tidligere skrevet iscenesat som en frivillig handling. Og officielt hed det, at man frivilligt rejste til Israel, uanset hvilket land man havde tænkt sig at være på vej til. Uanset rejsemålet skulle alle endda bede om visum til Israel. Det kunne man få hos Den Hollandske Ambassade, der repræsenterede Israel i Polen (der var ingen diplomatiske forbindelser mellem Israel og Polen efter krigen i 1967).

Endelig kom vi så langt som til at samle vores ejendele sammen. Efter en hel dags chikaner hos toldvæsenet blev en lille trækasse med vores tøj, sengetøj, service, bøger og en enpersonersbriks fragtet til Danmark. Min mor mente, at med briksen ville mindst én af os have et sted at sove. Eller at vi måske kunne sove på skift? Alt blev nøje gransket af tolden. Det fremgik tydeligt, at de ville have gaver eller bestikkelse. Og måske derfor tog det så lang tid. Jeg kan huske, at jeg diskuterede længe med en, som ville have en af mine bøger. Til sidst fik jeg lov til at beholde den. Vi havde en tallerken, hvor der bagpå stod årstallet 1948. Pludselig erklærede toldmanden, at man ikke måtte føre antikviteter ud af landet. Han ville slet ikke høre på, at antikviteter er genstande, der oftest er over 100 år gamle. Vi tog tallerkenen med hjem og pakkede den ned i vores håndbagage. Denne tallerken fandt så også vejen til Danmark. Jeg har hørt fra en af mine venner, at han havde et musikinstrument med i sin fragtede bagage – sin harmonika. På trods af, at han havde et dokument, der tillod ham at føre instrumentet ud af landet, blev han bedt om at demonstrere, at han virkelig kunne spille på det, før han fik tilladelse til at føre det ud af landet.

Vi forlod Polen og Wrocław den 14. oktober 1969. Min barndom og ungdom var væk, og jeg blev pludselig voksen. I takt med, at toget bevægede sig mod Berlin, hvor vi skulle skifte til toget mod København, forsvandt mine unge år bag mig sammen med en uventet, ejendommelig fornemmelse af et tilhørsforhold.

Det var forbudt at føre polske penge ud af landet, så vores sidste zloty brugte vi i togets kiosk. Vores håndbagage måtte kun køre til DDR's grænse i godsvognen. Længere var bagagetransporten ikke betalt for. Vi skulle tage al vores håndbagage ved grænsen og flytte den til vores kupé. Men pludselig kunne vi ikke finde bagagekvitteringen. Derfor blev alle vores kufferter kastet ud på perronen og tjekket af tolden, og vi fik ikke lov til at fortsætte med toget. Efter at toget var kørt, fandt vi endelig vores kvittering, men vi måtte vente hele natten på stationen på morgentoget til Berlin. Penge havde vi ingen af. For de varer, vi købte i kiosken på toget (lidt vodka og cigaretter), fik vi lov til at sidde indenfor i stationsbygningen i stedet for at tilbringe natten stående på perronen.

Det var kun en drøm

Hvad var idéen med bagagen i godsvognen, som bagefter alligevel skulle tages ned i kupéen? Det er for mig en gåde den dag i dag. Vi ankom til København den 15. oktober 1969. Mine forældre – afventende og forsigtige. Jeg – selvsikker, færdiguddannet på universitetet, fuld af forventning og uro, men også nysgerrighed i forhold til det ukendte.

Her ses jeg og mine venner fra Polen på en af vores første ture i København i 1969. Jeg står til højre for garderen.

Mødet med Danmark

Vi ankom til Københavns Hovedbanegård en sen eftermiddag. Vi (flere familier) blev mødt på hovedbanegården af en af vores venner fra Wrocław, som allerede i ca. en måneds tid havde været i København. Han førte os til Rigspolitiet. Jeg var meget nervøs, for jeg huskede meget stressende og nedværdigende møder med politiet (militsen, som det hed dengang) i Wrocław før vores afrejse. Til min store forundring blev vi modtaget af høflige politimænd. Vi fik noget at spise, og vi fik at vide, at vi ville blive indlogeret på St. Lawrence, et skib på Kalvebod Brygge, som var blevet forvandlet til hotel. Skibet St. Lawrence var ankommet til København den 24. april 1968. Det havde 500 sengepladser og skulle oprindeligt være et tilskud til byens hotelkapacitet ved festlighederne i anledning af byens 800-års jubilæum. Senere fik Dansk Flygtningehjælp lov til at råde over hotellet. Men da skibet på vores ankomstdag var overfyldt, blev vi midlertidigt indlogeret på et hotel på Åboulevarden på Frederiksberg. Det tog fem dage, før vi blev overført til St. Lawrence.

På politigården fik vi vores første lommepenge. Om aftenen bevægede vi os mod Rådhuspladsen. Vi skulle have noget at spise, og vi blev oplyst om, at man kunne få billige retter på Cafeteria ABC. Vi gik forbi Søpavillonen, som vi troede var rådhuset. Endelig fandt vi Rådhuspladsen og cafeteriet. Ud fra billeder på menukortet bestilte vi pølser og kartoffelsalat, for det så bekendt ud. Smagen var imidlertid ikke bekendt. Pølserne kunne vi godt lide, men ikke kartoffelsalaten. Den var alt for sød til os. I dag kan vi godt spise den og også andre ting, som indeholder sukker som for eksempel sild, men ikke dengang.

Hver morgen skulle vi i hotellets reception forhøre os om, hvorvidt vi skulle flytte til skibet. Det skete først på femtedagen. På hotellet på Åboulevarden blev vi indlogeret på to værelser: Et til mine forældre og et til mig. For første gang i mit 22-årige liv havde jeg et værelse for mig selv. Uden for mit vindue hang der et stort lyskilt, hvor der stod "Hotel". Trods gardiner belyste det faktisk hele værelset, så det var svært at falde i søvn. Det må være lykkedes til sidst, for pludselig ser jeg for mig, at vi bliver tvunget ind i et tog. Jeg blev meget ræd. Vi skulle tilbage til Polen! Men jeg vågnede med et sæt. *Det var kun en drøm.* Jeg kunne se, at jeg var på mit belyste hotelværelse, og blev glad for at se lyskiltet. Jeg var i København. Mit nye liv kunne begynde. Efter fem dage flyttede vi til St. Lawrence. Vi fik igen to rum: Et appartement til mine forældre og en kahyt til mig selv. På skibet fik vi udleveret penge til mad og transport.

I takt med, at man fandt indlogeringsmuligheder på andre hoteller, blev de 500 mennesker, der boede på St. Lawrence, overflyttet. Vi havde boet på skibet i seks uger, da vi kom til at bo på Hotel Absalon i Helgolandsgade. Både på skibet og på hotellerne fik vi morgenmad. Resten af måltiderne kunne købes for vores lommepenge. Om aftenen spiste vi på Cafeteria Vista på Vesterbrogade ved Vesterbros Torv, hvor der var rimelige priser. Vi undersøgte nabolaget. En af de første dage gik min mor og jeg en tur ad Istedgade. Vi var betaget af vaskerierne. Vi beundrede frugt og grønt udstillet ved forretninger på gaden, og ingen stjal. Sammen med mine venner kiggede jeg ind ad vinduerne til pornobutikker.

Det var kun en drøm

I den første tid skulle vi møde på Dansk Flygtningehjælps kontor for at få lommepenge og høre nyheder. Alle begyndte at gå til danskundervisning. Det foregik på Dansk Flygtningehjælps skole på Islands Brygge, og sprogundervisningsmetoden var ny. I de første par uger så vi ikke noget på skrift. Vi skulle høre efter og gentage ord og sætninger. At genkende det skrevne ord, som vi allerede havde hørt, var meget svært i starten. Udover at blive undervist af lærere (der for det meste var studerende) havde vi også undervisning på såkaldte sproglaboratorier, hvor vi hørte bånd med indtalte spørgsmål, der skulle besvares. Efter kurset meldte jeg mig til et danskursus på universitetet, hvor jeg gennemgik og bestod tre niveauer. Jeg ville ikke søge job eller eventuelt læse videre uden at have lært sproget.

Jeg ville meget gerne undervise i russisk på gymnasiet, men i starten af 1970'erne begyndte unge mennesker desværre at fravælge russisk på de danske gymnasier. Jeg fandt ikke et job som lærer. I stedet forsøgte jeg at læse engelsk på universitetet, men blev dog hurtigt enig med mig selv om, at det måske igen ville ende på samme måde: Jeg ville have et eksamenspapir/diplom, men ikke et job. Jeg tog derfor en eksamen på Maskinskrivningsakademiet og fik forskellige kontorjobs. Et af dem endte i 1973 med en fastansættelse hos et forsikringselskab. Der arbejdede jeg i lidt over 40 år og stiftede venskaber, som varer den dag i dag.

Efter 11 måneder på Hotel Absalon fandt Dansk Flygtningehjælp en lejlighed til vores familie på Østerbro, og fra 1970 begyndte vores lidt mere stabile liv i Danmark. I den tid alle os fra Polen boede på hoteller i København, mødte jeg mine venner. Venner for livet, mennesker, som jeg mødte i Danmark. Jeg var ydermere så heldig, at min veninde fra Polen også kom til Danmark i 1973, så vi kunne følges ad gennem livet.

Allerede i slutningen af december 1969 var jeg på en lille togrejse til Rom. Jeg skulle møde mine andre venner, der rejste fra Polen samme dag som os. De skulle forenes med deres familie i USA og ventede i Rom på indrejsetilladelse. Fulde af forventninger om det nye frie liv fejrede vi nytåret 1970 sammen, og jeg fik muligheden for at opleve den evige by. Da toget på vej tilbage krydsede den danske grænse, blev jeg meget glad.

Jeg steg ud på hovedbanegården i København og følte, at jeg var hjemme. Jeg blev meget forundret. Allerede! Det var en smuk følelse. Den dag i dag bliver jeg stadig varm om hjertet, når jeg vender tilbage til Danmark fra udlandet.

Næsten lige fra ankomsten til Danmark har ældre og unge polske jøder organiseret sig i foreninger. Der var et stort behov for socialt og kulturelt samvær, og de to foreninger fra dengang eksisterer den dag i dag. Jeg er selv aktiv i en af dem. Et samarbejde med Det Jødiske Samfund ligger os meget på sinde.

Den hjælp, vi fik fra Dansk Flygtningehjælp ved ankomsten til Danmark, har vi været meget taknemlige for. At starte et nyt liv uden sprog og med en fremmed kultur var hårdt især for mine forældre, der siden 1941 havde måttet flytte fra land til land. Som Bent Lexner sagde ved min mors begravelse: "At rejse er at overleve." Jeg betragter mine forældres generation som en generation af sande helte. Efter krigens rædsler tabte de ikke modet, selvom de først skulle bygge et nyt liv op for sig selv og senere for deres børn. Mange af dem havde modet til at stifte familier på ny, på trods af store menneskelige tab under krigen. Heriblandt min far.

Min mor fik tilkendt invalidepension i Danmark. Selvom min far ved ankomsten til Danmark var 63 år gammel, arbejdede han fra 1970-1971 hos Gyldendal og fik folkepension derefter. Vi fik alle tre tilkendt dansk statsborgerskab i 1976. Jeg var og er taknemlig for, at jeg som fri jøde kan leve i Danmark og kan bidrage til det danske samfund. Dog synes jeg, at der nu er kommet en mørk sky over det religionsfrie Danmark. Her tænker jeg på forbud mod den religiøse slagtning af dyr på dansk jord, og nu taler man også om omskæringsforbud – to centrale påbud i jødedommen. Jeg håber ikke, at omskæringsforbuddet bliver vedtaget. Jeg tænker også på, at vi i Danmark for tre år siden har oplevet to terrorangreb. Det medførte, at jødiske institutioner nu er bevogtet af politi og militær. Selvom det er meget trist, at man blev tvunget til det, så beviser det igen, at Danmark passer på sin befolkning. Ligesom i 1943.

Det var kun en drøm

Jeg er taknemlig for, at jeg fik lov til at komme til Danmark. Da jeg selv fik børn, kunne jeg frit vælge, hvordan jeg ville opdrage dem. Selv har de også friheden til at bestemme. Jeg håber for mine børn og børnebørn, at de aldrig vil blive tvunget til at forlade det land, de er født og opvokset i, medmindre de selv ønsker at finde nye græsgange. For Danmark er vort hjem. Her har jeg stiftet min egen familie. Her bor vi alle. Det er også her, mine kære forældre har fundet hvile på Mosaisk Begravelsesplads.

NOTER

1. Artiklen baseres på mine personlige erindringer, mens de historiske oplysninger kan findes på denstoredanske.dk, historienet.dk, folkedrab.dk, Wikipedia og i bogen *En indvandringshistorie. Jøder i Danmark i 400 år*. København: Dansk Jødisk Museum 2018.

Da de polske jøder kom til Danmark

Først fra november 1969 figurerede de polsk-jødiske flygtninge, der var begyndt at komme til Danmark allerede året forinden, i danske aviser. Hvordan det lykkedes at holde pressen i ave, skriver Rikke Smedegaard om i sin artikel om mediedækningen af de polsk-jødiske flygtnings ankomst til Danmark og den politiske situation i perioden.

Af Rikke Smedegaard

I Danmark har vi en gruppe mennesker, som ofte går under fællesbetegnelsen ”de polsk-jødiske flygtninge”. De deler en særlig historie, og deres vej til Danmark handler om koldkrigspolitik, national selvforståelse og identitet. Der refereres til den gruppe af flygtninge med jødisk baggrund, som kom til Danmark fra Polen i perioden 1968-1973. De har en utrolig historie hver og en, og i ny og næ finder disse historier vej til aviserne. Tidligere på året, i marts var det, kunne man i *Berlingske* læse om Motel Ostrynski, som efter mange år i Danmark havde valgt at forson sig med Polen og vende hjem til det land, som tidligere havde fordrevet ham og gjort ham statsløs.¹ Det var en interessant artikel, som berørte tilhørsforhold og identitet.

Pressens interesse for de polsk-jødiske flygtninge var særlig stor i perioden for deres ankomst til Danmark, hvor nyhedsstrømmen udviklede sig over tid og skiftede vinkel i de mere end 300 artikler, som omtalte emnet fra 1968-1971. Hvordan var den politiske situation i forhold til flygtninge og mediedækningen i denne periode i dansk historie? Og hvilken rolle spillede den kolde krig og det faktum, at flygtningene var jøder? Det vil jeg se nærmere på i denne artikel, som bygger på mit speciale fra 2006: *Jøders flugt fra ufred i Polen til frihed i Danmark*.

Antijødisk propaganda igen-igen

Polens historie, som på dette punkt ikke er unik, er også en historie om antisemitisme.² De polsk-jødiske relationer går godt tusind år tilbage i tiden. Siden Middelalderen har jøder immigreret til Polen i takt med, at de blev udvist og forfulgt i andre europæiske lande. Friheden i Polen og det delvise selvstyre gjorde, at menigheden trivedes i en form for parallelsamfund, hvor man primært talte jiddisch. I takt med at den polske nationalisme blomstrede frem fra starten af 1800-tallet, blev jøderne i stigende grad udgrænset og betragtet som en separat nation. ”Jødespørgsmålet” vakte løbende interesse også efter Anden Verdenskrig og Holocaust. Flere pogromer fandt sted, blandt andet i Kielce, med afsæt i religiøs antisemitisme.

Senere blev politisk antisemitisme instrumenteret under det kommunistiske styre et modsvar på regimets identitets- og legitimitetskrise, der byggede videre på allerede etablerede fordomme om jøder.³ Således blev jøderne i Polen genstand for kommunistpartiets antizionistiske politik, og de selvsamme jøder, som havde kæmpet for et bedre Polen og tjent det kommunistiske styre, blev nu udsat for diskrimination og forfølgelse. I den kommunistiske propaganda hed det, at jøderne frivilligt forlod Polen for at skabe et nyt liv i Israel.

Det danske selvbillede og kold krig

I kølvandet på Anden Verdenskrig skulle der findes en løsning på de mange statsløse flygtninge, som krigen havde afstedkommet. Resultatet blev FN's flygtningekonvention 1951, som Danmark var det første land til at ratificere. Men det var ikke flygtningekonventionen, som gjorde sig gældende, da Danmark besluttede at tage imod et unavngivet antal jødiske flygtninge fra Polen. Derimod viser min undersøgelse af dansk flygtningepolitik i perioden, at der herskede konsensus om, at landet burde følge sin såkaldte humanitære tradition, som daværende formand for Dansk Flygtningehjælp Isi Foighel beskriver således:

Da den danske regering besluttede at åbne grænserne for de forfulgte, så var dette et udtryk for, at man dog i Danmark havde lært noget af Europas nyeste historie, og man viste derved, at man var parat til at leve op til den humanitære tradition, vi har.⁴

Desuden bør det nævnes, at økonomisk højkonjunktur tillod en liberal flygtningepolitik. Samtidig stod det også klart, at Danmark ikke kunne offentliggøre sin holdning til spørgsmålet om de polske jøder, da det kunne påvirke forholdet mellem Polen og Danmark uhensigtsmæssigt. Derfor måtte trafikken af statsløse flygtninge mellem Polen og Danmark ikke blive omtalt i dagspressen. Da *Ekstra Bladet* alligevel skrev en artikel med overskriften "Hundrede af østemigranter til Danmark" den 9. juli 1969, afviste man fra politisk side, at der lå mere i sagen. Det blev besluttet ikke at orientere pressen, men at holde kortene tæt ind til kroppen, idet der ikke var garanti for, "at der ikke eventuelt er en avis, der springer uden for folden", som Peter A. Sally fra Udenrigsministeriet udtalte.⁵

Imidlertid blev det sværere og sværere at undgå omtale af flygtningene, som kom til landet i store tal. Til trods for presset fra medierne lykkedes det dog i det store hele at tilbageholde skriverier helt frem til den 13. november 1969, hvilket var dagen efter, at udenrigsminister Poul Hartling havde svaret på spørgsmål om emnet i Folketinget. Dette syntes at have fungeret som grønt lys til, at pressen nu kunne tale om det, som de længe

havde kunnet observere. Fra politisk side må man have vurderet, at den danske hjælpeaktion ikke havde affødt reaktioner fra Polen, og derfor kunne offentligheden orienteres, uden at det ville få betydelige konsekvenser. Polen havde ej heller stoppet for fri udrejse pr. 1. september 1969, som de ellers havde varslet.⁶ *BT* skrev den 13. november: "Hartling: Jeg må være diskret, men vi hjælper jøderne fra Polen".

Bladet fra munden – 1,2,3 skriv

Straks da emnet blev givet frit fra politisk side, var interessen fra pressen stor. Medierne beskrev situationen og baggrunden for flygtningenes ankomst til Danmark. Diskursen var præget af medfølelse og solidaritet. Forståelsesrammen var grundfæstet i selvopfattelsen om den humanitære tradition og myten om redningen af danske jøder i oktober 1943. Artiklerne handlede i overvejende grad om den kranke og yderst uretfærdige skæbne, jøderne fra Polen led. Der blev rapporteret fra det såkaldte "Depressionens skib" (*Politiken* den 16. november 1969), som refererede til Hotelskibet St. Lawrence i Københavns Havn, hvor flygtningene blev indkvarteret. Også opfattelsen af den danske folkekarakter som værende "os der redder jøder", kom tydeligt til udtryk som afspejlet i *Berlingske Tidendes* overskrift fra den 7. december: "Jøders flugt fra ufred i Polen til frihed i Danmark".

Fra januar 1970 ændrede indholdet sig, og fokus flyttede sig væk fra de polske jøder som værende stakkels ofre for endnu en forfølgelse og hen mod de praktiske problemstillinger og flygtningenes indtræden i det danske samfund. Artiklerne blev langt mindre emotionelle og mere handlingsorienterede. Der kom fokus på integration og vigtigheden af at lære dansk. Diskursen var stadig positiv, og kun i ganske få tilfælde blev de polsk-jødiske flygtninge omtalt som "fremmede". Den polske presse benægtede alle beskyldninger om jødeforfølgelser, og denne moddiskurs fik spaltepads i *Land og Folk*, som nærmest stod for en antitematisering af emnet. Samlet set blev der i perioden for min undersøgelse fra 1968-1971 skrevet mere end 300 artikler og læserbreve om de polsk-jødiske flygtninge. Mediedækningen fylder mest i umiddelbar forlængelse af, at pressen fik grønt lys til

Da de polske jøder kom til Danmark

at skrive om emnet, hvilket vil sige slutningen af 1969 og starten af 1970, hvor de polsk-jødiske flygtninge i Danmark var en nyhed.

Jøde eller polak?

Som beskrevet var det afgørende for både den politiske beslutning om at føre en lempelig flygtningepolitik samt pressens og offentlighedens sympati, at flygtningene fra Polen var *jøder*. Historien passede ganske enkelt som fod i hose med den danske nationale fortælling og hjalp tilmed til at udbygge og forstærke selvforståelsen.

Men for mange af flygtningene selv var det jødiske islæt dog ofte tvetydigt og årsag til identitetskrise. Flere havde som aktive kommunister sagt farvel til religionen. Andre havde ladet deres jødiske ophav falde i baggrunden efter Holocaust og efterfølgende pogromer i Polen. Således levede mange et sekulariseret liv, hvor religionen var underordnet og forholdet til jødedommen i højere grad kulturelt funderet. På den måde følte mange sig ikke som jøder, men som polakker. Dette til trods blev de forfulgt på grund af deres jødiske afstamning. Man kunne for eksempel blive fyret fra sit job alene af den årsag, at man havde et jødisk fornavn.

I Danmark, hvor der blev lagt vægt på flygtningenes jødiske afstamning, opstod der uoverensstemmelser med det eksisterende jødiske samfund, da hovedparten af flygtningene fra Polen som skrevet ikke var religiøse og således ikke fulgte jødiske traditioner. På den måde passede gruppen, som også i sig selv var mangfoldig, ikke ind i den kasse, som andre identificerede dem med, og gruppen var ikke umiddelbart forenelig med det eksisterende dansk-jødiske samfunds selvopfattelse og den traditionelle dansk-jødiske rammefortælling. Det fremgår af de kvalitative interviews i mit speciale fra 2006, at den påtvungne jødiske identitet forvoldte en række identitetsrelaterede problemer. Efter ankomsten til Danmark stod mange af flygtningene tilbage med splittede identiteter og følte sig allermost som polakker.

Som indledningsvist omtalt valgte Polen for nogle år siden at give mulighed for, at de, som ønskede det, kunne få genetableret deres statsborgerskab, og dermed

anerkendte Polen, at de begik en uret mod deres jødiske statsborgere for 50 år siden. Nogle valgte at benytte sig af muligheden, men jeg har desværre ikke tal på hvor mange. Andre kom sig aldrig over at være tvunget ud af Polen for anden gang i deres liv og havde således mentalt slettet deres tilhørsforhold til Polen. Historien om de mere end 2.600 polsk-jødiske flygtninge, der kom til Danmark, er et forholdsvis ubeskrevet område i dansk historie. Det er dog givende, at de polske jøders historie stadig finder vej til medierne 50 år efter deres ankomst til Danmark og således minder os om deres unikke historie.

LITTERATUR

Alsterdal, Alvar

1969 *Antisemitism, antisionism. Exemplet Polen*. Stockholm: Bökforlaget Aldus/Bonniers 1969.

Bak, Sofie Lene

2001 *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning*. København: Museum Tusulanums Forlag 2001.

Blatman, Daniel

1997 "Polish Antisemitism and 'Judeo-Communism'. *Historiography and Memory*". *East European Jewish Affairs*. Vol. 27, No. 1, 1997, s. 23-43.

Dansk Flygtningehjælp

1997 *Flygtningetal: Statistik om asylansøgere og flygtninge i Danmark og verden*. København 1997.

Dybkjær, Mette og Nanna Nygaard Andersen

2001 *Polske jøder. Uønskede i deres hjemland, velkomne i Danmark. Et projekt om de polske flygtninge, der kom til Danmark 1969-72*. Upubliceret afhandling fra Roskilde Universitetscenter 2001.

Da de polske jøder kom til Danmark

Fenigsen, Alicja

1982 *Det var så meget. En fremmeds fortælling.*
København: Gyldendal 1982.

Foighel, Isi

1983 "De polske flygtninge 1969-1970".
Niels-Christian Andersen og Hans
Gammeltoft-Hansen, *Flygtningehjælp.*
København: Dansk Flygtningehjælp 1983.

Hartling, Poul

1981 *Politisk udspil. Erindringer 1964-1971.*
København: Gyldendal 1981.

Horowitz, Linda

1996 *Blandt danske jøder: et fotografisk portræt.*
København: Fotografisk Center 1996.

Ilicki, Julian

1988 *Den föränderliga identiteten. Om
identitetsförändringar hos den yngre
generation polska judar som indvanrade
till Sverige under åren 1968-1972.* Åbo:
Sällskapet för Judaistisk Forskning 1988.

Kindl, Gotthard

1992 "Antisemitismus und Krise. Versäumnisse
und Chancen polnischer Politik". Peter
Bettelheim, Silvia Prohinig og Robert Streibel
(red.), *Antisemitismus in Osteuropa. Aspekte
einer historischen Kontinuität.* Wien:
Picus Verlag 1992, s. 65-82.

Lendvai, Paul

1971 *Anti-Semitism without Jews. Communist
Eastern Europe.* New York: Doubleday and
Company 1971.

Roth, Nina

1999 "Den polsk jødiske tvangsemigration
1969-1973 – et tilbageblik på tredive år i
Danmark". *Rambam*, Nummer 8.
København: Selskabet for Dansk Jødisk
Historie og C.A. Reitzels Forlag A/S,
1999, s. 6-31.

Schatz, Jaff

1989 *The generation. The rise and fall of the
generation of Jewish Communists of Poland.*
Lund: Lunds Universitet 1989.

Smedegaard, Rikke

2006 *Jøders flugt fra ufred i Polen til fristed i
Danmark - en undersøgelse af de
polske-jødiske flygtninge 1969-73.*
Upubliceret afhandling fra Københavns
Universitet 2006.

UPUBLICEREDE KILDER

Rigsarkivet (RA):

Udenrigsministeriet, almindelige journalsager,
1946-72:

Journalnr. 17.D.52.C, (1-4), 1968-72 (Polske Jøder)

Journalnr. 17.D.52.F, (1), 1971-72 (Dansk Flygtninge-
hjælps forretningsudvalg)

NOTER

1. *Berlingske*, 11.03.2018.
2. Læs mere om pogromerne i Gotthard Kindls bidrag til bogen *Antisemitismus in Osteuropa* (1992).
3. Kindl 1992, s. 66.
4. Foighel 1983, s. 74.
5. RA Jr. Nr. 17.D.52.C.
6. Polsk nyhedsbureau P.A.P, 11. juni 1969.

Da de polske jøder kom til Danmark

Polske jøders møde med Danmark – i billeder

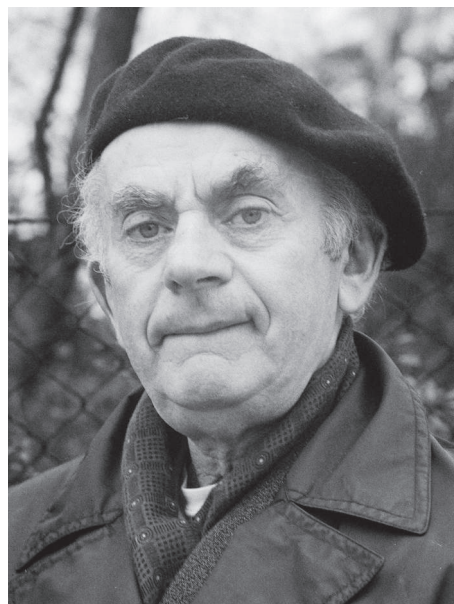
Rambam viser på de næste sider et lille udsnit af Dansk Jødisk Museums store samling af fotografier relateret til polske jøders ankomst fra 1968 og fremefter. Samlingen indeholder både portrætfotos samt fotografier af steder og begivenheder, og de afspejler på forskellig vis polsk-jødiske flygtninges møde med Danmark.

Giza, Giera og Pola på Amalienborg Slotsplads i slutningen af 1969.

Hotelskibet St. Lawrence i sommeren 1970, hvor mange af de polske tilflyttere fik deres første hjem i Danmark.

*Aron Zelkowicz (1909-1982).
Han sang i synagogens kor.*

Polske jøders møde med Danmark – i billeder

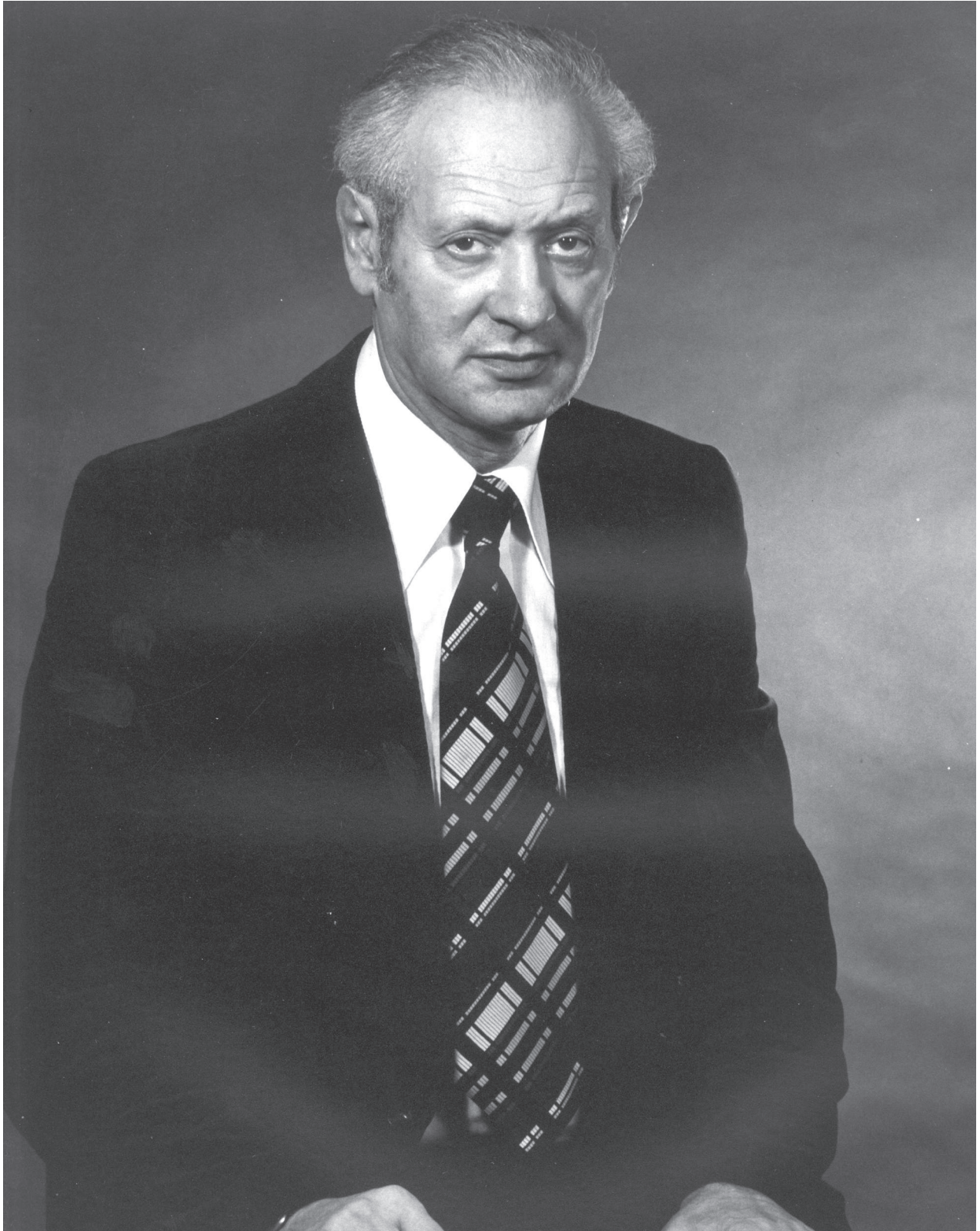

Børn klædt ud til Purim i 1985.

Malka til sin søsters bryllup sammen med sin far, februar 1965 i Polen.

Polske jøders møde med Danmark – i billeder

Marek Immerglik, som gennem mange år var schames (kirkebetjent) i synagogen.

Polske jøders møde med Danmark – i billeder

Simon, Dawid, M. Auster og Ludvig i et øvelokale i starten af 1971.

Polske jøders møde med Danmark – i billeder

Zygmunt, Jacob, Zosia, Bela og Witek på bytur i København i 1970.

Barndoms- og ungdomsminder fra Polen

Malka Fish ser tilbage på sine barndoms- og ungdomsår i Polen i perioden mellem efterkrigsårene i 1940'erne og starten af 1970'erne. For hende og hendes familie var det en periode præget af fattigdom, usikkerhed, social isolation, antisemitisme – og stor kærlighed til hinanden. Fishs historie omhandler også nye venskaber stiftet på jødiske sommerlejre, mødet med hendes mand, politiske uroligheder, den trange tilværelse som enlig forsørger og familiens flugt til Danmark.

Af Malka Fish

*Familien Wajman, ca. 1950.
Jeg er det yngste barn på billedet.*

Min barndom startede dér, hvor ekkoet fra krigen kunne høres overalt, og alt stadig var glødende. Min familie, bestående af min mor, far og to små døtre (mine ældre søstre), kom til Polen fra det daværende Sovjetunionen i februar 1946 mærket af krigens rædsler. Mine forældre flygtede til Sovjet i slutningen af 1939, blev gift dér og fik to piger. I Polen fandt de ud af, at ingen af deres familiemedlemmer havde overlevet krigen. Deres forældre, søskende, fætre og kusiner var alle døde. At vende tilbage til deres fødeby var en rigtig dårlig idé,¹ derfor rejste de til Wrocław (på tysk Breslau); en storby, som ligger sydvest på i Nedre Schlesien i det område, som Polen overtog fra Tyskland som et resultat af Jaltaaftalen.² Byen lå i ruiner, gaderne var endnu ikke ryddet for knuste glasruder, stenblokke og sammenfaldne huse, og den tyske befolkning skulle evakueres, så der kunne gøres plads til repatrieringsmasserne.³

Min familie fik en lejlighed delvist beboet af en ældre tysker, men der var et køkken, to (snart tre) værelser og et fælles WC til deres disposition. Lejligheden var møbleret, og der var nok med gryder, tallerkener, bleer – som min mor hilste velkommen, da hun ventede mig – og alt det andet, som den tyske familie, der tidligere havde boet i lejligheden, ikke nåede at tage med sig, inden de forlod landet. De ting kom os til gode. Mine forældre skulle imidlertid betale for møblerne til admi-

nistrationen.⁴ Lejligheden gemte også på meget legetøj, som mine forældre desværre var nødt til at sælge for at skaffe mad på bordet og betale for møblerne. Det måtte have været svært for dem. Mine to ældre søskende græd og ville ikke af med det, men beslutningen om at sælge var taget. Og en skønne dag vågnede pigerne op uden legetøj i huset. I mange år efter – også som voksne – diskuterede vi, om det var en god beslutning at sælge legetøjet, men det ville ikke have ændret vores opvækst, som var en opvækst uden noget legetøj, uden tilstrækkeligt tøj, mad og varme. Men børn leger under alle mulige omstændigheder og under tænkelige som utænkelige vilkår. Vi var meget opfindsomme og lavede selv vores legetøj. Ellers hjalp vores forældre til.

Kriminalitet var meget udbredt. Den var så stor, at når et barn forsvandt, var man ikke bange for, at det blev holdt som sexslave et sted, men derimod for, at det kunne ende i en hakkemaskine og blive solgt som hakket kød. Og antisemitisme, inklusive pogromerne, rasede i hele landet. I den atmosfære skulle jeg vokse op. Det var antisemitisme, som tegnede min første jødiske identitet. Ruiner, vandpytter og mudder var min eneste legeplads gennem hele min barndom. Dog voksede der et enkelt træ i vores gård, et gammelt kastanjetræ, som vi børn klatrede op på.

Det var meget bedre i børnehaven, hvor jeg startede som treårig. Det var en jødisk børnehaven i en stor og høj bygning med en stor grøn gård og en sandkasse. Bygningen var jødisk ejet før krigen, og efter krigen fik de polske jøder lov til at bruge den. I de to første etager var placeret en børnehaven, i de to øverste etager var jødisk børnehjem for forældreløse jødiske børn. Ikke alle børn manglede begge deres forældre. Faktisk havde de fleste børn en mor eller en far, og mange havde begge forældre, men tit var de syge – så syge, at de ikke kunne tage sig af deres børn. Det var først og fremmest efterkrigsvirkninger, altså psykiske lidelser, de led af. De små børn var om dagen i børnehaven, de større i den jødiske skole – den samme skole, som jeg senere gik i, og som befandt sig i samme bydel.

En skønne dag forsvandt børnene fra børnehjemmet, og børnehjemmet blev lukket. Mange år senere fik jeg at

vide, at forældreløse børn blev smuglet ud af Polen til Palæstina/Israel gennem Tatrabjergene, altså gennem Tjekkosllovakiet, med hjælp fra Haganah og en skare af højtstående polsk-jødiske militærfolk.⁵ Men disse børn kan jeg umuligt huske, for transporterne fandt sted i årene mellem 1946 og 1949, altså før jeg startede i børnehaven. Men muligvis hørte jeg mine forældre tale om dem, eller også så jeg dem, da vi (min mor og jeg) hentede Gitta, min tre år ældre søster, fra børnehaven. Måske så jeg dem også derhjemme hos min seks år ældre søster Bertha. Jeg gik også selv i skole med flere af børnehjemmets børn, men de forsvandt i ca. tredje klasse.

Jeg vidste, at jeg var jøde

Vores børnehaven var på ingen måde jødisk i den forstand, som vi kender det i dag fra Danmark. De eneste jødiske elementer var børnene, pædagogerne og maden. Det sidste i kraft af, at den var meget bedre og ernæringsmæssigt rigere end i andre børnehaver i Polen på daværende tidspunkt og sikkert også bedre end i de mange ludfattige jødiske hjem. Det var amerikansk-jødiske penge, som udgjorde forskellen. Vi havde legetøj i børnehaven, og der kom en kvindelig pianist en gang om ugen til rytmik. Hun var ung, havde rød neglelak på samtlige fingre og var godt klædt på. Sproget var polsk. Leg og sang foregik på polsk. Faktisk kan jeg ikke huske, om der var noget jødisk overhovedet. Om maden var kosher, ved jeg heller ikke, men det kan ikke udelukkes, for på skolen, som jeg bedre kan huske, hvor man kunne købe middage til en rimelig pris, fik vi kød bragt ud fra en jødisk slagter. Og man blandede aldrig kød og mælk. Men rigtig kosher var det næppe. Vi havde kun ét sæt tallerkener (tror jeg), kokken var ikke jødisk, og der var ingen shomer. På amerikansk ville man kalde det ”*kosher light*”. Medbragte madpakker var på ingen måde kosher, og der var kun enkelte børn fra religiøse hjem. Men det var ikke noget, man snakkede om.

Alligevel vidste jeg altid, det vil sige så langt tilbage, som jeg kan huske, at jeg var jøde. Derhjemme var jiddisch det sprog, som mine forældre brugte til daglig. Skulle de sige noget, som ikke var beregnet for børnenes øre, var det på et hjemmestrikket jiddischbørne-sprog, som mine forældre var mestre i, og som vi børn på trods af

god vilje aldrig lærte at beherske. I starten talte mine søstre russisk, men de glemte det meget hurtigt, og inden jeg blev født, talte de allerede polsk. Og polsk var også mit sprog.

Der boede flere jødiske familier i vores opgang og i de omkringliggende huse. Alle de voksne talte jiddisch og holdt sammen, som om de var én stor familie. De hjalp hinanden med at passe børn og lånte hinanden penge til mad, kul og tøj uden at være sikre på, at de ville få pengene igen. Deres børn var automatisk vores legekammerater. De var samtidig vores børnehave- og skolekammerater. Vi legede ikke med de kristne børn, som beskyldte os for at have slået deres Gud ihjel. Som regel tævede de os, kastede med sten og råbte ”jødsmovs” og andre ukvemsord efter os. Nærmede vi os dem eller gik til deres forældre med en klage, blev vi tit og ofte slået af dem – altså af de voksne – eller der blev pudset en hund på os. Men senere, da de jødiske børn ét efter ét rejste til Israel med deres forældre, og vi blev færre og færre, måtte vi ”anskaffe” os et par mindre aggressive kristenlegekammerater. Og nogle af de meget antisemitiske børn blev med tiden også mindre antisemitiske, mens nogle andre familier, som vi mente var dannede og ”pæne” mennesker, viste sig at være af ubehagelig stærk antisemitisk overbevisning, for at sige det mildt.

Vi værnede ikke om jødiske traditioner. Lørdag var ligesom alle andre hverdage. ”*Frejtkitlnacht*” var bare et begreb, vi lærte i skolen eller hørte vores mor fortælle om. Det samme gjaldt jødiske helligdage; dog fortalte min mor mig altid, hvordan det var i hendes barndomshjem. Og da hun var god til at fortælle, dannede jeg mig nogle billeder for mit indre blik, og sammen med de historier, som vi læste i jiddischtimerne i skolen, var min viden slet ikke så ringe.

I de første mange år købte min mor kød hos en jødisk slagter, og hvis hun købte en høne på markedspladsen, så kørte hun forbi shechteren med den. Senere slagtede min far selv hønsene. Han holdt dem ved fødderne med hovedet nede, og blodet sivede ud af de stakkels dyr. Vi børn græd, så senere, når min far skulle slagte dem, blev vi låst inde i stuen, og på den måde var der ikke mere

gråd at høre. Kødet blev altid saltet og lagt i vand, og der blev aldrig brugt mælkeprodukter sammen med kød. Også fjerkræ blev holdt over åben ild for at brænde rester af fjer og eventuelle lus af, men vi overholdt aldrig andre kosherregler. Senere blev der ofte købt ukosher kød (som min mor stadig saltede) – også svinepålæg.

Vi spiste også fisk, specielt de billige sorter, som var bittesmå og havde mange fiskeben. De krævede megen rensning, og min mor græd, mens hun forberedte fisk. Men de smagte godt. Hun stegte dem på panden, og fra deres hoveder og de uspiselige rester lavede hun en suppe. Jeg kunne ikke lide fiskesuppen. I det hele taget var jeg meget dårlig til at spise. Jeg var meget tynd og bleg, næsten gennemsigtig, og det gjorde mine forældre, ikke uden grund, meget bekymrede. Det bedste, vi vidste, var stegt karpe. Og så dansede de på panden, som om de var levende. Min mor forsikrede os om, at fiskene ikke var i live, og at de ikke led under processen. Men det troede vi ikke på, og når fisken gled ud af min mors hænder eller ”dansede” på panden, græd jeg. En dag åbnede min mor en stor fisk, som havde en lille fisk liggende i sin mave. Sådan en morderisk fisk. Vi syntes, at det var så synd for den lille. Jeg kunne ikke holde tårerne tilbage. Min mor og min søster græd også, og min mor smed synderen ud i skraldespanden. Det var sidste gang, at den slags fisk kom hjem til os.

Barndomsminder – og -traumer

Fra min meget tidlige barndom kan jeg huske, at vi gik hen til synagogen for at hente kødkonserves. Det var UNRRA-pakker med fødevarer fra USA, som blev delt ud til den sultne befolkning.⁶ Imens legede jeg i synagogegården med andre børn og glædede mig til den efterfølgende spisning. Jeg syntes, at det smagte rigtig godt. Mindre god var imidlertid den fiskeolie, som vi børn var nødt til at drikke hver dag. Det foregik sådan, at min mor stod med den klamme flaske i den ene hånd og en spiseske i den anden. Vi piger skulle stå i kø og afvente vores tur. Jeg blev altid skubbet op foran som nummer et i køen. Fiskeolien smagte forfærdeligt, stank og var så fed, at man kastede op, inden man fik den i munden. Og det fortsatte sådan hver eneste dag i mange, mange år. Når jeg i dag kigger på fiskeolien, på de små

fint designede flasker og de små gule gennemsigtige kapsler, som er lige til at sluge, tænker jeg altid på min barndoms største tortur.

Da jeg var tre år gammel, fik vi en pakke fra Argentina. Der var lidt brugt nedslidt tøj til børn og til min mor, men først og fremmest var der tøj til min far. Sko, bukser, trøjer, habitter. Der lå også et brev, som min mor læste med rystende stemme. Der blev stille i stuen. Min far stillede sig med ryggen til den varme kakkelovn med hænderne bag ryggen, og så begyndte han at synge højt, meget højt. Jeg kunne ikke forstå ordene og troede faktisk, at han selv fandt på dem. Men melodien var så stærk, så smertefuld, så tragisk. Det var en mærkelig måde at reagere på smerte på: Når det gør ondt, græder man, tænkte jeg, ikke synger. Det faldt mig ikke ind, at det var en bøn, men jeg glemmer aldrig den følelse af angst, som spredte sig i stuen. I brevet stod der, at min fars storebror, Shimon, var afgået ved døden kun 45 år gammel. Han havde fået et hjertestop.⁷

Da jeg var tre-fire år gammel, fik jeg min første og eneste dukke. Jeg plagede mine forældre i rigtig lang tid. Engang lå jeg i mine forældres seng, syg og plaget af skoldkopper. ”En dukke, en dukke, en dukke”, bad jeg. Og hver gang min far sagde, at vi ikke havde penge, rådede jeg ham til at tage sækken fra kartofler med på arbejde og fylde den op med penge, masser af penge. Han smilede bare. Men jeg fik min dukke alligevel. Det var vores overbo, som kom til mit sygeleje med den, og min mor satte sig straks ved symaskinen og syede noget flot tøj til dukken. Den dukke var et misundelsesobjekt for mine søstre. Og når min ældste søster hjalp mig med at sy dukketøj, legede hun med dukken imens. Men der var mange uløselige konflikter mellem os.

De fleste nostalgiske minder, jeg har fra min barndom, er forbundet med min far. Det var ham, som tog os med på kælketur. Han kunne placere hele familien, altså min mor og os tre børn, på kælken og slæbe os gennem hele byen. Han kunne også tage os alle fire op på sin skulder, sit skød og sine arme, og vi var ellevilde af glæde. Han havde store muskler, skønt han var en meget spinkel mand, og han var meget stolt af dem. Når

han sparkede til en bold, nåede bolden himlen. Engang sparkede han til en bold, så den blev fundet helt ovre på den anden side af børnehaven. Vi var meget stolte over at have sådan en far. Han tog os også til speedway og fodboldkampe. Han må have haft nogle gratis billetter, fordi han var fodbolddommer. Og så elskede han at blive friseret af os, og han plejede at få min pæneste sløjfe i sine sorte krøller. Han var også god til at bage kartofler i asken, som samlede sig i vores kakkelovn i de kolde vinteraftener.

Mit sekulariserede jødiske hjem

De første år indtil midten af 50'erne gik vi i synagogen på store helligdage, men med tiden undlod vi også det. I 60'erne holdt vi også op med at gå til Yom Kippur-gudstjeneste. Til Pesach spiste vi *matza* og *kneydlech*, men seder udeblev altid, og vi spiste brød ved siden af *matza*. Når min mor sendte mig til en bager efter brød, gav hun mig en serviet med, som jeg kunne dække brødet med, således at vores jødiske naboer ikke skulle se, at vi spiste brød til Pesach. Men jeg fulgtes derhen med mine jødiske veninder, som også havde en serviet med til samme formål.

Til gengæld blev der altid gjort Pesach-rent i huset, og vores overbo plejede også at kalke sit køkken, så der var hvidt og rent. Det gjorde vi dog ikke, sikkert på grund af pengemangel. Ved den lejlighed fortalte min mor om sit barndomshjem og om sin mor og søster, som begge omkom under Anden Verdenskrig. Der kunne vi ikke undgå at græde, og vi talte derfor om Holocaust, fra jeg var ganske, ganske lille. Vi skurede gulve og vaskede vinduer, og alle lamper og spejle blev pudset. Alle døre og køkkenskabe blev nyvasket, gardinerne blev vasket, min mor lagde frisk papir på alle hylder i skabene, og vi klippede papirservietter ud som pynt til hylderne. Sengetøjet blev udskiftet, puderne luftet ud, madrasserne støvet af og gennembanket, og snavset tøj blev vasket, kogt, stivet og strøget. Hele familien var engageret i rengøringen. Efter en sådan omgang lagde min mor sig i sengen og var syg i mindst tre dage. På søndage, når vi skulle gøre rent, plejede min mor at holde vinduer og døre lukkede, så vores kristne naboer ikke ville blive fornærmede. Det

samme skete, når vi gjorde rent på en lørdag, men da var det vores jødiske naboer, som ikke skulle fornærmes.

Dersom lørdag var en almindelig dag med arbejde, skolegang og lektier, var søndag en familiedag, en slags shabbat. Vi spiste altid hjemmelavet *loksbn mit jojch*, og min far fortalte, hvordan det var hjemme hos hans forældre og brødre til shabbat. Der var altid en sild, nogle enkelte gange *gefilte fish* eller *gehakte lever* og et lille stykke kød til alle. Og med et lille stykke kød mener jeg en udkøgt kyllingevinge eller en, maksimalt to hønsefødder pr. person. Hønsefødder er noget, som i dag bliver smidt ud, og der er slet ikke noget kød på. Et underlår var reserveret til min far, fordi han arbejdede hårdt fysisk. Af de to kyllingebryster lavede min mor frikadeller, der skulle række til fem personer. I det hele taget var maden det, der i sidste ende adskilte os fra vores kristne naboer.

Men sproget var jo også lidt anderledes. For det første var jiddisch til det sidste mine forældres første sprog. Min far lærte først polsk efter krigen, og derefter talte han sproget meget gebrokkent. Min mor talte til gengæld meget pænt polsk. Der var altid aviser derhjemme, både polske og jiddische, og de blev læst fra start til slut. Også bøgerne, polske og jiddische, blev læst med lige så stor entusiasme af min mor og far. På vinteraftener læste min mor højt i en eller to timer, og hele familien sad omkring bordet og lyttede. Sammenlignet med en gennemsnitlig polsk familie blev der læst og diskuteret meget mere hos os. Desuden var mit polsk pænere og rigere end det, man hørte på gaden.

Skoleår, fattigdom og sygdom

I det hele taget var vores skole blandt de bedste i Polen, og skolens elever plejede at vinde forskellige elevkonkurrencer i byen. Selv i den tid, hvor 70 procent af eleverne var nyligt ankomne emigranter fra Sovjetunionen, blev vi nummer et i matematik og var blandt de bedste til polsk.⁸ De russiske børn kom i midten af 50'erne, og de fleste rejste straks efter (ofte mellem seks måneder og tre år efter, de var kommet – det var den tid, det tog at få polsk statsborgerskab, som ikke alle havde i forvejen) til Israel. Set i bakspejlet var det imponerende,

at vi kunne opretholde niveauet, specielt med hensyn til sproget. Men skolen havde oprettet sprogkurser for russiske emigranter, og dem kunne de deltage i samtidig med, at de fulgte med i det normale skoleprogram. Det måtte have været en svær opgave.

Hjemme tændte vi ikke shabbatlys, men vi tændte yortzayt-lys. Jødiske traditioner har jeg ikke lært hjemmefra, men ved at blive fortalt om dem. Og min jødiske skole var drevet af kommunister, som ikke kunne videreføre traditionerne. Enkelte gange kom der ligefrem et juletræ til skolen med tilhørende fest for alle børnene. På trods af at julemanden blev kaldt ”bedstefar Frost” og træet et ”nytårstræ”, vidste alle dog, at det var en kristen tradition. Men skolen lærte mig jødisk historie og jiddisch sprog. Desuden var der jødiske kolonier og sommerlejre, vandrelejre og spejderlejre. Så godt som alle jødiske børn kunne tilbringe fire uger på en jødisk koloni et sted i Polen. De fattige familier fik en stor rabat, så alle havde råd til at sende deres børn sådan et sted hen. Jødiske børn fra hele Polen blev blandet på tværs. Warszawa blev tit blandet sammen med Lodz, Wrocław med andre byer i Nedre Schlesien. Så var der Øvre Schlesien og Stettin med mange jøder, og de blev også blandet sammen. Dér lærte vi jiddische sange, spiste bedre end til daglig og havde det dejligt med hinanden. De bånd, som vi knyttede dengang med hinanden og med vores *madrichim* (sådan kaldte vi dem ikke dengang), holder os sammen den dag i dag. Det er vi meget taknemlige for.

I årene efter Stalins død fik JOINTs tilbagevenden til Polen det jødiske liv til at blomstre.⁹ Der blev oprettet flerartede jødiske andelsselskaber, som kunne beskæftige mange jøder, jødiske sommerlejre blev genetableret, og der blev købt en sporvogn, som kunne køre jødiske børn til og fra skole. Således kunne flere jødiske børn benytte sig af den jødiske undervisning. Børnene fik i kort tid også gratis morgenmad på skolen: En bolle med smør og et glas varm mælk. Middagsmaden blev forbedret og priserne inddelt i tre kategorier afhængigt af forældrenes indkomst. Der blev oprettet efterundervisning til de voksne, kurser på skolen og på ORTs kursussteder: Amatørteatre, kor, ballet og musikgrupper i alle store byer, som konkurrerede med hinanden.¹⁰ Fjernsyn var

imidlertid mere eller mindre ukendt, og heller ikke alle polske hjem havde et radioapparat. Vi købte vores første radio i 1956, fordi vi planlagde at rejse til Israel ligesom mange andre polske jøder, men da min far fik sin første blodprop i hjertet, havnede på hospitalet og kom hjem fire måneder efter som invalid, opgav vi tanken.¹¹ Jeg var kun ni år gammel.

Vi var meget fattige. Vores største problem var de kolde, lange vinterperioder. Kul var rationeret og meget dyrt. Derfor varmede vi kun op med et komfur i køkkenet og i en kakkelovn i den ene stue, som samtidig fungerede som sovesal. Mine forældre sov på en smal enpersonerseng, min ældste søster på en lille, gammel, krummet topersonerssofa. Hendes ben stak ud, men hun klagede aldrig. Min anden søster delte en springmadras med mig. I midten af madrassen var der et stort hul, så stort, at hvis det ikke var for alle fjedrene, så ville vi være faldet igennem og ned på gulvet. Jeg udfyldte hullet med en gammel dyne, men sofaens fjedre kunne alligevel mærkes i hele kroppen. Når en af os skulle skifte position, måtte vi begge gøre det samtidig på ”en, to, tre”. Også sko, særligt vinterstøvler, var et problem. Mine fødder voksede hurtigere end min storesøsters, og derfor kunne jeg som regel ikke bruge hendes aflagte sko. Om sommeren var det lettere. Min far klippede en del af skoene eller sandaler, så der blev plads til mine tæer. Og hvis skoene af den grund gik i stykker, så syede han dem sammen.

Min mor var en dygtig syerske. Hun syede selv vores kjoler fra gammelt, nedslidt tøj. Men da vi blev lidt større, påstod hun, at hun ikke kunne gøre det mere. Hun var hjemmegående, indtil jeg startede i skole. Senere, efter blodproppen, holdt min far op med at arbejde, og kort tid efter mistede min mor også sit arbejde som følge af en bølge af statslig antisemitisme. Efterfølgende fik min mor et dårligt betalt og fysisk krævende job i et jødisk andelsfirma. Da hun ikke kunne holde det ud længere, gik hun på invalidepension som 52-årig.

Der var mange livstruende sygdomme derhjemme, den ene værre end den anden. Sammen med den politiske atmosfære med arbejdsløshed, evig mangel på penge, tøj

og sko, antisemitisme blandt befolkningen og antisemitisme blandt magthaverne var min barndom ikke en, man kan misunde mig. Desuden blev jeg flere gange og i flere år i træk sendt på rekreation for syge, underernærede børn. Et sådant ophold varede tre måneder. Første gang var jeg kun seks år gammel og var væk hjemmefra i seks uger. Det var første gang, jeg var sammen med ikke-jøder. Det var et forholdsvis godt sted, men jeg savnede min familie forfærdeligt. Jeg lukkede mig inde og ville ikke kommunikere med andre. De mange andre gange var det endnu værre. Ikke nok med, at opholdet på præventorium – en slags sanatorium med forebyggende behandling for sygdomsbelastede børn – varede længere tid: Tiderne var også blevet meget værre for jøderne.

I de tre måneder, hvor et sådant ophold varede, plejede jeg at få besøg hjemmefra ca. tre gange af skiftevis min mor, min far eller i den senere tid min storesøster. Inden vi skulle i seng, knælede børnene og begyndte på Fadervor. Jeg kunne det ikke og ville ikke lade som om, så jeg gemte mig under dynen. Derfor var jeg fra første dag en ”smovsejode”. Om søndagen plejede de andre at gå i kirke. Igen var jeg alene. Selvom jeg var den bedste elev (der var undervisning hver formiddag), kunne synge og danse og var god til digte, så følte jeg mig alligevel forfærdelig blandt de andre. Og maden var uspiselig. Hvordan de andre kunne spise det, forstod jeg ikke, men deres mødre måtte være dårlige til at lave mad; ellers ville de vel heller ikke spise det. Værst var dog antisemitismen. Nogle gange var det så slemt for mig, at min far måtte tage mig med hjem efter sit besøg.

Min ungdom med politiske uroligheder

Gennem de 10 år, hvor jeg kom på sommerudflugter, lærte jeg hundredvis af børn og unge at kende. Blandt dem var også min tilkommende. Vi blev gift meget unge. Vi studerede begge to, og jeg begyndte samtidig at arbejde. Et år efter vores bryllup kom vores ældste søn til verden. Jeg arbejdede, og Simon, min mand, var på sygeorlov fra sine studier og startede på sit første, midlertidige (det troede vi i hvert fald) job. Min ældste søster Bertha var nu gift, havde to børn og boede i Israel.

Den midterste af os, Gitta, var også gift. Hun og hendes mand havde en lille datter og boede sammen med mine forældre og os i mine forældres lejlighed. Hver familie havde et værelse. Derudover var der et køkken og en lille alkove, eller snarere en niche, i mine forældres afdeling samt et mørkt gennemgående køkken i den afdeling, som vi unge delte. Vi førte separate husholdninger, men holdt stadig af fælles søndagsmiddage. Dem lavede vi på skift, min mor, Gitta og jeg. Det var et hjem fyldt med kærlighed og respekt.

Nu var vi de eneste jøder i vores opgang, mens der på vores gade stadig boede måske i alt 10 jødiske familier. Alle andre var forinden rejst til Israel. Den næste aliya var så småt begyndt. Imens var den antijødiske kampagne godt i gang, og atmosfæren var mere end fjendtlig. Året var 1968, måneden marts.

Simon og jeg i 1968, Trzebiatów.

Sikke et tidspunkt at få et barn på. Netop da jeg lå på hospitalet, udbrød der demonstrationer i byen og sympatistrejker på universitetet, polyteknisk læreanstalt og på andre højere akademier. I Warszawa havde studenterne allerede demonstreret i en uge, og jødiske navne blev spyttet ud og spyttet på af Gomulka, førstesekretæren i det kommunistiske regeringsparti, hver gang man tændte for fjernsynet eller åbnede en avis. En antijødisk kampagne, som startede kort efter Seksdageskrigen, var nu godt i gang.¹² Men det skulle blive endnu værre. Som straf for studenternes opførsel blev samtlige studenter smidt ud af universiteterne og andre højere læreanstalter. Et af navnene på listen var Simon Fish, skønt Simon havde haft alt andet i hovedet end sympatistrejke, da han ikke var aktiv studerende. Nu skulle studenterne på ny søge om optagelse, men mange jøder blev ikke optaget.

I stedet blev de indkaldt til hæren. Simon blev soldat og fik ingen indtægt i de to år, han var væk. Han blev placeret 600 kilometer hjemmefra. Vores søn var kun seks uger gammel, da han rejste. I de to år, han var soldat, var Simon kun hjemme på kort visit fire gange. Da han endelig kom hjem, var alle vores venner rejst, min søster med familie havde bosat sig i USA, mine forældre var blevet genforenet med deres ældste datter i Israel, og jeg var blevet mor til to – vi fik en datter imens. Vi boede på en ny adresse, kæmpede med børnesygdomme, kulde og fattigdom og var fysisk og psykisk nedbrudte. Intet tegnede godt. Vores tilværelse var præget af total isolation og angst.

Tilværelsen som eneforsørger

Da vores store lejlighed skulle renoveres og ombygges til to små, blev vi henvist til et midlertidigt bosted i barakker uden lys, uden varmt vand eller en telefon i nærheden. Det lille køkken var kulopvarmet, mens to små værelser bag køkkenet var uden opvarmningsmulighed. Der var intet badeværelse, og toiletet aner jeg ikke hvor var. Det var sikkert udenfor, men der var ingen belysning, og på det tidspunkt blev frosten værre fra dag til dag. Og det hul i jorden skulle være vores hjem i mindst to år. Jeg var ved at besvime. Min mor fik astmaanfald som på bestilling, og min hjertesyg far

blev bleg og kunne ikke stå på benene. Det gik ikke. Vi blev nødt til at finde noget andet at bo i.

Foruden Simon, vores to børn og jeg ses mine forældre også på billedet fra 1969. Det blev taget i forbindelse med mine forældres udrejse.

Vi fandt en lejlighed, som snart skulle efterlades, og som, sådan som jeg husker det, kostede os penge under bordet både til højre og til venstre. Det var en lejlighed, som min klassekammerat og hendes forældre, som snart skulle rejse til USA, boede i. Jøderne begyndte for alvor at forlade Polen. Også min søster Gitta emigrerede med sin familie. I begyndelsen af december 1968 sendte jeg min kun 10 måneder gamle søn hen til sin farmor og farfar at bo, fordi skorstenene i vores endnu ikke forladte bolig blev tilstoppede. Om det var med vilje eller ej, vides ikke, men det passede boligadministrationen fint at få folk ud af huset så hurtigt som muligt. I ja-

nuar 1969 rejste min klassekammerat til USA med sin familie, og vi flyttede ind i vores nye hjem sidst i januar 1969 i 28 graders frost. Begge mine forældre lå i hver deres sygeseng med høj feber, men selvom jeg var syg med svangerskabsforgiftning, befandt jeg mig på min arbejdsplads. Fremmede mennesker flyttede både mine forældre og indholdet af min og deres lejlighed. Det var ingen overraskelse, at mange ting, nogle af dem vigtige, gik tabt under flytteprocessen.

Nu boede mine forældre, min søn og jeg i en stuelejlighed, som var meget stor: Tre rummelige værelser, en stor entré, et rummeligt køkken, et badeværelse og et mikroskopisk pigeværelse bag køkkenet. På grund af vores økonomi fremlejede vi det ene værelse med skiftende held. Faktisk "arvede" vi vores første logerende efter de forrige lejere, men fortsatte med at leje værelset ud helt indtil vores udrejse, altså i hele fem år. Lejligheden var kold, fugtig og næsten fire meter høj. Fra den dag hvor vi flyttede ind i lejligheden, overtog jeg alle de opgaver, som var for svære for mine forældre. Og den første opgave var at hænge alle lamperne i alle rum op og tilslutte dem. Jeg var nødt til at sætte en høj stige op på bordet for at kunne nå loftet. Med en baby i maven var det virkelig et svendestykke. Og hver gang jeg senere var nødt til at skifte en pære, pudse vinduer eller hænge gardiner op, var jeg ved at græde. Men der var ingen kære mor til at komme mig til undsætning.

Om vinteren, når alle kakkelovne var glødende og alle radiatorer brændende, kunne jeg nå op på 16 grader i børneværelset. Årligt brugte vi otte ton koks og to ton kul. Og det var min opgave først at bringe alt det to etager ned i kælderen og bagefter gradvist op igen, hugge træ, varme op og passe ildstedet døgnet rundt. Da min svigerinde senere på grund af sine studier flyttede ind, var den store lejlighed dog ikke så stor mere. Men det var rart at se unge og glade ansigter, og hendes nye studiekammerater kom tit på besøg hos hende. Ellers var det en deprimerende tilværelse.

I maj 1969 kom vores andet barn Anette til verden og vejede kun 2.100 gram. Hun var indlagt i tre uger og jeg med, fordi personalet var bange for, at jeg kunne finde på at efterlade min datter på hospitalet og forsvinde.

Barndoms- og ungdomsminder fra Polen

Ligesom sin storebror kunne hun ikke ammes. Jeg havde heller ikke noget mælk. Hun fik mælkeerstatning i form af pulver, som i sig selv var en udfordring at tilberede, fordi den skulle opløses i vand og koges, men den var nærmest uopløselig og klistrede sig sammen til små klumper. Den skulle række til en nøjagtigt beregnet periode og kunne kun købes på recept udstedt af lægen til for tidligt fødte eller meget syge børn. Mælkeøkonomi blev nu pludselig mit største problem. 12 uger gik, og min barselsorlov var forbi. Fra nu af måtte mine forældre passe deres to små børnebørn. Det kunne de slet ikke klare. Men til vores held var vi nu i besiddelse af en telefon, hvilket var en sjældenhed i Polen på det tidspunkt. Telefonen blev flittigt brugt til at tilkalde en læge eller ringe efter en ambulance, som måtte hente mig, når alt blev sort.

Her ses Simon, vores to børn og jeg i Legnica i 1971.

Vores liv, mens Simon var i hæren, var et mareridt. Mine gamle forældre blev tvunget til at passe vores to små børn, mens jeg gik på arbejde. Vuggestuer eksisterede selvfølgelig, men jeg blev nægtet vuggestueplads, fordi jeg boede sammen med mine forældre. En lægeattest, som bevidnede, at mine forældre var for syge til børnepasning, hang blot som pynt på socialkontorets væg. Det samme gjorde en anden attest fra en børnelæge, som bevidnede, at begge mine for tidligt fødte børn var for syge til en institution og krævede en speciel pasningsordning. Jeg var nødt til at arbejde, for begge mine forældre var invalidepensionister med den mindst

tænelige indkomst, og vi var ikke i stand til at klare os økonomisk. Regningerne for mine børns medicin var enorme, og noget bistandskontor eksisterede ikke. Mit helbred var også i forfærdelig stand. Jeg havde hverken tid til at spise eller sove, havde anæmi og vejede kun 47 kilo. Mine hænder blødte konstant og lignede en 90-årigs. Hver nat vaskede, kogte og strøg jeg minimum 40 stofbleer, børnetøj og meget andet, lavede mad til mine børn og fyldte det i sutteflasker, så de havde noget at spise, mens jeg var væk.

Farvel til mine forældre

Det var min beslutning, at mine forældre skulle rejse til Israel. De savnede deres ældste datter, og hun savnede dem gevaldigt. Uden mine forældre boende sammen med mig var der nemlig en chance for at få vuggestuepladser til begge mine børn og udsigt til at få Simon løsladt fra hæren før tid. Mine forældre skulle imidlertid have hjælp til alt i forbindelse med deres udrejse. Der skulle købes ind, bestilles træcontainere, indsendes ansøgninger, ordnes papirer og meget andet. Og alle steder skulle man stå i lange køer uden vished om, hvorvidt man ville blive ekspederet den dag.

Simon fik lov til at komme hjem i nogle få dage for at sige farvel til sine svigerforældre. Det var rart med en mand i huset. Men at aflevere mine forældres bagage tog hårdt på os alle. Der var så mange ting, som blev nægtet dem at sende af sted. Kunne nogen have forestillet sig, at det ville være problematisk at få sit familiealbum med få billeder af ens allerkæreste med sig? At antallet af puder, uanset størrelsen, var begrænset til to pr. person, og at de skulle være brugte, at der kun måtte være én dyne pr. person, at antallet af gulvtæpper, uanset størrelsen, ikke måtte overstige antallet af værelser i ens efterladte lejlighed, at man skulle stå til regnskab for antallet af tallerkener og kopper, og at alle de begrænsninger kunne strammes yderligere af en tilfældig toldfuldmægtig, som udnyttede situationen til at forbedre sin egen økonomi? For at mindske chikaner var man nødt til at give penge ud. Korruptionen var uhæmmet, og dersom udrejsende blev tvunget til at frasige sig deres polske statsborgerskab, var de pludselig også sårbare, sagesløse og forsvarsløse.

På sit korte hjemmebesøg så Simon sin fire måneder gamle datter for første gang og hørte sin 20 måneder gamle søn sige fulde sætninger. Men det gjorde ikke noget indtryk på ham, for han anede intet om småbørnsudvikling eller om faderrollen og var nærmest lammet og angst. Han hjalp med at pakke mine forældres enorme kufferter med alt muligt og med alt det, som blev dem nægtet i første omgang, men som de alligevel fik smuglet med. Listerne med kufferternes indhold blev skrevet i flere kopier. Her kunne man blandt andet se antallet af medbragte trusser, strømper, knapper og syrtråde. Sådanne kufferter kunne man købe på det sorte marked af dem, der handlede med russere, eller direkte fra de russiske soldater og officerer, som var udstationeret i nogle polske byer. Og de var attraktive, for indholdet af dem kunne man ikke købe i almindelige butikker. Men først skulle man til Legnica, hvor russisk militær opholdt sig. Kufferterne var så tunge, at ingen undtagen Simon kunne løfte dem.

Mine forældre rejste til Israel i oktober 1969. Vi fulgte dem med toget til grænsen. Først skulle de til Warszawa, dernæst skulle de skifte til en anden station og så til Zebrzydowice. Fra Wrocław til Warszawa var togvognen ikke opvarmet, og der kom frost i løbet af natten. Det var hundekoldt, men heldigvis blev det varmere næste dag. Min far var forberedt på at "smøre" tolden med et pænt beløb, som han lagde ind i deres rejsepas. Dog viste toldmanden sig at være det rareste menneske, vi havde med at gøre i den forfærdelige tid. Han kiggede på de mange tunge kufferter, men åbnede ingen af dem, regnede hurtigt på beløbet, kiggede på mig, kiggede igen på pengene, delte dem i to bunker og rakte den ene bunke til mig. "Jeres datter får virkelig brug for dem", sagde han til mine forældre, ønskede dem en god rejse og sagde så til os: "Nu må I sige farvel og gå ud af toget", hvad vi gjorde. Det var også sidste gang, jeg så min far.

Arbejde ude og arbejde hjemme

Jeg var 23 år gammel og stod alene med ansvaret for hele vores lille familie. Min svigermor, som boede i Legnica, ca. 70 km fra Wrocław, flyttede ind til mig, men myndighederne måtte ikke få det at vide. Det var

vigtigt på grund af vuggestuepladsen til mine børn og Simons eventuelle fritagelse fra hæren. Vi håbede og bad til hans fritagelse, ikke kun for at han kunne komme hjem og hjælpe mig med børnene, men også fordi hans psykiske tilstand var meget dårlig. Når det lykkedes ham at ringe hjem, måtte jeg lytte til hans klager, gråd og trusler om at gøre en ende på sit liv. Meningen med at have min svigermor i huset var imidlertid, at hun skulle hjælpe mig med husholdningen og børnepassningen, inden jeg fik vuggestueplads. Hun kunne også træde til, når jeg var optaget af et af mine syge børn og skulle besøge det på et hospital, eller bare når jeg var nødt til at gå på indkøb.

Når jeg skulle have begge mine børn til lægen, brugte jeg min nieces barnevogn, som min søster efterlod til min lille søn Sigmund. Min datter Anette lå i den med benene spredte, så Sigmund kunne sidde mellem hendes ben. Han blev fastspændt med seler og bælt, så han ikke kunne rulle ud, når barnevognen skulle løftes over en stenkant eller placeres i en sporvogn. Alle kiggede på mig med medlidenhed. Da barnevognen gik i stykker midt om vinteren, og begge børn skulle afleveres i vuggestuen, var jeg ved at tage livet af mig selv. Jeg havde jo ikke penge til en ny. I knæhøj sne bar jeg Anette viklet ind i et tæppe og slæbte den kun 21 måneder gamle Sigmund ved hånden, rædselsslagen for at miste ham i sneen. Jeg fandt en midlertidig måde at reparere barnevognen på og bad til Gud om, at den kunne holde indtil Simons hjemkomst.

Mit arbejde var en historie for sig selv. På officielt plan var det forfærdeligt. Jeg var tvunget til at deltage i møder, hvor jeg måtte høre om femte kolonne, om zionisme, slaveri i Israels stenbrud, om nyankomne flygtninge, som blev brugt som kanonføde, og meget andet forfærdeligt, som jøderne/zionisterne burde skamme sig over. Den slags møder plejede at slutte med en fælles fordømmelse af Israel, som enstemmigt blev vedtaget ved erklæring, og møderne blev afrapporteret med deltagerlister, som blev sendt til pressen og trykt i aviser – dog ikke med alle deltagernavne. På det personlige plan var det endnu værre. Mine arbejdskollegaer var faktisk meget søde og

forstående, særligt i begyndelsen, da der kom officielle meldinger om, at Israel var ved at blive jævnet med jorden, og alle var klar over, at min søster med familie boede der. Der var ingen kontaktmulighed, og vi var helt ude af os selv af bekymring, så jeg var hele tiden forgrædt. Billedet ændrede sig, da den ene efter den anden – med undtagelse af de få ansatte jøder – blev kaldt ind til samtale på chefens kontor. Alle sendte mig blikke, men ingen turde at nærme sig mig. Jeg følte mig fuldstændigt isoleret.

Min lyshårede og blåøjede chef med et meget tyssklingende efternavn begyndte sin egen vendetta mod mig. Mine tårkanaler blev udtømt, men der var ingen ende på chikanerne. Og det hjalp ikke, at jeg på grund af mine kronisk syge børn var sygemeldt i længere perioder. En sygeerklæring (en kortvarig plejeorlov med fuld løn) blev udskrevet af en børnelæge for maksimum tre dage ad gangen. Varede sygdommen længere tid, måtte man på ny tage en tur til lægen for at få en erklæring. Grunden til, at jeg ikke blev sagt op, var en lov, som beskyttede eneforsørgere, og det var jeg indtil Simons hjemkomst. Jeg havde heller ikke en chance for at få et job andre steder. Jeg var ellers datamatiker i en stor, moderne og ”elektronisk” by, havde afsluttet min uddannelse med en udmærkelse og havde som den eneste blandt mine medstuderende fået job hele seks måneder inden min afsluttende eksamen.

Tiden mellem arbejde, børnepasning, hospitalsbesøg, læger og apoteker gik med at hugge brænde, varme vand til storvask, mindre vask og opvask og hænge vasketøj op på de snore, som jeg forinden havde hængt op i loftet i den bageste del af entreen, hvor ovnen stod. Jeg måtte op på en høj stige og ned igen, op og ned og op igen. Et par gange besvimede jeg, mens jeg stod på stigen, og faldt ned på gulvet fra to meters højde. Min kære far stod på hovedet for at hjælpe mig. Det var ham, som fra Israel formidlede et møde mellem mig og en højtstående person, som var i stand til at fritage Simon fra hæren. Og det lykkedes. Han kom hjem den sidste dag i januar 1970, hele to en halv måned før forventet tid. Ingen fik det at vide, for jeg havde på fornemmelsen, at jeg ville blive sagt op på mit arbejde med det samme, og hvad skulle vi så leve af?

Simon startede på sit tidligere job, som ventede på ham, da han kom tilbage fra hæren. Han befandt sig stadig på starttrinnet og tjente under det halve af min løn, men der var intet at gøre. Lønforhøjelse fik han ikke. ”Lad ham, jøden, selv sige op”, blev der sagt. Han arbejdede i kilder med ubeskyttet atomkraft, og hver dag bød på blodstyrtninger og endeløse opkastninger. Det var en uudholdelig situation, så jobbet måtte skiftes ud uanset hvad. Og ”uanset hvad” fik en ny alvorlig betydning, da jeg som forventet blev sagt op og i juli fik min sidste løn. Børnene røg derfor også ud af vuggestuen, for kun arbejdende forældre havde ved lov krav på vuggestueplads, og det gjorde det yderligere vanskeligt for mig at søge nyt job. Det lykkedes heldigvis for Simon, men det var absolut ikke let. Lidt held, lidt bekendtskaber og det faktum, at en jødehadske chef var på ferie, og hans politisk uenige stedfortræder ville give ham en ”velkomstgave”, gjorde, at Simon fik job på De Statslige Baner.

En jøde var imidlertid en sjældenhed på De Statslige Baner såvel som på andre statslige arbejdspladser. Folk kom forbi ham på hans arbejdsplads for at se, hvordan en jøde i virkeligheden så ud. Han havde skiftende arbejdstider. En vagt varede 12 timer, og efter en dagvagt fik han fri i 24 timer, inden han startede på en nattevagt. Han tjente stadig mindre, end jeg gjorde på min tidligere arbejdsplads, men lidt mere, end han selv tidligere havde gjort, og vigtigst af alt fik vi en del af vores kul- og koksforbrug betalt af hans arbejdsgiver. Dette skjulte løntillæg var millioner værd, for selvom det lykkedes Simon delvist at reparere vores støbejernsovn, brugte vi stadig samme mængde brændstof – dog nu med et bedre resultat.

En flugtplan begyndte at tage form

Elendigheden var ikke meget mindre, men vi overlevede alle sammen. Hvordan? Det ved jeg ikke. Engang imellem, når deres økonomi tillod det, sendte min familie 10, enkelte gange 20 dollars. De blev brugt på mad. Der begyndte ovenikøbet at komme nogle gæster hos os. Alle mine venner var bortrejst, men nogle af Simons polske venner begyndte så småt at kigge ind

til lidt bridge, lidt snak om børn og ægtefæller. Vi førte meget neutrale samtaler. Politik og jødeforfølgelser var tabubelagte emner. Flere år efter i en ny verdensorden fik vi at vide, hvor kede af det de havde været, men som de selv sagde, havde de hverken mod eller ryggrad nok til at tage den slags samtaler op.

I januar 1972, to år efter Simons hjemkomst, hvor den militære sikkerhedsperiode for soldater udløb, ansøgte vi om udrejsetilladelse. Efter hele fire måneder fik vi afslag. Vi klagede til de rette myndigheder og ventede utålmodigt på svar de næste fire måneder. Igen var svaret negativt. Vi nåede at ansøge igen og igen, og sidste gang opgav vi klagen og tog i stedet turen til Warszawa for at tale med en fuldmægtig. Jeg græd og bad om et job eller udrejsetilladelse med den begrundelse, at vi var ved at dø af sult, og at jeg savnede mine forældre og min familie. Jeg tænkte desuden på den ydmygelse og isolation, vi dagligt måtte udholde, og på vores psykiske skader, men jeg sagde det ikke. Jeg fik det svar, at jeg var en stor egoist, og at der ikke ventede mig en bolle med tykt belagt smør og skinke i Israel. Nej, svarede jeg og tilføjede, at det også var forbudt for os jøder at spise den slags mad, men selvom jeg ikke var religiøs, ventede der mig heller ikke den slags mad derhjemme. Vi blev smidt ud af kontoret.

Vi var i begyndelsen af 1973, og en ny plan så dagslyset. Det startede med et besøg af en jødisk ven fra Legnica, som havde en lille pakke med børnetøj med fra min søster i Israel. Han havde fået den gennem en anden bekendt, som havde fået den af en tredje, fjerde og femte person, som havde været i Israel og mødt min søster. Senere rejste vores ven selv til Sverige, hvor hans lillesøster boede, og sammen besøgte de min storesøster i Israel. Han fortalte os, at der var mulighed for at få israelsk visum, bare man kunne komme ud til den frie verden. Men gratis var det ikke. Han havde været nødt til som tak for sin udrejsetilladelse at købe en gave – et spil kort med pornografiske figurer – til den fuldmægtige, som havde behandlet hans ansøgning.

Jeg havde en hjerteveninde boende i Danmark og var sikker på, at hun ville hjælpe mig. Fra tid til anden ringede hendes mand til os, og vi aftalte at mødes i

Rostock med ham. Min veninde ventede sit andet barn og kunne ikke komme, men han ville med glæde se os. Man kunne komme til DDR på identitetsbevis, som alle polske statsborgere var i besiddelse af. Det kostede blot nogle dyre frimærker. Og billetterne til rejsen var intet problem. Gennem sit arbejde havde Simon 12 gratis billetter pr. år, som han kunne rejse i alle Warszawapagtens lande for, og som hans kone havde jeg to gratis billetter. Resterende billetter fik vi 80 procent rabat på. I Rostock aftalte vi alle detaljer og et kodesprog, så vi kunne kommunikere ubekymret med hinanden. Jeg skrev også et brev, der beskrev vores plan, til mine forældre og bad ham om at sende det fra Danmark. Sådan kom vores ven til at fungere som en slags postkasse mellem Polen og Israel.

Han sendte en invitation til at komme til Danmark til mig og min datter, som nu var fire år gammel, og jeg ansøgte om pas som turist. Til min og hele familiens overraskelse fik jeg positivt svar efter kun tre uger. Men der var meget papirarbejde. Vi skulle søge om visum i Warszawa, Simon skulle give tilladelse til, at jeg kunne tage vores datter med mig til udlandet, og denne skulle bekræftes af en notar, og så var der mange andre, mindre vigtige, men tidskrævende gøremål. Simon skulle gennem sin arbejdsgiver skaffe en børnehavplads til Sigmund. Og børnenes farmor skulle gøre sig fri fra alle pligter og komme til Wrocław og være der indtil min hjemkomst.

Til forhør hos sikkerhedstjenesten

Der gik kun en uge, så fik jeg en opringning fra SB, den kommunistiske sikkerhedstjeneste. Efter mange lykønskninger inviterede manden i røret mig på restaurant til en "uforpligtende" middag med is, kaffe og cognac. Jeg kunne selv vælge stedet og menuen. Jeg valgte det officielle sted, sikkerhedstjenestens hovedkontor, en enorm bygning, som lå i samme kvarter som byens lige så store fængsel, politistation og domstol. Tilsammen dannede de en stor firkant, som strakte sig fra alle sider til flere gader i den gamle del af Wrocław. Jeg bad min svigermor om at komme under et eller andet påskud, og jeg fortalte hende, at hvis ikke jeg var hjemme inden aften, måtte hun ringe til

Mit og børnenes pasbillede taget i 1973.

Simon. Det var vigtigt, tilføjede jeg. Hun måtte ikke vide, hvad der skulle ske, men jeg var bange, bange for at blive arresteret.

Jeg meldte min ankomst på sikkerhedstjenestens hovedkontor fra en aftalt telefonboks og fik besked om at vente på politifolk. Der kom to uniformerede politimænd. De holdt mig i hver sin side under armene, tæt på kroppen så jeg ikke kunne bevæge mig frit mere. Jeg gik omtåget på vakkende ben og mistede meget hurtigt orienteringen. Vi gik til højre, til venstre, op, ned og op igen. På hvilken etage, i hvilken side og på hvilken gade befandt jeg mig?

Endelig kom jeg til et kontor, hvor der var nogle mennesker. Døren til venstre blev åbnet, og jeg befandt mig i et rum uden vinduer med røde, tykbelagte, lydisolerede vægge. Døren var også belagt med noget tykt indefra. Her kunne man skrigge op til himlen, og ingen ville høre det. Der var et skrivebord og to stole, hvoraf den ene var til mig. Manden, som sad på den anden stol, præsenterede sig som ham, jeg havde talt i telefon med. Jeg troede ikke på hans navn og nægter at huske det.

Samtalen varede et par timer, tror jeg. Manden troede ikke på, at han, som havde inviteret mig til Danmark,

var min fætter, som der stod i ansøgningen. Det var også rigtigt, sagde jeg og forklarede, at han var min kusines mand. Manden så mistroisk på mig og sagde noget i retning af, at de havde gennemgået tre generationer og ikke fundet nogen familiær forbindelse. Ikke godt, tænkte jeg med en hastighed, som kunne udkonkurrere en computer. Det, han sagde, kunne jo ikke passe, for under Anden Verdenskrig var så godt som alle blevet dræbt og alt brændt ned, så jeg kendte jo ikke engang selv min egen slægt. Men hvad nu hvis de havde kendskab og adgang til dokumenter, som blev os andre nægtet? Så jeg svarede, at det var vores mødre, som var beslægtede, at han måtte have taget fejl, og spurgte, om han havde undersøgt min kusines mor, som blev født et sted i Rusland. I hvert fald kaldte min veninde min mor for tante Leah, og jeg kaldte hendes mor for tante Genia. Manden over for mig kunne ikke dække over et lille smil, men sagde med ligegyldighed, at det var et klogt svar, for hvis ikke det havde lydt sådan, ville jeg ikke have fået udrejsetilladelse. Men han tilføjede truende, at den også kunne tilbagekaldes, hvis ikke jeg var samarbejdsvillig. Og jeg var absolut ikke samarbejdsvillig, så jeg svarede, at så vigtigt var det slet ikke at besøge min kusine. Jeg havde allerede klaret fire år uden besøg, så jeg klarede nok flere. Nu begyndte han at true med at tvangsferne vores børn og sætte dem i et børnehjem, hvor de ville have det ”meget bedre”. I mit indre forbandede jeg den dag, jeg ansøgte om udrejsen. ”Lad mig høre, hvad det drejer sig om”, sagde jeg, ”men hvis jeg hjælper jer, må I også hjælpe mig med udrejsen.” Han nikkede og sagde, at det ikke drejede sig om noget stort. Polen ville indlede et handelssamarbejde med Danmark og hele Skandinavien og var interesseret i at kende til varer og priser i de danske varehuse. Jeg lovede at viderebringe alt det, jeg ville kunne huske på mit besøg, men forsikrede ham om min dårlige hukommelse.

Jeg skulle også forklare, hvem der kom i vores hjem, hvordan nogle lærere i min (jødiske) skole havde været og høre på hans viden om, hvem og hvor mange der rejste til forskellige lande, og hvor mange der reelt nåede til Israel. Dernæst læste han en liste op med en masse jødiske navne, som jeg skulle vedkende mig. Jeg huskede alle navnene og alle mine svar. Jeg huskede hvert eneste ord, der blev sagt, hver eneste øjenkontakt, vi havde, og hver eneste af hans

miner og grimasser. Ved mødets afslutning vidste jeg, at han intet havde fået ud af mig, mens han var overbevist om det modsatte. Det var også mit mål.

Simon var allerede kommet hjem fra arbejde, da jeg kom tilbage til lejligheden, og marcherede fra væg til væg, frem og tilbage. Jeg så stenen falde fra hans hjerte ved min hjemkomst. Efter aftensmaden inviterede jeg ham ud på en spadseretur. I to, tre timer lærte jeg ham alle de svar, jeg havde givet, og alle de spørgsmål, han kunne blive nødt til også at besvare. En ”agent” blev født. Stakkels Simon, han forstod intet af det, og jeg blev ved. Også om natten, når alle sov, kunne jeg finde på at vække ham med alle mine spørgsmål. Jeg holdt hånden over hans mund, for jeg havde den mistanke, at lejligheden måske blev aflyttet, og min svigermor måtte intet vide. Næst efter mig var det Simon, der stod for skud hos sikkerhedstjenesten, og han var taknemlig for alle mine ”undervisningstimer”.

Udrejse og flugt

Et par dage senere fik jeg den dårlige nyhed, at min far var død. Dagen før sin død havde han fortalt sine naboer om sin datters og yngste barnebarns kommende visit, men han kom desværre ikke til at leve til den tid. Jeg lånte pengene til rejsen. Min gravide veninde i Danmark blev indlagt med gulsot, men jeg masede mig alligevel ind hos dem. Hendes mand Abraham var meget behjælpelig under vores besøg i Danmark og ordnede alt, inklusive at finde en læge til min datter, som pådrog sig hjertekrampe og havde høj feber. Min mor betalte alle vores udgifter i Danmark. Den 5. september var jeg i Israel med min datter og nåede til *shloshim* og stenafløring for min far. Min søster Gitta var der også med sin nu syvårige datter.

Tre uger efter var jeg tilbage i Danmark. Nu var min veninde hjemme fra hospitalet og bad mig om at blive lidt hos hende, så vi kunne tilbringe lidt tid sammen. Men så udbrud Yom Kippur-krigen.¹³ Jeg skyndte mig hjem, for rygterne sagde, at Danmark ved udgangen af året ville lukke sine grænser, og jeg havde besluttet – efter min mors klare ønske – at vi skulle finde vores nye hjem i Danmark.

Sigmund, Anette og jeg i Danmark i 1975.

Simon kunne ikke klare vores nye "ven" fra sikkerhedstjenesten, som ville have ham til at spionere blandt jøderne. Staklen ringede til mig, mens jeg var i Danmark. "I morgen skal jeg se en film i klubben", sagde han, hvilket betød, at han skulle til møde i Det jødiske sociokulturelle samfund. Jeg svarede: "Hvad skal du der? Alle taler kun jiddisch, du forstår jo ikke en brik." Simon forstod med det samme, hvilket svar han skulle

give. "Vennen" besøgte Simon på arbejde, ringede uafbrudt og besøgte os på forskellige tidspunkter af døgnen og på forskellige ugedage. Mit problem var at holde ham så langt væk som muligt fra min datter, som havde en "stor mund" og let kunne komme til at prale med vores besøg i Israel. Når han kom, satte jeg mig ved bordet og forhindrede ham i at være en-til-en med Simon. Alle vidste hvorfor, men ingen sagde det højt.

Han spurgte høfligt, om ikke jeg havde nogle pligter i køkkenet eller med børnene, men jeg var altid færdig med pligterne og glad for at kunne sidde der og slappe af i godt selskab.

Efter min hjemkomst skulle jeg aflevere mit pas, men jeg var bange, for på vejen tilbage fra Israel havde den danske told i lufthavnen stemplet mit pas. Hvordan skulle jeg forklare det? Vores vens historie om sit besøg hos sin søster i Sverige og mit talent for at lytte og huske blev min redning på flere niveauer. Først fandt jeg på en historie om min vært, om hans høje stilling i et stort firma, hvis navn jeg ikke huskede, om hans delegation til Stockholm, og at han havde foreslået mig at tage med, så han kunne vise mig byen, hvor jeg havde kunnet bo hos vores fælles veninde. Rejsen derover havde været gratis for mig, for han kørte i egen bil. Min svenske veninde havde modtaget mig med åbne arme og insisteret på et længere visit. Hun havde endda købt en flybillet til København til mig. Jeg broderede længe og detaljeret på historien og fortalte om butikker og banker, de høje huse og de blonde, kolde svenskere, om hendes store hus med tjenestefolk og meget mere. Vores ”ven” fra sikkerhedstjenesten må være blevet gal i hovedet over min historie: Igen havde de forbandende jøder vundet. Og jo mere vred, han blev, jo mere glad blev jeg. Men det skjulte vi begge. Et godt teaterstykke kræver gode skuespillere.

Jeg forberedte mig også på min datters store mund og fortalte, at jeg på grund af min fars pludselige død ingen steder gik hen (og mødte ingen) under mit ophold i Danmark. Enten var jeg blevet hjemme, eller også havde jeg besøgt mine søstre og min gamle mor, som var kommet til Danmark for at se mig, på det hotel, de boede på. Jeg kunne lige pludselig besvare alle hans spørgsmål: Nej, jeg så ingen. Hvem der bor i Danmark? Det hørte jeg ikke. Hvad folk taler om i forbindelse med krigen i Israel? Aner det ikke, jeg ved kun det, som jeg hørte hos min værtsfamilie og min egen mor og så selvfølgelig alt det, som det lykkedes mig at læse i en polsksproget israelsk avis, som var mit eneste vindue til verden under mit ophold. Og så fortalte jeg ham en hemmelighed, som jeg vidste ville gøre ham vred: Folk,

ikke mig personligt, men folk griner ad russerne, deres venner og deres uduelige våben. Det, at jeg turde sige ubehagelige sandheder, gjorde min afrapportering mere troværdig, mente jeg.

Vores ”ven”, Czeslaw, som ville kaldes ved sit kælenavn ”Czesiu”, bad Simon om at rejse til Sverige alene. Alt ville blive betalt, og først efter denne mission ville vi få lov til at rejse ud. ”Nej!” udbrød jeg, ”det var ikke vores aftale. Vi rejser *nu*! Og I hjælper os. Simon rejser ingen steder. Skal vi spionere, skal det ske efter vores plan. I hjælper os med udrejsen, og vi forpligter os til at spionere derfra. Og det skal ske inden årsskiftet.” Han havde ikke bemyndigelse til at træffe den slags beslutninger, men lovede at vende tilbage med svar. Svaret kom prompte: Det var OK, men vi skulle forpligte os til at præsentere ham for vores venner og bekendte som den nye ven af familien. Jeg lovede ham uden videre at gøre det, for jeg var sikker på, at jeg nok skulle finde en udvej.

Vi måtte ikke ansøge om at rejse til Israel, så vi måtte finde et andet land, hvor vi havde familie. USA, hvor min søster boede, var ikke en mulighed, for her kunne man ikke være sikker på, hvor lang tid der ville gå, og om man overhovedet kunne få opholdstilladelse. Det blev Mexico, hvor min moster boede med sin familie. Ikke min mor eller min søster, men en for mig ukendt moster var den familiære forbindelse, der skulle til, for at vi kunne få rejsetilladelse. Grunden til, at vi ikke måtte ansøge om at rejse til Israel, var enkel. Polen (læs Sovjetunionen) havde lovet araberne ikke at sende flere jøder dertil.¹⁴ Da vi i venteværelset var i færd med at udfyldte nogle papirer, dukkede Czesiu imidlertid op og hviskede os pludselig i øret: ”Israel, glem Mexico.” Vi hentede nye blanketter. Tre uger efter lå der en rejsetilladelse til hele familien. Nu fik vi travlt. Vi skulle købe møbler, tøj, sengetøj og millioner af andre ting. Jeg havde prøvet det før med mine forældre. Til alt det skulle der skaffes penge – det kunne min søster og mine forældre, så det kunne jeg også. Vi lånte hele det store beløb hos et ældre par, hvis datter boede i Danmark. Pengene skulle tilbagebetales til hende.

For at afhente rejsedokumenter skulle Simon opsigse sit job. Han skulle også bevise, at han ingen penge skyldte, så han måtte rejse fra by til by alle de mange steder, hvor han havde gjort ophold som voksen. De dyre frimærker blev igen handlet med og for at gøre en lang historie kort, så lykkedes alt det planlagte til sidst. Den 24. december tog vi til Legnica. Alt blev nøje planlagt. Czeslaw fik at vide, at vi rejste den 4. eller 5. januar, for efter den 6. januar ville vores rejsedokumenter miste deres gyldighed. Jeg aftalte med ham, at han efter juleferien, eller endnu bedre efter nytår, skulle komme på besøg hos os, og så ville jeg invitere alle mine venner og kammerater til en afskedsfest, hvor han ville få lejlighed til at stifte de bekendtskaber, som han måtte ønske sig – på egen regning. Det var en glimrende plan, som han tog godt imod. Vi benyttede os af juleferien til at flygte. Den 27. december satte vi os i toget og rejste mod Berlin. Dagen efter stod vi på politistationen i København. Vores gamle venner ventede på os i Danmark. Halleluja! Friheden duftede godt.

Czeslaw kom som aftalt den 4. eller 5. januar (jeg er ikke længere sikker på dagen) og fik at vide af vores efterladte logerende, at vi var rejst til udlandet en uge eller to forinden. I Danmark fik vi en søn mere, som også blev født for tidligt og kun vejede 1.800 gram, men han var forholdsvis rask. Han er gift i dag og har to børn. Sigmunds helbred blev bedre, efter han var blevet syv år gammel. I dag er han uddannet sociolog fra Princeton University og bor sammen med sin familie i USA. Anette er direktør i et computerfirma og bor i Danmark med familien. Vi blev hurtigt integreret i det jødiske samfund i Danmark og fik en hel bunke af vores gamle og nye venner og bekendte med hertil. Vi hørte aldrig mere fra Czeslaw og ved ikke, hvordan staklen blev straffet.

NOTER

1. Der herskede pogromer over hele Polen. Den største og mest kendte pogrom fandt sted i Kielce i juli 1946, hvor der omkom 42 unge jøder, deriblandt en gravid kvinde. Folk blev kastet ud af vinduer og smidt i floden. Se eventuelt mere på Jewish Virtual Library (tilgængelig online: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-kielce-pogrom> (2018-30-07)).
2. Jaltaaftalen blev indgået på Jaltakonferencen, som fandt sted den 4. til 11. februar 1945 på Krim. Ved konferencen deltog Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt og Josef Stalin. For mere om Jaltakonferencen og -aftalen se eksempelvis Michael Dobbs *Fra Verdenskrig til kold krig – Fra Jalta til Hiroshima – seks måneder i 1945* (2012).
3. I årene 1944-1946 kom der ca. 1.800.000 mennesker, polske statsborgere, med specielle transportere, som var uger og måneder undervejs. Ca. 200.000 af dem var jøder.
4. Administrationen var statslig, altså kommunalt ejet.
5. Haganah var en uofficiel jødisk militærbevægelse i Palæstina etableret i 1920. Læs eventuelt om dens historiske baggrund og udvikling på: http://www.irgon-haagana.co.il/show_item.asp?itemId=56&levelId=60321&itemType=0 (2018-08-08).
6. UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) var en hjælpeorganisation oprettet i 1943 med det formål at yde økonomisk hjælp til europæiske lande efter Anden Verdenskrig. Organisationen hjalp krigs ofre og flygtninge med blandt andet fødevarer, tøj og brændstof. Læs eventuelt mere på Holocaust Encyclopedia (tilgængelig online: <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005685> (2018-08-08)).
7. Shimon var den ældste i min fars søskendeflok. Han rejste til Argentina i 1927 alene. Efter nogle år fulgte hans kone og datter Bertha (kaldet Betty) efter. Inden da boede de hos hendes svigerforældre, altså min farmor og farfar. Min far var meget knyttet til Bertha.
8. Det var i årene 1955 til 1959 efter Stalins død, hvor Polen oplevede den anden repatrieringsbølge efter Anden Verdenskrig med ca. 200.000 mennesker. Deriblandt var en stor del jøder, ca. 20.000.
9. JOINT eller JDC er en forkortelse for The American Jewish Joint Distribution Committee.
10. ORT er en forkortelse for Organization for Rehabilitation through Training.
11. Min far var døden nær. Han faldt om i en sporvogn på vej hjem fra arbejde. Sporvognen kørte ham og de øvrige passagerer direkte til et tuberkulosehospital, som var det nærmeste hospital på vejen. Passagererne bar ham ind. Han fik førstehjælp, og en ambulance blev tilkaldt for at køre ham til det rette hospital. Han var stadig bevidstløs. Da ambulancefolkene kom, ville de ikke tage ham med. De påstod, at han allerede var død. En af "tilskuerne", en ældre jødisk mand, tog sit guldur af og gav det til en af dem. Han bønfuldt dem om at redde sin søns liv. Det hjalp. Min far blev flyttet, og hans liv blev reddet. Jeg ved ikke, hvad mandens navn var. Jeg håber, at min mor nåede at takke ham. Han måtte have kendt min far, for han kom hjem til os efterfølgende og fortalte, hvor min far var blevet kørt hen.
12. Seksdageskrigen, også kaldet Junikrigen, startede den 5. juni 1967 ved, at israelske krigsfly angreb Egyptens luftbaser. Det var begyndelsen på den seks dage lange krig mellem Israel og Egypten, Syrien, Jordan og Irak. Læs for eksempel Hanne Foighels artikel om krigen i *Kristeligt Dagblad*, "Den korte krig med de langtrækkende konsekvenser" (tilgængelig online: <https://www.kristeligt-dagblad.dk/udland/den-korte-krig-med-de-langtraekkende-konsekvenser> (2018-08-08)).
13. Yom Kippur-krigen, som også blev kaldt Oktoberkrigen, var mellem Israel på den ene side og Egypten og Syrien på den anden. Den varede i tre uger i oktober 1973. For et hurtigt overblik over krigen se http://denstoredanske.dk/Geografi_og_historie/Mellem%C3%B8sten/Mellem%C3%B8sten_efter_1947/Oktoberkrigen.
14. Læs eventuelt mere om russiske og amerikanske interesser i Mellemøsten i perioden op til Yom Kippur-krigen online på <http://potterager.com/article/yom-kippur-krigen> (2018-14-08).

Barndoms- og ungdomsminder fra Polen

Uddrag af *Skrevet på polsk*

Polsk-jødiske forfatter Janina Katz (1939-2013) flygtede fra Polen sammen med sin mor i 1968. Hun flyttede først til Tyskland, men kom året efter til Danmark i 1969. I 1991 debuterede hun med digtsamlingen *Min moders datter*, og udover lyrik skrev hun efterfølgende både romaner, novellesamlinger og en børnebog. Hele Katz' forfatterskab bærer præg af hendes polsk-jødiske rødder. *Skrevet på polsk* udkom i 2011. Uddrag af samlingen bringes her med tilladelse fra Rosinante & Co.

Af Janina Katz

DENGANG (1)

Sidder under et ungt æbletræ
begloet af krigen.

Et barn revet ud af helvedet.
Lille Eurydike.

Hukommelsen størknede i angsten,
som en flue i et stykke rav.

Hvem har knuget mig ind til sit bryst?
Hvem har overøst mig med tårer,
før jeg gik gennem en port
med en usynlig påskrift:

»Lad alt håb ude ...«

Sidder under et ungt æbletræ
begloet af krigen.

HJEMKOMSTEN

Byen Engang.
Hotel Alef.
Sankt Agnes' gade.
Skizofreniens søde harmoni.

Tre fugle, veninderne,
kommer flyvende fra byen.
Pikker i min morgenmad.
Kvidrer på mit modersmål.

Det er dagens fylde,
men livet går på hæld.

I nærheden en plads
– tidens oase –
Disneyland på en kirkegård.

Se, min dreng
– hvisker en kvinde højt –
der går en levende jøde!

Alt fletter sig ind i hinanden,
blidt og ubekymret.

En gammel kærlighed flakker om
i udkanten af min drøm.
Den tog fejl af adressen.

Jeg drikker rødvin.
Græder honningtårer ud.

Uddrag af *Skrevet på polsk*

INDTRYK FRA DET HELLIGE LAND

Se, det er mig.
Din fallerede elskerinde
fra før den sidste krig.
Jeg har lige forladt stranden.
Var sulten.

Blev skræmt af din
udstrakte hånd.
Det fælles fremmede sprog
har ikke lagt en gangbro over.

Der var et øjeblik
der forsvandt,
som et stjerneskud.

Skæbnens lille kerne
spyttet ud.
Et udtalt ord.
En ubegrædt sorg.

EN GAMMEL KVINDE I ET UNGT LAND

Hun stirrer efter det unge par
i selskab med en kørestol.
På bænken i parken. Ved havet.
Da solen går ned.

Inde i hende er der for længst mørkt.
Men stadig renskuret.
Man kan se i hendes øjne
og på det fint klippede hår,
at livet havde en mening.

Hun tænker:
Hvad skal jeg med skoene,
når jeg ikke kan gå?

Blomsternes duft pirrer
hendes sansers fantomer.

I ISRAEL

1.
Ved digtets grænse
står en toldbetjent.
Den hedder sorg
og er af hunkøn.
Den begræder kvinder,
som jeg gjorde fortræd.

Dens sidste tåre
falder på mig.
Helt i sort.

2.
Gamle jøder i et ungt land,
vi hilser på hinanden
med et spørgsmålstegn.

I sabbatelevatoren nynner vi nationalsange
fra det gamle fædreland.

I mørket jagter vi fortiden
på vores listesko.

Den strenge Gud bliver blød om hjertet.
De to stammers ømhed
griber os i struben.

3.
Jeg døde ganske stille.
I selve livets midte.
Ved et blåt vand.

Rundt om mig på stranden
lå små sørgekjoler
fra de salige skaldyr.

Jeg hviskede til min krop:
Vent lige med at dø.
Dette er et varmt land.
Du kommer til at se
delfinernes spring.

Mænd med gazelleøjne
og rustent modersmål
spyttet ud af Gud.
Solnedgangens pragt.

En månestribe på vandet,
bred som en landevej,
som du vil svømme i
til ensomhedens fylde.

DENGANG (2)

Sidder under et ungt æbletræ
begloet af krigen.

Et barn.
Lille Eurydike.

En aldrende Orfeus
kørte mig ud til sit hjem.

Jeg kaster mig i grus for fremmede
guder og gudinder.

Hende dér i blå kjole.
sender øjne til mig.
Slangen hvæser venskabeligt.

En langhåret mand
blotter sit hjerte.
At han ikke skammer sig!

Fader og moder er forsvundet
i glemsel.

Sidder under et ungt æbletræ
begloet af krigen.

Familie, musik og taknemlighed

Musiker Henrik Chaim Goldschmidt fortæller her for første gang om sin families historie. Han skriver om deres vej gennem Anden Verdenskrig, hvordan hans farfar og dennes tre søskende overlevede Holocaust, og hvordan deres overlevelse, flugt og evne til at bygge en helt ny tilværelse op igen er drivkraften bag hans virke i dag.

Af Henrik Chaim Goldschmidt

Jeg bliver ofte spurgt, hvorfor jeg har skabt fredsorkestret Middle East Peace Orchestra; hvorfor jeg har brugt min tid på at rejse rundt i verden for at danne et orkester, hvor musikere mødes i samarbejde på trods af stor forskellighed. Hvorfor er det vigtigt for mig at invitere jøder, muslimer og kristne musikere fra Israel, Palæstina, Syrien, Egypten, Irak, Iran, Kurdistan, Tyrkiet, USA og Europa til at spille musik sammen på trods af de stærke fjendebilleder, vi er vokset op med? Hvorfor bruge så megen tid på noget, der kan synes så naivt? Jeg bliver ofte spurgt, hvorfor jeg – som jødisk musiker – rejser til Ramallah, Jenin, Nablus og spiller musik med unge palæstinensere. Hvorfor rejse ind i fjendens lejr og spille musik? Hvorfra kommer motivationen?

De senere år bliver jeg yderligere spurgt, hvorfor jeg har skabt en musikskole på Nørrebro, hvor flere end 200 børn får gratis musikundervisning. En skole for børn med særlige behov. En skole, hvor børn med vidt forskellige baggrunde kan mødes i musikken og skabe venskaber på kryds og tværs. Hvad er min personlige drivkraft i alle disse tidskrævende projekter? Det vil jeg, så godt jeg kan, søge at besvare i denne artikel. Jeg vil fortælle om mine bevæggrunde og min følelse af taknemlighed og forpligtelse.

Min farmor, Jella Goldschmidt, fortalte mig for mange år siden, at man kunne reparere verden med musik. Det forstod jeg ikke betydningen af som barn, men

jeg oplevede dog meget tidligt en følelse af glæde og samhørighed, når jeg stod ved klaveret og sang sammen med min mor. Begge mine forældre spillede klaver, min far spillede også klarinet, og der var musik i familien. Når vi fik besøg fra udlandet, skulle jeg gerne synge og optræde. Jeg forstod ikke altid den tyske tekst, jeg havde lært, men jeg kunne tydeligt se glæden i onklernes øjne, når jeg sang. Særligt onkel Walter, som kom fra Schweiz, lyttede og blev rørt. Dengang vidste jeg intet om, hvad han havde oplevet i livet. Jeg vidste ikke, hvad resten af familien havde oplevet. Men jeg fornemmede vigtigheden af musikken. Der blev lyttet intenst, og man skulle være stille, når der blev musiceret. ”Den, der kan spille musik, er rig”, sagde min farmor. De ord skulle senere blive en stor inspiration for mig.

Jeg opfatter mig selv som et mirakelbarn. For mig er det et mirakel, at jeg blev født i et fredeligt land. I et land med frihedsrettigheder for alle, med et velfungerende folkestyre, tolerance og gæstfrihed. Et land uden racisme og fordomme. Et vidunderligt land i en vidunderlig tid. Det var på Rigshospitalet, jeg kom til verden. Det var i 1959, og der var fred og optimisme i Danmark. Min far, Ernst Goldschmidt, er født 26 år før mig. Hans situation var helt anderledes. Han blev født i 1933 i Frankfurt am Main i Tyskland – et halvt år efter Hitler var kommet til magten. Det kunne næsten ikke være værre. Min far blev født præcis på det tidspunkt, hvor Tyskland ændrede sig markant, og sammen med sine forældre og to ældre

Familie, musik og taknemlighed

søskende blev han diskrimineret fra den dag, han blev født. At min far, hans søskende og forældre samt flere af hans kusiner, onkler og tanter overlevede nazismen, er helt mirakuløst. Og det er ud fra det mirakel, jeg fortæller min historie.

*Elisabeth, Marga, Helmuth (min farfar) og
Walter Goldschmidt. Breslau, ca. 1912.*

Dette er historien om min fars familie, og det er historien om taknemlighed. En taknemlighed, jeg fyldes af hver eneste dag, og som giver mig lyst og energi til at arbejde for fred og tolerance i verden. Da jeg hverken er læge, som min far, eller sygeplejerske, som min søster, eller advokat, som min bror, men blot er musiker, kan jeg ikke direkte hjælpe eller helbrede syge. Jeg kan heller ikke give juridisk hjælp til folk i nød. Det eneste, jeg kan, er at spille musik. Jeg skænker derfor musik til venner og til fjender. Jeg skaber rammer for musikalske møder på tværs af religion, etnicitet, kultur og politiske holdninger. Jeg opfatter min opgave – ligesom ”læger uden grænser” – som værende en slags ”musiker uden grænser”. Jeg rejser gerne rundt i verden og spiller musik – også i de områder, hvor det er vanskeligt at være jøde. Jeg spiller med samme glæde i Ramallah, Jenin, Nablus og Betlehem som i Tel Aviv, Haifa og Jerusalem. Jeg spiller med samme glæde på åben gade i Nablus som i Operaen i København, og jeg synger og spiller overalt, hvor der måtte være behov.

For at forstå, hvor min drivkraft kommer fra, vil jeg fortælle om min familie. Jeg har haft et årelangt samarbejde

med min far for at få vores familiehistorie belyst, og uden hans utrættelige research ville historien ikke være så overvældende og rig på detaljer. Her kommer den – i meget kort form.

Familien Goldschmidts oprindelse

Familien Goldschmidt stammer fra byen Breslau, hvor min farfar blev født i 1902.¹ Den jødiske slægt havde boet i byen i mere end 100 år. Breslau var en stor tysk kulturby i delstaten Schlesien. Efter Første Verdenskrig blev landegrænserne trukket på ny, og i dag hedder byen Wrocław og ligger i Polen. Schlesien fik fuld religionsfrihed i 1742. Det skete ved freden i Breslau den 11. juli, hvor Maria Theresia af Østrig blev tvunget til at afstå store dele af Schlesien under Den Østrigske Arvefølgekrig til Frederik 2. af Preussen. I den nye preussiske provins, som Schlesien nu var en del af, var der blandt reformerne en nyordning af administrationen og retsplejen og fuldstændig religionsfrihed for alle trossamfund. Det bidrog til hurtigt at gøre Schlesien til en integreret del af det preussiske regime, og Preussen bevarede kontrollen over Schlesien frem til Første Verdenskrigs afslutning.²

I de sidste tre årtier af 1800-tallet efter den fransk-tyske krig i 1870/71 samledes det tyske rige, og der opstod en betydelig nationalisme og patriotisme, hvor målet var at samle alle tysktalende i ét land. I denne periode oplevede Schlesien, som fortsat var en del af Preussen, en meget stor økonomisk udvikling og fremgang blandt andet på grund af stålindustri og store kulminer. Breslaus befolkning steg fra ca. 208.000 i 1871 til 512.000 i 1910. Ikke blot på det industrielle område var udviklingen betydelig. Breslau konkurrerede med Berlin om at være Tysklands finanscenter, og byen udviklede sig til at blive det østlige Tysklands administrative, økonomiske og kulturelle centrum. Det tyske kejserrige havde ingen statslig religion. I Preussen var der flest protestanter, men også mange katolikker og ca. en procent jøder. I Breslau var der betydeligt flere jøder: 14.000 i 1871 og over 20.000 i 1910, hvor det var den tredjestørste jødiske menighed i Tyskland.

Blandt jøderne var der som i den øvrige befolkning en stærk nationalisme, og derfor valgte mange jøder assimilation frem for en fortsat nær tilknytning til det mosaiske trossamfund. Ganske mange skiftede religion eller lod deres børn døbe, uden at de dog selv ophørte med at bidrage til synagogen, og denne ændring i religion betød ikke et brud med samhørigheden i den jødiske befolkningsgruppe.

Breslau var en kosmopolitisk by præget af stor indvandring fra Polen, Østrig-Ungarn og fra mindre udviklede dele af Tyskland. Også den etniske blanding af immigranter var stor. Ønsket om assimilation var stærkt, men socialt avancement i den hurtigt ekspanderende økonomi var dog i høj grad afhængig af, at man som immigrant tilegnede sig den tyske identitet. Tysk identitet blev fremskyndet af, at der var skolepligt med undervisning på tysk. Ligeledes blev der indført værnepligt, og man måtte ikke forlade hæren uden tyskkundskaber. Tilslutning til "tyskhed" gav prestige, og på den måde fik man adgang til de attraktive stillinger.

I dette frodige miljø med vækst og velstand boede familien Goldschmidt. Goldschmidt-familien kan føres langt tilbage. Familien stammer formentlig fra Spanien, hvor alle jøder i 1492 blev tvunget til at forlade landet ved udvisning og måtte finde andre steder at leve. Dengang hed familien Segal – navnet Goldschmidt kom først til senere – og efter knap 100 års vandring nåede nogle efterkommere til Altona i slutningen af 1500-tallet. Altona er i dag en del af Hamborg, men på daværende tidspunkt var Altona beliggende i Slesvig-Holsten, som var en del af Danmark. Jøderne i Altona havde særlige privilegier udstedt af den danske konge. Mine forfædre forlod Altona i midten af 1600-tallet og tilbragte tid i Hannover og senere i Potsdam og Berlin, men fra begyndelsen af 1800-tallet var familien i Breslau.

Det samme gælder familien Kern, der ligeledes har levet i området i hvert fald siden 1780. Theodor Kern blev født i Brünn (Brno), som dengang hørte til Mähren, og hans søn Alois Kern blev direktør for en mine i Oberschlesien og flyttede senere til Breslau. Hans datter, Selma Kern (13.06.1869-05.01.1904)

– min oldemor – blev den 25. oktober 1894 gift med Leopold Goldschmidt (08.12.1859-26.04.1921), og i løbet af de efterfølgende otte år fik de fire børn:

1. Walter Goldschmidt, født den 13. oktober 1896 i Breslau, død den 7. december 1967 i Zürich.
2. Elisabeth Goldschmidt, født den 27. april 1898 i Breslau, død den 13. februar 1967 i St. Aubin, Schweiz.
3. Marga Goldschmidt, født den 30. september 1900 i Breslau, gift den 9. marts 1925 med Ernst Friedenthal, født den 17. november 1897 i Breslau. Marga døde den 22. marts 1985 i Skotland.
4. Helmuth Goldschmidt, født den 25. oktober 1902 i Breslau, gift den 20. maj 1926 med Jeltje – også kaldet Jella – Jolles, født den 30. juni 1903. Helmuth døde den 3. november 1978 i København.

De fire søskende voksede op i Breslau og fik deres uddannelse i Tyskland. De to ældste forblev ugifte, men var erhvervsaktive, indtil Hitlers racelove gjorde fortsat ansættelse umulig. De to yngste blev gift og fik børn og boede i 1930'erne i respektive Berlin og Frankfurt. Emigration var vanskelig, men alle fire overlevede Holocaust, og deres mirakuløse flugt illustrerer, at der både i Tyskland og Danmark var personer, der var parate til at hjælpe jøder i sikkerhed med betydelig risiko for deres eget liv. Min farfar og hans tre søskende med ægtefæller og børn overlevede altså alle på mirakuløs vis Holocaust. Det vil jeg gerne fortælle om med stor hjælp fra min far.

Fire søskendes vej gennem Holocaust

Min farfar Helmuth Goldschmidts ældste bror Walter kæmpede for Tyskland i Første Verdenskrig sammen med Ernst Friedenthal, som senere blev gift med Marga Goldschmidt og således blev min fars onkel og Walters svoger. Ernst Friedenthal – med det smukke efternavn – var også af jødisk slægt, og selvom de to svogre følte sig mere tyske end jødiske, og selvom begge meldte sig frivilligt til den tyske hær i 1914 for at kæmpe for deres fædreland, blev de begge senere i livet sendt i koncentrationslejre, hvor de tilbragte år af deres liv.

*Siska, Ernst (min far), Leopold og Michael Goldschmidt.
Danmark, 1940.*

Walter fik en købmansuddannelse og blev i 1920 ansat hos firmaet Coutinho, Caro & Co. Han var i mange år ansat i hovedkvarteret i Hamborg, men efterhånden som de politiske forhold strammede til, undersøgte han mulighederne for udvandring. Et partnerfirma i Antwerpen skaffede ham et visum og ansættelse, og i juni 1938 udvandrede han fra Tyskland og vendte aldrig tilbage. Han boede således i Antwerpen, da krigen brød ud i september 1939, og da Belgien blev angrebet af tyskerne den 10. maj 1940. Ved tyskernes angreb blev Walter arresteret af belgierne på grund af sit tyske pas, sat på et tog til den franske grænse og interneret i en lejr af franskmændene. Denne lejr lå vistnok i Pyrenæerne. I et brev fra Cuba i 1942 omtaler han sin fætter, Hans Goldschmidt, der angives fortsat at være i Les Milles, der ligger uden for Aix en Provence, ikke så langt fra Marseille.³ Hans Goldschmidt blev senere deporteret fra Camp des Milles og omkom i Auschwitz i 1942. Måske har Walter tilbragt nogen tid i en lejr nær Pyrenæerne først og er senere overflyttet til Les Milles. I alt var han interneret i et års tid fra 1940-1941.

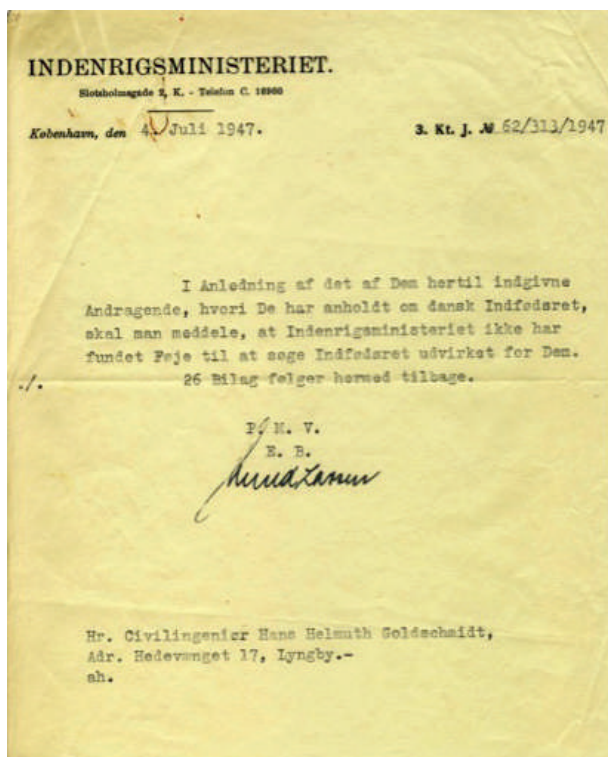
Tvunget af ufatteligt grusomme livsbetingelser oplevede Walter den tragedie at måtte efterlade sin egen fætter i lejren, da det ved hjælp udefra lykkedes ham at komme ud. Det var kun muligt at forlade lejren, hvis man havde et visum til et fremmed land samt visa til lande, man skulle passere for at nå frem til destinationslandet. Walter fik et visum til Cuba, som blev købt af Thys, en bror til Helmuth Goldschmidts

hustru Jeltje, som på det tidspunkt var emigreret til USA. Muligvis har også nogle af Walters forretningsvenner i New York bidraget. Det drejer sig om Herbert Winter og Ernest Wolff. Rejseruten er ukendt, men kan være foregået med skib fra Marseille til Lissabon og videre derfra med skib til Cuba. Muligvis var han med på et skib med emigranter, der skulle bringes til det "frie" Frankrig i Martinique i Caribien, men skibet blev kapret af englænderne og endte i Trinidad i Port of Spain. Herfra kom Walter til Cuba.

Walter tilbragte resten af krigsårene i Havana på Cuba, og det lykkedes ham der at oprette et lille firma med import af forskellige varer. Efter krigen ønskede han at vende tilbage til Europa, men ikke til Tyskland. Han fik på ny ansættelse i Coutinho, Caro & Co. og opbyggede firmaets filial i Paris, hvor han var direktør indtil sin pensionering i 1963. Han nægtede at bo i Tyskland og indlogerede sig på Hotel Raphael i Paris. Her boede han i 14 år. Walter fortsatte i en konsulentfunktion indtil sin død i 1967. Han havde planlagt at tilbringe pensionisttilværelsen i Schweiz sammen med sin søster Elisabeth.

Elisabeth blev uddannet lærerinde, men jeg har ingen oplysninger om hendes erhvervs mæssige aktiviteter i tiden, før Hitlers racelove blev gennemført og gjorde det umuligt at undervise på de almindelige skoler. Elisabeth blev fyret fra sit job som skolelærer i 1934, men blev boende i Berlin, og nytårsaften 1938 blev hun påkørt af en bil og pådrog sig svære skader. Hun lå på et sygehus i fem måneder og havde derfor ingen muligheder for at forlade Tyskland. Efter sygehusopholdet flyttede hun sammen med sin svigerinde, Lotte Friedenthal, men senere boede hun forskellige steder i Berlin. Fra september 1942 boede hun på Pension Schwalbe i Mommsenstrasse sammen med andre jøder for at blive afhentet og transporteret. En politibetjent, som lavede deportationslisterne, lagde hele tiden hendes navn nederst i bunken. Hun har efter krigen søgt efter ham og fundet ham igen. Han reddede hendes liv. Den 7. december 1942 blev hun advaret om snarlig deportation, hvorefter hun måtte gå under jorden og boede hos venner og andre, der holdt hende skjult.

Desværre udstedte SS-lederen Heinrich Himmler den 23. oktober 1941 en forordning, hvorefter det blev forbudt for jøder at udvandre. Alligevel lykkedes det for Elisabeths svigerinde, Lotte Friedenthal, den 4. september 1942 at skaffe sig et falsk visum og tage toget fra Berlin til Basel, hvor hun, meget overraskende og uden store problemer, fik lov til at rejse ind i Schweiz. Hun blev modtaget af schweiziske gendarmere, der meddelte hende, at hun nu godt kunne lægge sin jødestjerne. I toget havde hun siddet på sin frakke, så man ikke kunne se stjernen. Hun blev i Basel resten af krigen, men vendte i 1948 tilbage til Berlin, hvor hun fik arbejde for en kirkelig institution.

Min farfar Helmuth Goldschmidts afslag på dansk indfødsret fra 1947.

Elisabeth har efter krigen omtalt de mennesker, der holdt hende skjult i første halvår af 1943, herunder en dame, Maria Gerhard, som havde hende boende i et par måneder. Hos hende boede også Lotte Friedenthal, før hun rejste til Schweiz. En del af tiden tilbragte Elisabeth i Baden-Baden og i Neckargemünd ved Heidelberg. De sidste dage før flugten var hun tilbage i Berlin, og

det blev kvinden Luise Meier, som ledsagede hende fra Berlin til den schweiziske grænse med et falsk pas. Luise Meier hjalp i alt 28 jøder med at flygte og er den dag i dag hædret i Yad Vashem, Israels officielle mindesmærke for jødiske ofre for Holocaust, som én af de retfærdige. I begyndelsen af juli 1943 organiserede Luise Meier en flugt for Elisabeth og et jødisk ægtepar, Bernhard og Eugenia Einzig. Luise Meier rejste selv med i toget, som kørte fra Berlin til Singen, nær grænsen til Schweiz. Hun havde skaffet falske pas til de tre jøder, men under en paskontrol gik det galt, og Bernhard Einzig blev arresteret og ført bort af Gestapo for øjnene af de tre magtesløse kvinder. Han døde samme år i koncentrationslejr, mens Elisabeth og Eugenia slap over Rhinen til Schweiz.

Elisabeth fik opholdstilladelse i Schweiz. Min far har imidlertid ikke kunnet få sagsakter ved henvendelser til forskellige arkiver i Schweiz. Vi er dog ikke i tvivl om, at Elisabeth har fået hjælp af sin moster, Marga Jadassohn, enke efter Josef Jadassohn, der døde 1936 og var en verdenskendt dermatolog (hudlæge) og vistnok også professor i faget i Bern. Deres søn, Werner Jadassohn, blev også hudlæge og professor i faget ved universitetet i Genève. Marga Jadassohn boede i sine sidste år hos Elisabeth i Pré de Sauges, et pensionat, som Elisabeth bestyrede indtil sin død i 1967. Mange i familien har været i pensionatet, og Walter købte en grund ved siden af (et vinbjerg) med henblik på at bygge en fælles bolig for de fire søskende. Familien Friedenthal ville gerne være med, mens Helmuth og Jella ikke ønskede at forlade Danmark. Projektet blev dog aldrig gennemført, idet Elisabeth pludselig døde af et hjerteslag. Walter gjorde sig herefter mange overvejelser omkring sin bopæl, blandt andet om han skulle flytte til Danmark, men ingen definitiv beslutning var taget, da han døde af et hjertetilfælde i en sporvogn i Zürich, ligeledes i 1967.

Marga, min fars yngre faster, blev ligesom sin storesøster Elisabeth uddannet skolelærerinde, men hun brugte – så vidt vi ved – aldrig sin uddannelse. Hun blev forlovet i 1924 med Ernst Friedenthal og gift i 1925. Ernst kom som nævnt fra en gammel jødisk Breslauer-familie. Han

fremskyndte sin studentereksamen i 1914 og blev student allerede som 16-årig. Herefter meldte han sig – 16 år og 11 måneder gammel – til den tyske hær, hvor han var aktiv under hele Første Verdenskrig. Han studerede herefter jura og blev i 1925 færdig som jurist og ansat i en bank i Weimar. Her gjorde han lynkarriere og fik snart en stilling som bankbestyrer i Berlin. Marga og Ernst fik tre døtre, Ray, Ruth og Marianne, og havde nogle gode år i Berlin op til 1930, hvor depressionen begyndte, og Hitlers magtovertagelse i 1933 kom som et chok. Deres mellemste datter døde pludseligt i 1935, og nazisternes racelove gjorde livet i Berlin meget vanskeligt. Familien Friedenthal – Ernsts familie – begyndte at udvandre til England og Schweiz, mens Ernst blev i Berlin. Han måtte forlade banken i 1936, og i 1937 blev han sendt i kz-lejren Sachsenhausen uden for Berlin.

Ernst slap ud af kz-lejren under den forudsætning, at han omgående skulle forlade Tyskland. Han opgav sit hjem i Berlin og rejste til Schweiz med sin familie. Men Ernst fik ingen ansættelse i Schweiz og sendte derfor sine børn til England og tog selv – sammen med Marga – videre til Holland. Det var meget smertefuldt for børnene, 12 og otte år gamle, at blive sendt af sted ”forældreløse” og uden sprogkundskaber til en omskiftelig, usikker og angstfuld tilværelse i et fremmed land. I august 1939 fik Marga og Ernst visum til at besøge børnene i England, og da Tyskland i september invaderede Polen, besluttede familien sig for at blive i England og endnu engang opgive deres hjem, denne gang i Amsterdam. Familiens økonomi var meget ringe.

Da Tyskland i maj 1940 angreb Holland og Belgien, blev familien interneret i en lejr på Isle of Man. Mænd og kvinder med børn blev adskilt. Familien sad i lejren i et år. I maj 1940 havde de britiske myndigheder i bestyrelse over de nylige tyske militærsejre i Holland, Belgien og Frankrig indført en politik med masseinternering af flygtninge, der kort forinden var kommet til landet. De arresterede blev betragtet som potentielle spioner og skulle deporteres til Caribien, Canada eller Australien. 27.000 personer, hovedsageligt jøder, der var flygtet fra Nazi-Tyskland, blev nu samlet og sat i interneringslejr.

Heldigvis fik Marga Goldschmidt og Ernst Friedenthal mulighed for at vende tilbage og bo i England fra maj 1941, som Ernst beskriver: ”Frie og levende”. I 1948 vendte familien – som den eneste del af slægten – tilbage til Tyskland, hvor alt naturligvis var taget fra dem, og de måtte starte et nyt liv igen fra bunden. Marga og Ernst blev boende i Tyskland resten af livet, mens deres døtre udvandrede til henholdsvis England og USA. Den ene datter giftede sig med en kristen, den anden med en jøde og førte meget forskellige liv.

Helmuth og Jella Goldschmidt

Her kommer historien om den yngste af de fire søskende, min farfar Helmuth Goldschmidt:

Helmuth blev uddannet ingeniør på det tekniske universitet i Dresden. Her mødte han sin hjertenskære, Jella, som også studerede. Jella kom fra en skilsmisefamilie, hvilket var usædvanligt på den tid. Hendes far hed Andre Jolles, hendes stedfar hed Emil Wolf, og hendes mor, Mathilde, var født Mönckeberg og kom ud af en berømt Hamborg-slægt. Jella og Helmuth blev gift borgerligt på rådhuset i Breslau i 1926. Vidnerne var Ernst og Marga Friedenthal samt Jellas søster Jacoba. De spiste asparges, og herefter rejste brudeparret på bryllupsrejse til Wien.

I årene efter Første Verdenskrig var den tyske økonomi fuldstændig i bund. Fredsaftalen i Versailles var ydmygende for Tyskland, og enorme krigsskadeerstatninger blev pålagt landet. Tyskland lod derfor pengepressen køre uhæmmet, hvilket udløste en næsten grotesk hyperinflation. I 1923 gik det helt amok, og lønmodtagere måtte bogstavelig talt slæbe deres løn hjem i kufferter, nogle sågar i trillebøre. Senere samme år trykte Tyskland en pengeseddel på 100 milliarder mark. Denne voldsomme økonomiske uro gav de politiske strømninger i tiden mulighed for at vokse.

Op gennem tyverne oplevede familien Goldschmidt friheden inden Hitlers magtovertagelse. Jella droppede studierne og levede i Breslau som husmor. Hun læste, gik til koncerter og skrev digte. I 1927 rejste Jella og Helmuth på en ferietur til Italien, og da de tog af sted, sagde en

ven til dem: ”Nyd nu den tid, en sådan ubekymrethed kommer I *aldrig* mere til at opleve.” Det var Robert Hancke, søn af formanden for den jødiske menighed i Breslau. Og han fik ret.

I 1928 flyttede Jella og Helmuth til Frankfurt, og samme år blev deres første søn født. Han blev opkaldt efter sin farfar, Leopold Goldschmidt, som var død i 1921. Der kom to søskende til, Siska i 1930, og Ernst blev født i det skæbnesvangre år 1933, hvor Hitler overtog magten i Tyskland. Familiens liv ændredes drastisk, næsten fra måned til måned forværredes situationen. Børnene blev mobbet i børnehaven, og Siska blev smidt ud, da børnehavederen mente, at institutionen var i fare, når den husede tre ikke-ariske børn. Leopold måtte gå spidsrod op gennem rækker af betragende forældre og børn på sin første skoledag til advarsel for alle sine ariske kammerater og deres forældre, som tog afstand fra ham. Børnene blev udstillet og mobbet. Jella forhindrede børnene i at lege med nabodrengen Klaus, da hans forældre konstant skældte dem ud og kaldte dem ”*Judenkinder*”, og snart var børnene fuldstændigt isolerede fra deres tidligere legekammerater.

Her er et udpluk af Jellas dagbog den 23. august 1935:

Efterhånden affinder vi os med ideen om at forlade Tyskland. Helmuth vil ikke blive tolereret på længere sigt i firmaet, og man vil forsøge at få ham til Persien. En anden plan, som vi har i hovedet, er Palæstina. Far har skrevet til en af sine gamle venner – Herr Berger – som nu bor i Palæstina og spurgte om, hvordan udsigterne er for at få arbejde.⁴

For familien Goldschmidt må tanken om Palæstina trods alt have været meget eksotisk.

I 1937 måtte Helmuth ikke længere vise sig på sit arbejde og blev sagt op. Alle muligheder for emigration blev herefter undersøgt, men uden held. Det kom derfor som et mirakel, at en dansk ingeniør på studieophold i Tyskland skaffede Helmuth en forbindelse til ingeniørfirmaet Christiani og Nielsen i København, hvor han blev tilbudt ansættelse i seks måneder på betingelse af, at han skulle rejse videre og ansættes i filialen i Buenos Aires.

Argentina var nu (måske) fremtiden for familien. Først skulle der skaffes visa. Jella sad i stille stunder og skrev i sin dagbog:

Den indre uro er svær at undertrykke, gad vide, hvad der bliver af os alle sammen? Det er en mærkelig tilstand, når man ikke længere har sin skæbne i egne hænder. Meget har føjet sig i rette øjeblik, men den evige usikkerhed gør det vanskeligt at være ligevægtig, og jeg fortryder ofte min egen irritation og pirrelighed.

Familien kom til Danmark i slutningen af 1937, og den 29. december flyttede de ind på C.F. Richs Vej på Frederiksberg. I Tyskland var der strenge regler for, hvad man måtte tage med sig, og hvad man ikke måtte tage med sig, når man emigrerede, men den mand, der skulle kontrollere, at alt gik efter reglerne, sad i en stor lænestol og læste i Bibelen. Familien fik derfor deres ønskede ejendele med sig til Danmark.

Eftersom familien havde planer om at skulle rejse videre til Argentina, blev børnene sendt i den tyske skole i København. Der var jo ingen grund til, at de skulle komme bagud, fordi de ikke talte dansk. Men det viste sig ikke at være nogen god beslutning. Siska blev nægtet rollen som engel i en skoleforestilling, fordi engle jo ikke kunne være sorthårede, og til Leopolds første børnefødselsdag, hvor Jella havde gjort sig umage og lavet dansk fødselsdagslagkage, kom ikke en eneste kammerat.

Da Helmuths opholds- og arbejdstilladelse skulle behandles i udlændingedirektoratet, skrev en dansk embedsmand ifølge Jella om sagsbehandlingen: ”Det forekommer mig på en måde urimeligt, at denne jøde skal indtage særstilling, fordi Christiani og Nielsen tager sig af ham? Nej til fast ophold, men tillader 6 mdr.” Den 1. september 1938 skrev Jella: ”Man har lige indskrænket indvandringmulighederne i Argentina. Vi er afhængige af konsulatets afgørelse.” Jella tilføjede: ”Konsulen er et skvat.”

Familien levede i konstant frygt for at blive udvist. De var statsløse, og kun gennem en utrættelig indsats fra firmaet Christiani og Nielsen i København, som gik

helt til justitsministeren, lykkedes det at holde familien Goldschmidt i Danmark. Opholdstilladelser blev givet hver gang med den tilføjelse, at yderligere forlængelse ikke var mulig.

Jella skrev i sin dagbog den 11. november 1938:

I Tyskland raser en jødeforfølgelse – Synagoger blev brændt ned og forretninger ødelagt, og jøder blev taget til fange. Overgrebene blev legitimeret med en polsk jødes attentat på en tysk ambassaderåd i Paris. Fra ”skjulte” postkort fra Elisabeth [Helmuths søster, red.] erfarer vi, at Ernst [Margas mand, red.] hører til de tusinder, som er blevet fængslet i Tyskland. Der bliver ved med at komme flere og flere restriktioner og forordninger, og fra nu kan lejligheder beboet af jødiske familier opsiges med 6 ugers varsel. Vi forsøger at sætte os i forbindelse med Marga og Elisabeth, men det værste er, at man ikke ved noget som helst med sikkerhed og heller ikke, hvordan man kan hjælpe. Jeg tænker efterhånden ikke på andet.

Midt i denne tid blev Jella gravid, og hun skrev:

Således kommer børn, uden at man har kunnet indvie dem i fremtidsplanerne. Der er trods alt en højere magt, som har det sidste ord. For mig er det en lykke, at vi ikke kan bestemme alt. Jeg glæder mig til en lille ny.

Den 30. januar 1939 skrev Jella: ”De sydamerikanske stater har stoppet al indrejse af jødiske emigranter – så vi venter bare. (...) Det skønneste ved hele måneden var et besøg på den danske opera [Det Kongelige Teater, red.], vi hørte Hoffmans Eventyr – det var en vidunderlig begivenhed.”

Børnene gik ikke længere i den tyske skole. Det var nu vigtigt, at de lærte dansk, og familien blev overrasket over, at alt var gratis i de danske skoler: Bøger, hæfter, tandpleje og svømning. Den 20. juli 1939 kom det fjerde barn, Michael, til verden, og den 1. september brød krigen løs. Jella erindrer at:

Vores liv blev først kritisk igen, da Tyskland besatte Danmark. En dag [1943? red.] fik vi besøg af den tyske Dr. Zassenhaus, som var læge i en lejr i Nordsjælland, hvor tyske soldater skulle rekreere sig, før de blev sendt tilbage til fronten. Vi kendte ham og hans søster fra Hamborg. Hun var nu tolk i DK mellem tyske fangevogtere og de danskere, som var taget til fange. Hun smuglede breve, mad og vitaminpiller ind til fangerne og blev kaldt ”fangerens engel”. Hendes tre brødre var alle i modstandsbevægelsen. Hun hed Hiltgun. Dr. Zassenhaus havde været i tjeneste som læge i Polen og havde set, hvad der foregik der. Han sagde, at vi måtte gøre *alt* for undgå deportation. Hvis det kom så vidt, skulle vi hellere åbne for gashanerne end lade os borttransportere.⁵

Familien havde ikke opgivet planen om at rejse til Argentina. Nu blev rejsen planlagt således, at Jella og en anden kvinde med tilsammen syv børn skulle rejse over Rusland til Argentina. Den rejse blev gudskelov ikke til noget.

Flugten til Sverige – og vejen tilbage

I Jellas erindringer fremgår det, at:

Jødeforfølgelserne satte ind her i landet i august 1943. Vi blev advaret fra flere sider, men børnene lå med gulsot og 40 i feber i soveværelset. De lå i lejligheden med lokum i gården.

Efter nogle dage blev de hentet og kørt til Frederiksborg hospital. De kunne fra hospitalet se lysskæret fra havnen, da tyskerne sprang den danske flåde i luften. Børnene troede, at det var englænderne, der var kommet.

Da advarslen om den store razzia i oktober 1943 kom, blev familien spredt. Ernst blev kørt direkte fra sygehuset ned til en gammel dame på Stevn, Siska blev sendt til en veninde, Leopold og Michael kom med Jella til Haraldsgave, et pensionat, som husede flygtninge. Helmuth kom hurtigt over til Sverige, men Gestapo eftersøgte hele familien og omringede lejligheden på C.F. Richs Vej. De bad varmemesteren ringe på og sige

gennem brevsprækken, at det bare var ham. Han gjorde det gerne, da han vidste, at familien allerede var væk. Også i skolen blev der søgt efter børnene, og skolelæreren advarede Jella om ikke at sende dem derhen.

Jella skrev: ”Jeg samlede mine børn sammen igen. Der blev hjulpet fra alle sider. Da der skulle være razzia i Haraldsgave, blev vi anbragt hos naboer rundt omkring. Ernst blev anbragt hos en familie, der ville adoptere ham.” Og samme sted i dagbogen:

Den 13. oktober var en rejsemulighed for os. Niels Plum – en trofast ven af familien – bragte mig et glas varm mælk om morgenen. Jeg havde ikke sovet. Så tog vi af sted med madpakker. Vi skiftede taxi et par gange undervejs og endte ved Roskilde Fjord, hvor Niels stødte til os og hjalp os på det lille skib, som skulle sejle os til Sverige.

En ældre jødisk dame var også med. Hun havde medbragt en kogt rødspætte, fordi hun var nervøs for, om maden undervejs var kosher. Kutteren sejlede klokken to om eftermiddagen den 13. oktober 1943 og gik gennem hårdt vejr ud i Kattegat, hvor Ernst var ved at ryge overbord, fordi han ikke kunne holde sig nede i den fiskekasse, hvori han var blevet anbragt. Siska og Leopold lå også i fiskekasser, mens Jella passede en søsyg fru Schottländer og den lille Michael i en lille kahyt under dæk. Kutteren landede ved Mølle på Kullen klokken et om natten den 14. oktober 1943, og der brændte lys i Sverige. Danmark var mørkelagt. I Sverige blev familien mødt af en mand, som fulgte dem til en opsamlingslejr, og allerede næste aften kom de med nattoget til Stockholm, hvor de blev genforenet med Helmuth.

I Stockholm blev familien godt modtaget og kunne efter kort tid flytte ind i en nybygget lejlighed i Bromma. Helmuth arbejdede meget af tiden hjemme og forsørgede sin familie. Børnene faldt til i Sverige, de lærte hurtigt svensk og fandt glæde ved vintersport. Da krigen sluttede i 1945, kunne familien Goldschmidt vende tilbage til København, og Helmuth kunne fortsætte sit arbejde hos Christiani og Nielsen, som han forblev trofast over for hele livet igennem. Finansieringen af flugten var uden tvivl også et anliggende, som firmaet havde været aktivt i. I familien var de naturligtvis

lettede over, at krigen var forbi, og at de alle på nærmest mirakuløs vis var i live. Men 15 medlemmer, onkler, fætre og kusiner, var omkommet i Hitlers lejre, og blandt vennerne havde i hvert fald en enkelt taget sit eget liv.

Helmuth søgte flere gange om dansk indfødsret, men fik afslag. I 1952 lykkedes det dog endelig for familien at blive danske statsborgere. Deres fremmedpas blev annulleret den 21. maj 1952, som var en stor festdag i familien.

*I 1952 blev min familie danske statsborgere.
Deres fremmedpas blev annulleret i maj 1952.*

Historien om flugten er først de senere år for alvor blevet dokumenteret. I 2013 satte de tre søskende Siska, Ernst og Michael sig for at finde nøjagtig den flugtrute, de havde sejlet ad i oktober 1943. De tog ud til Roskilde Fjord med et billede af fiskekutteren. Og nu skete noget forunderligt. For de mødte en mand, som genkendte kutteren på billedet med det samme. Skibet var hans fars, og det var faderen, der havde reddet de tre søskendes liv 70 år forinden. Sønnen var også fisker.

*Elisabeth, Helmuth, Marga og Walter (stående) Goldschmidt.
Fotografiet er fra 1960'erne taget i Schweiz foran det pensionat, som Elisabeth bestyrede.*

Jeg vil nu slutte beretningen om min families mirakuløse historie. Min farfar, hans søskende, deres ægtefæller og børn overlevede Anden Verdenskrig, fordi de var heldige, og fordi de fik hjælp. Hjælp fra sande helte, der satte livet på spil for at redde andre. De fire søskende med familier har alle oplevet at flygte og bygge en tilværelse op fra grunden adskillige gange. De har måttet starte forfra i livet igen og igen. De har levet i angst og utryghed i årevis. De er blevet gjort til andenrangsmennesker i et racistisk, undertrykkende regime, og de har mistet mange familiemedlemmer og mange nære venner, som alle var helt uskyldige. Alligevel har de alle formået at komme videre i deres tilværelse med et overraskende fravær af vrede, bitterhed og had.

Jeg er opvokset med livsglæde og tro på fremtiden. Jeg har fået en stor gave med i livet. ”Den, der spiller musik, er rig”, sagde min farmor. Det er en enestående inspiration og en forpligtelse. Min families historie er min daglige motivation, min drivkraft. Verden må repareres. Og vi kan alle søge at reparere den nære verden omkring os.

Artiklens indhold er også udgivet i Daniel Øhrstrøms bog om Henrik Goldschmidt, *Manden, der ville reparere verden med musik*, og i bogen *Flugten* med indlagt CD med musik til Jella Goldschmidts digte. *Flugten*, som er Ernst Goldschmidts erindringer, er udgivet i anledning af 75-året for flugten til Sverige i oktober 1943.

NOTER

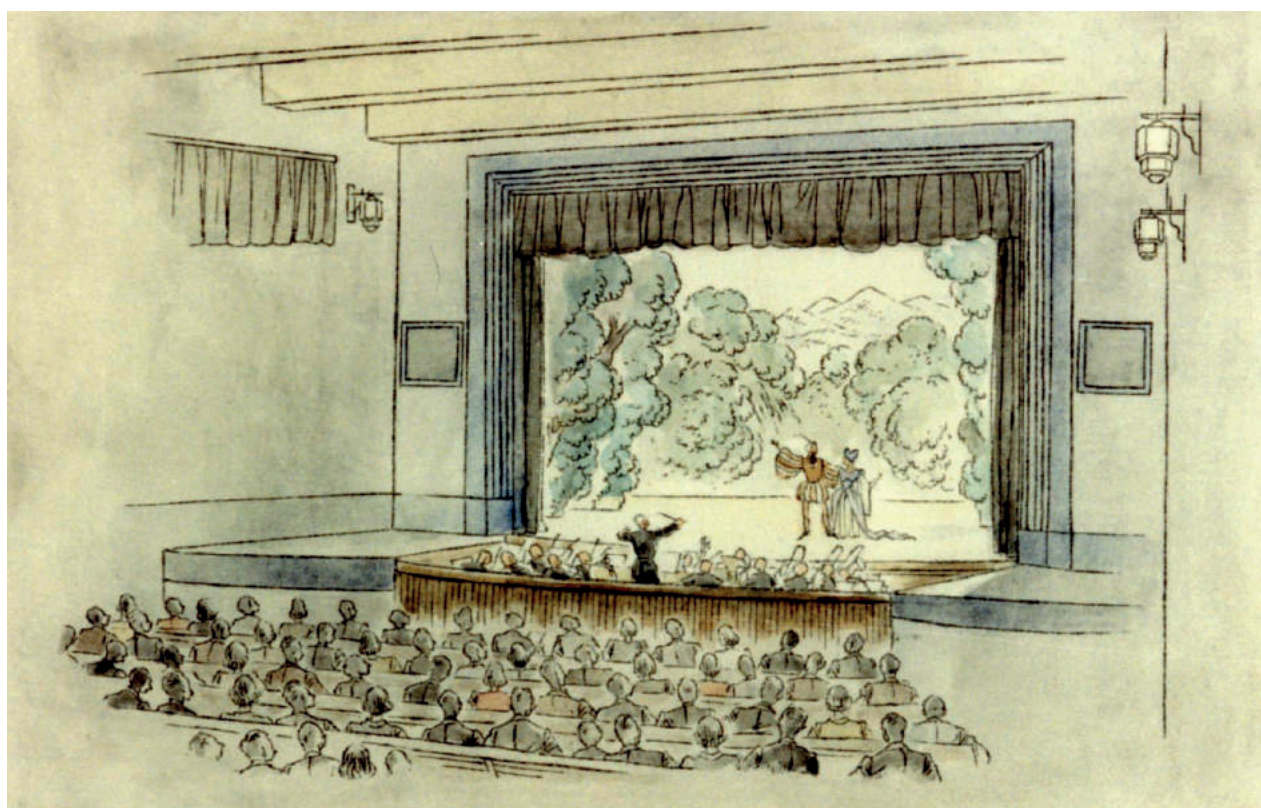
1. Artiklen er baseret på min families mundtlige beretninger, dagbøger og nedskrevne eller indtalte erindringer. De historiske oplysninger i artiklen har jeg fra min far.
2. Se <https://da.wikipedia.org/wiki/Schlesien>
3. Denne lejr er nu museum og har hjemmesiden: www.campdesmilles.org.
4. Alle citaterne fra Jellas dagbog i denne artikel er oversat fra tysk til dansk af min far.
5. Når Jella citeres retrospektivt, er kilden hendes egne senere erindringer. Dem har hun nedskrevet og indtalt på bånd. Hun læser sine dagbøger højt på en blanding af tysk og gebrokkent dansk. Jeg har tre hele kassettebånd, som jeg mener, er indtalt i 1990'erne. Min farmor skrev også smukke digte, som jeg har sat i musik. Efter flugten til Danmark nægtede hun at skrive digte på tysk og udtrykte sig i det hele taget nødigt på sit modersmål. Hun var meget vred på Hitler. Han havde taget hendes modersmål fra hende.

Familie, musik og taknemlighed

Theresienstadts teaterliv i dansk erindring

Hundredvis af jøder har efterladt sig spor i form af dagbøger og andre vidnesbyrd om deres fangenskab i Theresienstadt. De vidner om et spektakulært kultur- og teaterliv i en tilværelse, der ellers var præget af lidelse og afsavn. Men hvilken virkning har dette kulturliv haft for fangerne? Hvilken betydning havde muligheden for at dyrke teater og den kunstneriske frihed, når man boede i fangenskab?

Af Pernille Villadsen

Tegning af teater i Theresienstadt. Foto: Yad Vashem.

Theresienstadt, der oprindeligt blev bygget som fæstning og garnisonsby i slutningen af 1700-tallet, blev i 1941 af nazisterne etableret som ghetto.¹ I perioden, hvor byen fungerede som ghetto, eksisterede der to markant forskellige billeder af den. I den nazistiske propaganda fremstod ghettoen som et trygt og hyggeligt mønstersamfund,

hvor jøderne havde mulighed for at udforme deres liv på egne præmisser, en slags eksemplarisk jødisk bosættelse. Men inden for fæstningsbyens høje mure herskede der i virkeligheden lidelse og afsavn, og transporter afgik hyppigt med destinationen "Auschwitz-Birkenau".

Theresienstadts teaterliv i dansk erindring

Theresienstadt adskilte sig på en række punkter fra andre nazistiske ghettoer og fra kz-lejrene og særligt i sin funktion som ”ghetto for prominente”, deriblandt jødiske intellektuelle, musikere og kunstnere. Det var i kraft af denne funktion, at Theresienstadt blev bestemmelsessted for mange kulturpersonligheder og i 1943 også for de danske jøder. Netop på grund af de mange europæiske kunstnere og musikere, der var interneret i ghettoen, udviklede der sig et bemærkelsesværdigt kulturliv i lejren. Nazisterne opdagede, at det kunne udnyttes til at foregøgle omverdenen, at jøderne i Theresienstadt levede et normalt liv. Og faktisk var der jøder, som følte, at kulturaktiviteterne var med til at gøre hverdagen i ghettoen tålelig. Men hvilken betydning havde dette kulturliv for fangerne? Og hvordan oplevede danske fanger teaterlivet i Theresienstadt under deres ophold i ghettoen?

Den danske fortælling og de glemte jøder

Siden krigsårene er historien om *Jødeaktionen* i Danmark blevet skrevet og fortalt ganske mange gange. Der har imidlertid været tradition for især at fortælle en ”nationalromantisk” fortælling om de godt 7.000 jøder, som det lykkedes at redde i land i Sverige – en fortælling, som gjorde tilfældet med Danmarks jøder til noget helt unikt. Ingen steder i verden har et lands indbyggere formået at redde så stor en del af landets jøder fra nazismens forfølgelse. Men hvad med de jøder, som det ikke lykkedes at undslippe? Hvad med de jøder, der endte i Theresienstadt?

Det er mere sporadisk, hvad der er skrevet om de danske jøders ophold i Theresienstadt, og den første videnskabelige fremstilling af emnet, Silvia Goldbaum Tarabini Fracapanes ph.d.-afhandling fra Technische Universität Berlin 2016, er endnu upubliceret. Fortællinger om Røde Kors-pakker, der blev sendt til de deporterede fra Danmark, og om besøget af en Røde Kors-delegation med dansk deltagelse i juni 1944 samt om danskernes befrielse med De Hvide Busser i april 1945 har domineret dansk historieskrivning om Theresienstadt, som mest er blevet skrevet ud fra den danske administrations forvaltningsdokumenter.² Derfor bliver historien om de danske jøder

i Theresienstadt ofte snarere en historie om Danmark.³ De tidligere danske fangers stemme burde høres og tages mere alvorligt i den danske historieskrivning.

De historiske vidner

Brugen af nedskrevne erindringer og mundtlige vidnesbyrd har længe været under debat blandt danske og udenlandske historikere.⁴ Den slags tekster afskrives ikke sjældent som historiske kilder, fordi de ikke lever op til den mere traditionelle historievidenskabs ambition om rationalitet og ”objektivitet”, men det er efter min opfattelse synd og skam. Overvindes den skeptiske holdning til det personlige vidnesbyrd, bliver det nemlig muligt at komme ganske tæt på de impliceredes egne historier, tanker og forestillinger. Til at fortælle Holocausthistorie indefra kan erindringerne tilbyde noget helt særligt. Derfor benytter jeg erindringer fra fire udvalgte danske jøder til at undersøge teaterlivets betydning for de danske fanger i Theresienstadt. Det gælder Ralph Oppenhejms dagbog, Max Friedigers tidlige erindringsbog, et interview med Max Gritzmann og en artikel skrevet af Harry ”Hambo” Heymann. De fire beretninger repræsenterer fire forskellige perspektiver.

Ralph Oppenheim (1924-2008) tilhørte i kraft af sine forældres position i det dansk-jødiske samfund en gruppe af ”prominente” fanger i ghettoen ligesom overrabbiner Max Friediger (1884-1947), som blev medlem af det jødiske ”Ældsteråd”⁵ i ghettoen og senere også ansvarlig for selvforvaltningens litteratur-, biblioteks- og foredragsafdelinger. Max Gritzmann (f. 1933) er det eneste barn blandt de udvalgte vidneberetninger, og selvom han kun var ni år gammel, da han ankom til Theresienstadt, satte teaterlivet sig spor hos ham. Den sidste erindring er Harry Hambo Heymanns (1907-1983). Han viser indefra-perspektivet, idet han selv var optrædende skuespiller, komiker og imitator.

Der er sandsynligvis spor af teaterpraksis og -oplevelser i andre erindringsfortællinger fra jøder, der blev deporteret til Theresienstadt fra Danmark, så undersøgelsen her gør ikke krav på at være en fuldstændig belysning af de danske Theresienstadt-fangers oplevelser med teaterliv. Men de fire favner de vigtigste aspekter af emnet og

giver tilsammen et godt indblik. Jeg vil i det følgende se på, i hvor høj grad danskerne benyttede sig af ghettoens teatertilbud, hvad de lægger vægt på i deres beskrivelser af det, samt hvorvidt de opfattede teaterlivet som en del af potemkinkulissen og den nazistiske propaganda eller snarere som et fri- eller tilflugtssted for dem selv.

Propaganda eller tilflugtssted?

I værker om Theresienstadt eksisterer der to forskellige opfattelser af kulturlivet i ghettoen. Den ene hævder, at kulturlivet udelukkende fungerede som en brik i det store nazistiske propagandaspil. Kulturlivets funktion var at vildlede omverdenen, skjule den fysiske udryddelse af jøderne og afkræfte de rygter om måden, hvorpå jøderne blev behandlet af nazisterne, som begyndte at cirkulere i den fri verden fra 1942. For så vidt som hele Theresienstadt tjente som potemkinkulisse, var kulturlivet og teateraktiviteterne en vigtig del af bedraget. Modstykket til denne opfattelse bygger på påstanden om, at det forbløffende aktive kulturliv i ghettoen udsprang af fangernes eget initiativ og må ses som et stolt eksempel på "åndelig modstand" imod nazisterne, et tilflugtssted, hvor jøderne kunne være sig selv og derigennem styrke samhørigheden, identiteten og moralen.

Hans Günther Adler er forfatteren bag det tidligste og hidtil mest detaljerede værk om ghettoen Theresienstadt fra 1955.⁶ Bemærkelsesværdigt er det, at Adler, der selv var fange i Theresienstadt fra 1942-1944 og nedskrev de første mange sider af den omfangsrige fremstilling under sit ophold i ghettoen, formår at komme så vidt omkring stort set alle aspekter af ghettoen og livet i den uden at udtrykke sine egne personlige oplevelser. Han forsøger i høj grad at forholde sig nøgternt og registrerende i sin omfangsrige fremstilling. Som med andre temaer er Adlers syn på kulturlivet dog ikke videre opløftende. I hans øjne var kulturlivet en medvirkende faktor til, hvad han så som tvangssamfundets samlede demoralisering:

Folk benægtede deres virkelige situation, og det er ud fra dette, at man skal dømme vældet af kulturelle begivenheder og andre underholdende former for tidsfordriv. Ofte var det hverken et ønske om danselse eller en søgen efter trøst, (...) der førte folk til salene, men en forgiftning, en tom selvtilfredshed.⁷

I modsætning til Adler ser Lisa Peschel, der siden 1998 har forsket i teaterforestillinger i Theresienstadt og disses effekt og betydning for fangerne, anderledes på kulturlivets funktion. Ved brug af psykiater Judith Hermans tre trin for at overkomme traumatiske oplevelser sammenholder Peschel seks udvalgte vidneberetninger fra en række tjekkisk-jødiske fanger og konstaterer:

På grund af betingelserne i Terezín bundede faren for traumatisering ikke i en manglende evne til at opfatte en trussel, men i den manglende evne til at gøre noget ved den. [...] Jeg vil hævde, at teaterforestillinger tilbød en måde at 'gøre noget', der, selvom det ikke ændrede de fundamentale omstændigheder i ghettoen, forhindrede fangerne i at blive lammet af frygt og fortvivlelse og gjorde det muligt for dem at fortsætte den daglige kamp for livet.⁸

Børneforestillingen "Brundibar" er vel nok det mest berømte eksempel på teaterpraksis i Theresienstadt. Det skyldes ikke mindst, at den indgik i nazisternes propagandafilm Theresienstadt fra 1944. Foto: Yad Vashem.

Jeg vil nu vende mig mod de fire eksempler, som jeg har udvalgt til at belyse kulturlivets betydning for de danske fanger i Theresienstadt.

Ralph Oppenheim

Oppenheim har givet sin erindring fiktionens form som en dagbog skrevet af en ung pige, Marianne Petit.⁹ Der er en iøjnefaldende overensstemmelse mellem den dagbog, Oppenheim selv førte i ghettoen og udgav i 1945, og så romanen fra 1956. Derfor kan man udmærket se ”Marianne Petit”s historie som repræsentant for forfatterens egen historie. Lange passager fremstår identiske i de to udgivelser, men ved at skrive som ”frk. Petit” har Oppenheim tiltaget sig friheden til at inkludere aspekter af andres liv i sin i grunden selvbiografiske fortælling. Således medtager han blandt andet sin søsters oplevelser.

Oppenheim, der kom fra en gammel dansk-jødisk familie, følte en særlig stor kærlighed til kultur og havde taget lektioner i skuespil hos den berømte kongelige skuespiller Poul Reumert kort før deportationen til Theresienstadt i oktober 1943. Alligevel nævnes teaterlivet kun tre gange gennem den 184 sider lange dagbog. Først den 8. december 1943 skriver Oppenheim:

Så makabert det lyder, her spilles teater og opføres kabaretter på de lofter, hvor mennesker dag for dag sygner hen af sult og kulde. Endnu har jeg hverken haft lyst eller mod til at gå og se det. Men hvorfor ikke? I alt fald er det beundringsværdigt, at folk har styrke til at blive ved med at beskæftige deres ånd.

Det tog Oppenheim yderligere tre måneder at samle mod til at overvære sin første teaterforestilling, som fandt sted i Magdeburgkasernen, hvor den jødiske ”selvforvaltning” havde til huse. Han beskriver sin oplevelse således:

Jeg havde slet ikke troet, at jeg mere ville kunne føle noget ved at se teater, men nu ønsker jeg, at jeg aldrig var gået derhen. Alene at høre musik igen fik én til at dirre over hele kroppen. De glade toner, der virkede så mærkeligt her, fik vandet til at springe ud af øjnene, uden at man kunne dæmme for det. Om man dog var i stand til at sprænge erindringens minegange, fylde skakterne med tårer og drukne alt, som har været.

Selve tanken om et teater i Theresienstadt virkede så frastødende på Oppenheim, at han helt holdt sig væk fra det det første halve år af sit ophold – trods sin store interesse for feltet. Men på et tidspunkt gik han alligevel ind og så en opførelse af Johan Strauss’ operette *Die Fledermaus*. Oppenheim beskriver selve teatret i Magdeburgkasernen som meget primitivt af ydre. Fortæppe og kostumer er lavet af laser og lapper, men musikerne og de optrædende på scenen er dygtige. Han fortrød dog straks efter forestillingen at være taget derhen. For teatrets magi skabte en forbindelse til smukke følelser, der slet ikke passede ind i den grusomme verden, han nu levede i. Kunsten mindede ham om det smukke, som havde været og ikke længere var. Teatret skabte et lys i mørket for ham, men et lys, som han helst havde været foruden. For netop dette lys gjorde blot tilværelsen omkring ham endnu mørkere og kontrasten mellem ghettoens nu og den tidligere tilværelses før ubærlig.

Overrabbiner Max Friediger, 28.05.1945.

Overrabbiner Max Friediger

Overrabbinerens bog om oplevelserne i Theresienstadt udmærker sig ved primært at være fortalt i førsteperson flertal.¹⁰ Friediger fungerede i ghettoen som talsmand for alle de jøder, der var deporteret dertil fra Danmark, og i kraft af sin position har Friediger set det som sin opgave at tale på vegne af alle de danske fanger. Derfor

får bogen mere karakter af en kollektiv erindring end af personlig erindringsfortælling. Det gør dog ikke hans beskrivelse af teaterlivet i ghettoen mindre relevant. Friediger gik tilsyneladende ikke selv i teatret, imens han opholdt sig i Theresienstadt, men han gjorde sig nogle observationer og overvejelser om dets eksistens i ghettoen.

Han lægger ud med at skrive: ”Det jødisk-aandelige Liv i Theresienstadt var et af de mærkeligste Fænomener i vor Slavetilværelse.” Ligesom Oppenheim hæfter Friediger sig ved den absurditet, der ligger i, at et så rædselsfuldt sted overhovedet kunne rumme et åndeligt liv. De elendige forhold taget i betragtning burde det være en selvfølge, at de mange kunstnere, som blev spærret inde i Theresienstadt, mistede deres åndelige evner og lysten til at udfolde sig i fangenskabets under så usle vilkår. Men faktisk var det modsatte tilfældet, skriver han:

Jøderne gælder jo i Almindelighed for at være kunstnerisk talentfulde, og i Theresienstadt levede der et betydeligt Antal fremragende Skuespillere, Operasangere og Musikere. Om Dagen arbejdede de ligesom alle andre Arbejdere, men naar de om Aftenen lagde Arbejdstøjet, var de Kunstnere, der bidrog til, at man for en kort Stund kunde glemme sine Bekymringer.

Trods elendige livsbetingelser og lange arbejdsdage med hårdt arbejde besad jøderne en stærk trang til at udfolde sig kunstnerisk – i overensstemmelse med livet under de almindelige omstændigheder, de havde kendt før deportationen. Kunstnerne bidrog til, at fangerne i ghettoen for en kort stund havde et frirum, hvor de kunne glemme deres bekymringer. Den tyske censur kontrollerede ganske vist indholdet i de stykker, der blev opført, men det hindrede ikke fangerne i at dyrke teatret alligevel. Tværtimod samlede folk fra hele gaden for at se de skuespil og kabareter, der opførtes på lofterne i de gamle kasernebygninger og huse, der tjente til indkvartering af fangerne, og i disses gårde. Det ”skjulte” teater havde et stort publikum, og jøderne gik moralsk styrkede fra forestillingerne.

Max Gritzman

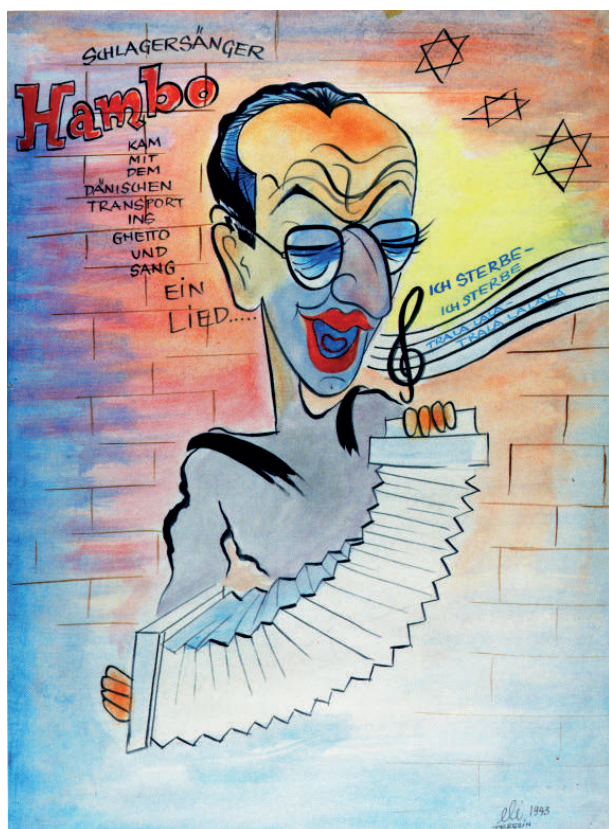
Dansk Jødisk Museum har erhvervet 123 vidnesbyrd med relation til Danmark fra Shoah Foundation Visual History Institute i Los Angeles. I samlingen finder man et videointerview med Gritzman, der i en alder af bare ni år deporteredes med sine forældre fra København til Theresienstadt.¹¹ I interviewet har Gritzman nogle særdeles skarpe observationer af teaterlivet i ghettoen, der dog – hans unge alder taget i betragtning – nok også er påvirket af senere eftertanke. Han husker teatret og revyen som officielt forbudt og beskriver sin oplevelse af det således: ”Der sad folk foran, som holdt øje med, at der ikke skete noget – at der ikke kom tyskere, uvedkommende ind. Og så blev der altså optrådt med revyagtige ting og sager. Det var meget populært.” Ifølge Gritzmans beskrivelse fandt teaterlivet i ghettoen sted i en gråzone, for nok kunne det ikke finde sted, uden at den tyske ghettoforvaltning i det mindste stiltiende havde accepteret det, men der kunne alligevel siges ting og bringes stemninger til udtryk på scenen, som kunne få dem til at skride ind med al den magt og terror, som ghettoernes fanger kendte så godt. På den måde var det, der skete, altså ”forbudt”, og jøderne måtte forhindre, at det, der blev sagt, nåede deres ører.

Teater og kabaret i ghettoen blev på den måde et frirum for selvstændig kulturel udfoldelse, som udsprang af fangernes eget initiativ. Selvom det betød, at nogen skulle holde vagt og de udøvende vare deres mund, var de udøvendenes trang til at udfolde sig scenisk og ghettoarbejdernes behov for forestillingerne ikke til at kue. Gritzman fortæller, hvordan man optrådte med viser, der handlede om forskellige aspekter af ghettolivet. Han husker blandt andet fornøjelige, sarkastiske viser om den elendige, utilstrækkelige kost og en vise om den af mange forhadte Dr. Benjamin Murmelstein, der var medlem af ”Ældsterådet” og fra september 1944 dettes formand og dermed leder af ghettoens selvforvaltning. Murmelstein havde ry for at være for samarbejdsvillig med tyskerne. Derfor fandtes der en komisk vise om, at uanset hvor træt man var under sit arbejde, fik man hurtigt benene på nakken, når man så ham komme gående. Disse viser gjorde så stort et indtryk på Gritzman, at han stadig huskede stroferne, da han i 1990’erne blev interviewet af Shoah Foundation. Der fandtes altså et

teaterliv i ghettoens barakker og kaserner, som var særdeles populært blandt fangerne. Man opførte sketcher og fortællinger med komiske allegorier over ghettolivet og havde – i hvert fald til en vis grad – held til at undgå eller omgå SS' overvågning.

Harry Hambo Heymann

Hambo var en af de aktive kulturpersonligheder i Theresienstadt.¹² Her deltog han som skuespiller, komiker og stemmeimitator i en række forestillinger, store og små. Kort efter befrielsen skrev Hambo en artikel til et svensk dagblad, hvori han berettede om

Harry "Hambo" Heymann tegnet af Eli Leskly.
Foto: Los Angeles Museum of the Holocaust.

sine oplevelser af teaterlivet under sit ophold som fange i Theresienstadt. Hambo var en berømt i ghettoen. Man kaldte ham "Den syngende klovn", og han bidrog ofte med underholdning i selv de mere alvorlige stunder. Faktisk blev han også brugt som underholdningsklovn af SS og måtte ved forskellige

lejligheder optræde for *Obersturmführer* Karl Rahm, der var ghettoens kommandant fra februar 1944 til befrielsen, dennes SS-gæster fra Berlin og lokale gerningsmænd. Mens det var med blandede følelser, at han optrådte for dette publikum, greb han enhver mulighed for at underholde jøderne i ghettoen og dyrke sin scenekunst.

I sin beskrivelse af kulturlivet lægger han vægt på, at jøderne i Theresienstadt i store tal glædedes ved at gå i teatret: "Vi glædede mange mennesker: aldrig har jeg som i Theresienstadt kendt det som en mission at få mennesker til at le."¹³ Han så det altså som sin fornemste opgave at give sine medfanger et pusterum og bringe dem til at le sammen. Og der var rigeligt med publikum at glæde. Således fortæller Hambo, at "*Freizeitgestaltung*" – den særlige afdeling af selvforvaltningen, der tog sig af teater og andre fritidsaktiviteter – havde hele 300 ansatte. Hele den jødiske selvforvaltning var overbemandet, for et job i en af dens afdelinger beskyttede i hvert fald for en tid imod deportation til Auschwitz-Birkenau. Men det store antal ansatte i "*Freizeitgestaltung*" skyldtes efter Hambos opfattelse også, at fangeres behov for fritidsaktiviteter var stort: "Antallet bliver forklarligt, når man tænker på, at 40.000 mennesker længtes efter underholdning af enhver slags for at glemme sulten og de psykiske kvaler."¹⁴

I sin artikel understreger Hambo de primitive forhold, hvorunder teatret udfoldede sig. Kostumerne var primitive, selve teatret var indrettet på et loftrum med en scene og tilhørende tilskuerrækker, som fangerne selv havde bygget af de forhåndenværende midler. Bare det at skaffe træ til scene, sætstykker og tilskuerbænke var svært i en situation, hvor fanger blev syge og døde af kulde som følge af mangel på brændsel. Men hvor omstændighederne måske fejlede i kunstnerisk udtryk, sejrede forestillingernes indhold. Der var et højt kunstnerisk niveau, og Hambo fremhæver særligt de storslåede forestillinger såsom *Die Fledermaus* og operaerne *Trylleflojten* og *Carmen*.

For sine musikalske og komiske evner blev Hambo som nævnt også velset hos de tyske SS'ere. Det har ikke været uden bitterhed, men heller ikke uden skadefryd, at han i 1945 berettede om sin særprægede karriere i ghettoen: "De [= SS] betragtede mig som

en slags hofnar og forlangte gang på gang at høre min operaparodi (...). Det lykkedes mig også til sidst at tage en harmonika ud af Theresienstadt midt for øjnene af SS-mænd.”¹⁵

Diskussion: Adler, Peschel og de danske jøder

Der er stor forskel på, i hvor høj grad de fire danskere deltog i ghettoens teaterliv (både det officielt tilladte og det ”skjulte”), men de er fælles om at beskrive det og lægger alle stor vægt på kunstnerens konstante vilje til at udfolde deres kulturelle ånd og på den velvilje, hvormed fangerne generelt så på teatret. Teatersalene, der var proppet til bristepunktet med publikum, vidner om et enormt behov for underholdning blandt jøderne i ghettoen, og teatret udgjorde et tiltrængt frirum, hvor man kunne glemme sulten og de psykiske kvaler for en stund. Der var en udbredt bevidsthed blandt jøderne om, at kulturlivet i Theresienstadt kun blomstrede og tålt af tyskerne, så længe det efterlevede de tyske påbud. Fangerne kendte til den skarpe, tyske kontrol og censur, men selvom de vidste, at kunstnerne ikke bare kunne sige, hvad de ville, afholdt det dem ikke fra at dyrke teatret.

De officielt tilladte forestillinger var opsætninger af velkendte stykker og havde trods deres primitive æstetiske udtryk et højt kunstnerisk niveau. Ønskede man teaterforestillinger med et mere ”vovet” indhold, var der de ”uofficielle” forestillinger i barakkerne. Forestillingerne indeholdt typisk allegorier – ofte komiske, der handlede om forskellige aspekter af ghettolivet og italesatte en fælles oplevelse og kritik. Sådan blev forestillingerne også brugt: Folk mødtes omkring teaterforestillingerne, delte fortællinger om deres fælles liv i ghettoen og dannede et fællesskab derved. Det ligger til jødernes natur at dyrke kunst, fremhævede Friediger, og det, at de kunne dyrke teatret i ghettoen, var med til at gøre det muligt for dem at fastholde sig selv og deres ”natur”. De kunne skabe en kontinuitet mellem deres liv før ghettoen og det liv, de førte i ghettoen. I samme forbindelse fortæller Oppenheim, hvordan teatret satte gang i hans erindringer og mindede ham om hans liv inden for teaterverdenen før deportationen.

Af frygt for, at mindet om dette tab ville knække ham psykisk under opholdet, afholdt han sig dog efter den ene gang fra at gå i teatret igen. Så på godt og ondt satte teaterlivet i Theresienstadt sit præg på i hvert fald nogle af de danske fanger både under deres ophold i ghettoen og bagefter.

Adler hævder som skrevet, at kulturlivet var en medvirkende faktor til tvangssamfundets samlede demoralisering, og mener, at de kulturelle begivenheder tiltrak folk, ikke fordi de stræbte efter dannelse eller trøst, men på grund af en tom og giftig selvtilfredshed. De lod så at sige bare stå til: ”Fangerne faldt for magien og forhekselsen; de lyttede til afslapningsmusik, mens deres undergang allerede var planlagt.”¹⁶ I ghettoen var friheden til at dyrke det åndelige, som Adler ser det, en illusion. Selvom jøderne i teorien fik tildelt selvforvaltning over byens kulturliv gennem ”*Freizeitgestaltung*”, var det i praksis tyskerne, der satte dagsordenen og bestemte de regler, de måtte følge. Fangerne lod sig forblinde af det ”skønne”, men kunstige kulturliv i ghettoen. Sammenlignet med Auschwitz, hvor han selv havnede efter Theresienstadt, skriver Adler:

Det var anderledes i Theresienstadt, hvor illusion spredtes og håb (...) overskyggede alt andet, der lå skjult under en uigennemtrængelig tåge. I ingen anden lejr havde tidens sande ansigt trukket sig tilbage til en så fjern afstand fra fangerne som i Theresienstadt; tilstanden var endnu mere fremherskende end i de jødiske transitlejre i Vesteuropa, især da ”normaliseringen” forblindede fangerne med ”byforskønnelse”. Sandheden dukkede kun lejlighedsvis frem af mørket, rørte folk og efter et øjeblikkets rædsel tillod dem at falde tilbage i deres maskerede eksistens.¹⁷

Adler hæfter sig ved kulturlivets administrative struktur i Theresienstadt. Nazisterne havde indsat ”*Freizeitgestaltung*”, der på papiret havde ansvaret for og kontrollen over de kulturelle begivenheder og derved simulerede en form for frihed. I virkeligheden var kulturlivet imidlertid underordnet SS’ skarpe kontrol. SS krævede at blive forhåndsinformeret om programmer over kulturelle begivenheder og satte retningslinjerne for, hvilke forestillinger, musikstykker med videre

der måtte opføres. Som en del af nazisternes propaganda om "mønsterghettoen" kom de kulturelle begivenheder til at spille en central rolle, men netop fordi nazisterne tillod og senere kontrollerede kulturlivet, hævder Adler, at det "blomstrende" kulturliv ikke udsprang af jødernes kulturelle frihed, men blot tjente som værktøj for den nazistiske propaganda. At den daglige administration af kulturlivet lå i den jødiske "selvforvaltnings" hænder, forblindede fangerne.

Adler kan have ret i, at teaterlivet primært fungerede som en del af den nazistiske propaganda, hvis man ser det over længere tid. Teater, sang og satire ændrede jo ikke på de virkelige levevilkår endsige på det grundforhold, at fangerne levede i et tvangssamfund og under permanent dødstrussel. At teatret var en del af potemkinkulissen, underbygges netop af, at langt størstedelen af fangerne, uanset hvad, havde en forudbestemt slutdestination: Døden i Auschwitz-Birkenau. Hvad skulle teater kunne give de jødiske fanger andet end en kunstig og midlertidig frihed på deres frygtelige vej mod gaskammeret?

Men hvordan forholdt det sig på kortere sigt? Hvordan ser det ud, når man spørger de overlevende? Deres udsagn underbygger – i hvert fald for de her behandlede fanger fra Danmark – ikke Adlers påstand om teaterlivets forblindende karakter og demoraliserende effekt. En kritik som Adlers findes ikke i de fire eksempler, jeg her har givet. Hertil ville Adler kunne sige, at ghettoens teaterliv skabte en illusion, der i virkeligheden fratog fangerne deres dømmekraft, og at man derfor ikke ville kunne forvente, at de forblindedes beretninger afspejlede en indsigt som den, han besad. Var man forblindet af teaterlivet, ville man næppe – eller højst i bagklogskabens lys – gennemskue, at man var deltager i et nazistisk propagandashow. I de her behandlede erindringer finder man ikke opfattelsen af Theresienstadts teaterliv som ren propaganda endsige "gave" fra tyskerne. De betoner snarere teateroplevelsen som et stykke jødisk selvrealisering. Men til forståelse af Adlers misantropiske eller direkte fordømmende syn på medfangerens opførsel må man nødvendigvis medtænke, at han selv efter to år som fange i Theresienstadt endte i Auschwitz og mistede både sin moder og sin hustru i gaskamrene. I det perspektiv forekommer hans frustration over, hvad han betegner som sine medfangers selvbedrag, forståelig:

(...) ikke længe efter de deporterede afrejste, ikke længe efter at den lammende frygt var aftaget, kastede folk sig med forstærket entusiasme ud i nye aktiviteter og, endnu værre, ud i det ofte helbredsskadelige tumult af tilgængelige fornøjelser, som om der intet var sket.¹⁸

Adler havde ikke megen tiltro til sine medfangers evne til at reflektere over situationen i Theresienstadt og skildrer dem nærmest som marionetdukke i nazistiske hænder: De glemte bevidst det, der foregik omkring dem i ghettoen og i resten af verden. Et klart bevis på, at det ikke forholdt sig sådan, har vi imidlertid i Oppenhejms bog. Nok skabte teatret et lyspunkt for ham, men dette gjorde ham endnu mere bevidst om virkelighedens mørke. Hans første og eneste teateroplevelse havde han i det officielt tilladte teater i Magdeburgkasernen, og det er netop denne slags teater, Adler fokuserer på i sin tekst. Men selvom det utvivlsomt var et kunstigt frirum skabt af tyskerne, så var det trods alt et frirum, som jøderne fyldte ud på deres måde.

Generelt udtrykker de fire erindringer en bevidsthed om, at teatrets eksistens i Theresienstadt tjente nazisternes propagandaformål, men det lå naturligt for jøderne at gribe denne chance og vende den til noget, de kunne bruge til at styrke sig selv og hinanden med. Kunstnerne holdt ikke op med at gøre krav på deres kunstneriske frihed. De optrådte på kaserneloftet, i husene og i gårdene, hvor publikum stimlede til – det vidner om en stærk vilje hos fangerne til at dyrke teatret på den måde, de selv ønskede det. Tillige blev der så skabt et "skjult" teaterliv. Heller ikke Gritzmanns erindring underbygger Adlers vurdering. Gritzmann beskriver tværtimod teaterlivet som noget, der udsprang af fangerens eget initiativ og til dels foregik bagom ryggen på tyskernes kontrol. Teatret blev et sted, hvor folk samledes for at få et afbræk fra tvangssamfundet, et sted, man kunne kalde "frirum".

Som de andre tre fremhæver Hambo, at kulturlivet var en del af det store nazistiske propagandaprojekt, og at det var derfor, tyskerne tillod så mange underholdningsarrangementer. Men at det skulle have forblindet fangerne inklusive ham selv og afholdt dem fra at se, hvad der reelt skete omkring dem, tyder intet på. Han

Theresienstadts teaterliv i dansk erindring

beskriver, hvordan fangerne straks efter at have forladt en forestilling genoptog deres diskussioner og endda skænderier om hverdagslivets spørgsmål. Straks efter en forestilling blev ghettos forfærdelige liv hurtigt virkelighed igen. Teatret udgjorde et frirum i dette liv – et eftertragtet og tiltrængt frirum for fangerne.

Havde teatret måske i virkeligheden en terapeutisk effekt på fangerne? Det gjorde dem i hvert fald i stand til midlertidigt at konfrontere nogle af de traumer, som hverdagen i ghettosamfundet uvægerligt påførte dem. Oppenheim har en opfattelse af teatret som et sted, hvor folk er frie til at beskæftige deres ånd. Friediger fortæller, at trods de usle livsbetingelser og lange arbejdsdage havde kunstnerne stadig lyst og evne til at udfolde sig gennem teatret. De bidrog til, at publikum for en kort stund kunne glemme deres bekymringer, og denne chance greb publikum. Så for Friediger – der næppe selv var den store teatergænger – udgjorde teatret et tiltrængt frirum for de danske fanger. Gritzman husker teatret som værende officielt forbudt, men det afholdt ikke folk fra at dyrke det i barakkerne. Det var yderst populært og bør ikke kun anses som tilflugtssted for de optrædende, men også for de fanger, der udgjorde publikum. Hambo fortæller, at selvom de officielt tilbadte forestillinger ikke udsprang direkte af fangernes initiativ, så vidnede alene antallet af tilskuere om, at teatret kunne tilbyde dem en pause, hvor de kunne glemme sult, det allestedsnærværende pres og de sjælelige kvaler for en stund.

For nu at inddrage tidligere nævnte Peschel og hendes teoretiske afsæt, så handler Hermans andet trin, der for Peschel gør sig gældende for de tjekkisk-jødiske fanger i Theresienstadt, om at rekonstruere en traumatisk begivenhed som en fortælling. En sådan rekonstruktion af traumer er eksempelvis, når en patient sammen med sin terapeut samler fragmenterede komponenter af billeder og tanker til en organiseret, detaljeret, mundtlig fremstilling. Formålet med dette trin er at integrere traumatiserende oplevelser i den traumatiseredes store livsfortælling.

Dér, hvor Peschel i Theresienstadts teaterliv finder en genskabelse af traumatiske oplevelser, er i selve forestillingernes indhold, hvor de inkorporerede aspekter af ghettolivet. Af de danske erindringer er det kun Gritzman, der direkte opfylder kravene til Hermans andet trin. Han fortæller, hvordan de forskellige forestillinger bevidst inkorporerede ghettolivet i teatrets fortællinger, ofte i form af komiske allegorier om dette. Men også Friediger og Hambo fortæller om de elementer af ghettolivet, der ubevidst blev inkorporeret i teaterforestillingens fysiske udtryk. Når forestillinger af nød blev fremført i fangeres almindelige tøj og under primitive ydre forhold, aktiveredes det kunstneriske indhold og den æstetik, som mange havde kendt før deportationen, og kontrasten til det mørke ghettomiljø gav rum for kritisk refleksion og måske håb. Der skabtes en fortælling, hvor ghettolivets fysiske omstændigheder og trusler blev inkorporeret i en velkendt fortælling og dermed gjort tilgængelige for videre bearbejdning.

Hermans tredje trin handler om at genoprette forbindelsen til sig selv, til andre og til ens omverden (her: Verden uden for ghettoen). Ifølge Herman er det nødvendigt for et traumeoffer at overvinde sin isolation ved at genskabe forbindelsen til sig selv. Dette er betinget af en forbindelse til andre, for menneskets personlighedsudvikling afhænger af en forbindelse til andre mennesker. Derfor kan subjektiviteten kun genopbygges, som den oprindeligt blev skabt, nemlig i forbindelse med andre. I Theresienstadt blev teaterforestillinger et sted for denne genskabelse af forbindelse mellem fangerne, hvor fortællinger om oplevelser kunne deles. Ved at dele fortællinger gennem teaterforestillinger knyttede man bånd til hinanden og derved også til sig selv (igen). Hvad forbindelsen til ens (tidligere og fremtidige) omverden angår, gjorde teaterforestillinger det muligt at dyrke bestemte fortællinger, der indholdsmæssigt havde rod i fangeres liv før deportationen og gjorde dem i stand til at fastholde deres identitet under opholdet i Theresienstadt.

Denne genskabelse af forbindelsen til den (tidligere og fremtidige) omverden medvirkede ifølge Friediger til, at jøderne trods ghettos omstændigheder fastholdt den

trang til kunstnerisk udfoldelse, der for ham lå i selve deres "natur". Også for Hambo skabte teatret efter alt at dømmes en kontinuitet mellem hans tidligere liv som skuespiller og hans liv som fange i ghettoen, fordi han fortsat fik mulighed for at gøre det, han brændte for – om end det at optræde for et SS-publikum må have været en uhyggelig udfordring. Oppenhejms fortælling skiller sig særligt ud, når det kommer til dette trin i Hermans teori. Han bekræfter, at teatret for ham genskabte en forbindelse til ham selv, hans tidligere liv og erindringerne herom. Men hvor Peschel betragter dette som et positivt aspekt af traumebearbejdelsen, er det hos Oppenheim helt omvendt. For ham var teatret et lyspunkt, der skabte forbindelse til hans erindringer om sit tidligere liv uden for ghettoen, men det lyspunkt fik kun livet i ghettoen til at synes langt mørkere og virkede på den måde deprimerende. Det forstærkede altså traumatiseringen.

Adlers synspunkt – at teaterlivet var en del af den propagandistiske SS-plan om en mønsterghetto, og at hele dens kulturmaskineri kun tjente nazisterne til at vildlede fangerne og verdenen udenfor om "jødernes gode liv" i Theresienstadt – er uomgængeligt. Ved at lade sig vildlede mistede fangerne let evnen til at reflektere over, hvad der reelt foregik omkring dem. Alle former for kulturdyrkelse måtte godkendes af SS, og det faktum, at det i stigende grad blev tilladt fangerne at dyrke teater, indikerer, at tyskerne faktisk mente, at de fik noget ud af det – at dyrkelsen af kultur og teater var med til at skabe den illusionen af en mønsterghetto, som de – i hvert fald til dels – fik den internationale Røde Kors-delegation til at tro på i forbindelse med besøget i sommeren 1944.

De danske fangeberetninger tegner imidlertid et andet billede. De vidner om, at jøderne havde en dyb trang til at dyrke kultur- og teaterliv, fordi de selv fik noget ud af det. Og det gjorde dem på ingen måde blinde for, hvad der virkelig foregik omkring dem i ghettoen og ude i verden. Teatret blev et pusterum i deres tilværelse, men Adlers påstand om, at teatret medvirkede til demoralisering af tvangssamfundet, støttes ikke af de danske vidneberetninger – som i øvrigt viser, at det frirum, teatret udgjorde, og som beskrives som forblindende af Adler og frigørende af Peschel, ikke nødvendigvis oplevedes som positivt af jø-

derne. Når teatrets kunstlys slukkedes, kunne verden uden for teatret fremstå endnu mørkere, end den allerede var.

Men et frirum på godt og ondt var teatret i ghettoen. Her kunne fangerne skabe rekonstruerende narrativer i fællesskab og fastholde en åndelig forbindelse til verden udenfor – den verden, de havde været og håbede atter at blive en del af.

KONKLUSION

I håbet om at kunne bidrage med noget nyt til historien om de fra Danmark deporterede jøder i Theresienstadt har jeg her forsøgt at give et indblik i de danske fangers oplevelser af ghettoens teaterliv. Grundlaget er ret snævert – fire udvalgte erindringer fra danske Theresienstadt-overlevende – men ikke væsentligt snævrere end Pechels. De to modstridende opfattelser af kulturlivet i ghettoen, som Adler og Peschel repræsenterer, er blevet konfronteret med de danske erindringer, og der tegner sig et billede af, at selvom teatret udelukkende eksisterede på tyskernes præmisser, så hjalp forestillingerne fangerne med at håndtere deres traumatiserende oplevelser ved at skabe et frirum, hvor de kunne udtrykke deres oplevelser i ghettoen som håndterbare fortællinger og genskabe forbindelsen til sig selv og hinanden. Derved forhindrede fangerne, at nazisterne fratog dem deres menneskelige identitet. Undersøgelsen af de danske vidneudsagn bekræfter, at teatret havde en terapeutisk effekt for fangerne, men indikerer – til forskel fra andre internationale undersøgelser – at dette frirum ikke altid fik en positiv betydning for fangerne. Frirummet gjorde dem nemlig også pinefuldt bevidste om, hvor fanget de i virkeligheden var.

LITTERATUR

- Adler, H.G.
2017 *Theresienstadt 1941-1945: The Face of a Coerced Community*. Cambridge: Cambridge University Press 2017.
- Bondi, Ruth
2009 "Theresienstadt/Terezin". Guy Miron (red.): *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust. Vol. 2*. Jerusalem: Yad Vashem 2009, s. 821-831.
- DIIS (red.)
2018 "Det Kulturelle livet i Theresienstadt". Artikel af Harry Hambo, 1945, ukendt svensk avis. Tilgængelig online: <https://folkedrab.dk/kilder/det-kulturelle-livet-i-theresienstadt> (2018-12-04)
- Fracapane, Silvia Goldbaum Tarabini
2016 *Experiences of Persecution and Ghetto-Life – Danish Testimonies about Theresienstadt*. Diss. Zentrum für Antisemitismusforschung, Technische Universität Berlin 2016.
- Friediger, Max
1946 *Theresienstadt*. København: J. Fr. Clausens Forlag 1946.
- Hartman, Geoffrey H.
2002 "Testimony and Authenticity". Geoffrey H. Hartman (red.): *Scars of the Spirit: The Struggle Against Inauthenticity*. New York: Palgrave 2002, s. 85-99.
- Kirchoff, Hans
2010 "Holocaust i Danmark". Hans F. Dahl (red.): *Danske tilstande – norske tilstande. Forskelle og ligheder under tysk besættelse 1940-45*. København: Gyldendal 2010, s. 242-225.
- McKale, Donald M.
2006 *Hitler's Shadow War – The Holocaust and World War II*. Maryland: Taylor Trade Publishing 2006.
- Oppenheim, Ralph
1956 *Det skulle så være – Dagbog fra Theresienstadt*. København: Carit Andersens Forlag 1956.
- Peschel, Lisa
2016 "The Cultural Life of the Terezín Ghetto in 1960s Survivor Testimonies: Theatre, Trauma and Resilience". Patrick Duggan og Lisa Peschel (red.): *Performing (for) Survival: Theatre, Crisis, Extremity*. London: Palgrave Macmillan 2016, s. 59-77.
- Shoah Foundation
1997 Gritzman, Max. "Interview code 35340". Interview by Shoah Foundation Institute. *USC Shoah Foundation Visual History Archive*. 26/10-1997.
- Sode-Madsen, Hans
1995 *Dengang i Theresienstadt. Deportationen af de danske jøder 1943-45*. København: Mosaik Troessamfund 1995.
- Sode-Madsen, Hans
2003 "Theresienstadt og de danske jøder". Hans Sode-Madsen (red.): *I Hitler-Tysklands Skygge – Dramaet om de danske jøder*. Oslo: Aschehoug 2003, s. 242-253.
- Warring, Anette
2011 "Erindring og historiebrug – introduktion til et forskningsfelt". *TEMP*. årg. 1, nr. 2, 2011, s. 6-35. Tilgængelig online: <https://tidsskrift.dk/temp/article/view/24845/21754> (2018-28-05)

NOTER

Denne artikel er udarbejdet på grundlag af min opgave om samme emne, afleveret i forbindelse med Syddansk Universitets historisk-topografiske feltarbejdskursus i Theresienstadt (Pamatnik Terezin) april-maj 2018.

Tak til deltagerne og feltarbejdets leder, lektor Therkel Stræde, for idéer, sparring og gennemsyn af manuskriptet. Endvidere tak til *Rambams* redaktør Cecilie Speggers Schrøder Simonsen.

1. Bondi 2009, s. 821-831. Adler 2017, s. 13-30. Citaterne herfra er oversat fra engelsk til dansk af denne artikels forfatter
2. Sode-Madsen 1995.
3. Sode-Madsen 2003 og Kirchoff 2010.
4. Se eksempelvis Warring 2011 og Hartman 2002.
5. Adler 2017, s. 116. Ældsterådet var betegnelsen for selvstyrets kerne – den jødiske selvforvaltning. I praksis havde de dog ingen reel magt, eftersom alting skulle godkendes af den tyske lejrkommandantur. Ældsterådets opgave var at forvalte lejrkommandantens ordrer.
6. Værket blev udgivet på tysk første gang i 1955.
7. Adler 2017, s. 146.
8. Peschel 2016, s. 62. Citaterne herfra er oversat fra engelsk til dansk af denne artikels forfatter.
9. Oppenheim 1956.
10. Friediger 1946.
11. DJM: *Shoah Foundation Institute*. Interview Code: 35340.
12. DIIS (red.) 2018. Artikel af Harry Hambo fra 1945 i ukendt svensk avis. Citaterne herfra er oversat fra svensk til dansk af denne artikels forfatter.
13. Ibid.
14. Ibid.
15. Ibid.
16. Adler 2017, s. 147.
17. Adler 2017, s. 129.
18. Adler 2017, s. 518.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Hvem var de personer, der hjalp jøderne med at flygte til Sverige i oktober 1943? Hvilken effekt havde flygtningetilværelsen på hjælpernes og flygtningenes liv under og efter befrielsen? Og hvem var de jøder, der blev reddet? Var de alle sammen danske? Jens Ulff-Møller går helt tæt på modstandsgruppen Lyngbygruppen og dens aktiviteter i forbindelse med danske jøders flugt til Sverige i 1943.

Af Jens Ulff-Møller

I 75-året for jødernes redning til Sverige i oktober 1943 vil det være på sin plads at spørge, om det er korrekt, hvad Tage Voss skrev i 1993, at "jødeaktionen for 50 år siden er blevet en sær skønlitterær historie."¹ Er redningen blot en myte om selvopofrende idealistiske hjælpere og hjælpeløse danske jøder, der efter besættelsen vendte tilbage og fortsatte deres liv upåvirkede af flygtningetilværelsen, som om intet var hændt? I nærværende artikel vil jeg belyse, hvem de aktive reddere i Humlebæk og Gilleleje var, og det redningsarbejde, de udførte for danske jøder. Mit udgangspunkt er Aage Bertelsens beskrivelse af Lyngbygruppens aktiviteter i sin bog *Oktober 43* (1952).²

Bertelsen var en central person i Lyngbygruppen, der skjulte jøder og organiserede flugtruter til Sverige for jøder, og han deltog, indtil han i november 1943 selv flygtede til Sverige. Bertelsens bog gjorde redningen af jøderne i Danmark kendt internationalt. Bogens succes var et resultat ikke mindst af, at Bertelsen gjorde sit yderste for at promovere den. Blandt andet fik han Niels Bohr og Albert Einstein til at skrive klaptekster til de engelsksprogede oversættelser, og med statsminister Hans Hedtofts forord blev bogen blåstemplet af Danmark.

Aage og Gerda Bertelsen i 1938. Aage Bertelsen blev født i 1901 i Silkeborg og døde i 1980. Han flygtede til Sverige den 16. november 1943. Hans bog "Oktober 43" beskriver Lyngbygruppen og dens aktiviteter og gjorde redningen af de danske jøder kendt i udlandet. Fotoet er bragt i "Lyngby-Bogen 1993" ved Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby Kommune.

Denne artikel om Lyngbygruppens rolle i jødernes redning må nødvendigvis blive en kritik af Bertelsens bog, som både beskriver hans møde med den jødiske kultur og hans deltagelse i redningsaktionen i omkring tre uger. Der er tale om en personlig beretning, og derfor er den ikke repræsentativ for alle gruppemedlemmernes aktiviteter, der både foregik før og efter, at Bertelsen var aktiv. Jeg har suppleret Bertelsens bog med dokumenter fra hans arkiv samt med mundtlige og skriftlige beretninger fra medlemmerne Svend og Inga Norrild, Inge Ulff, Nils Andersen, Erik von Magius og fra gruppens jødiske kontaktpersoner, Walter A. Berendsohn og David Sompolinsky samt Simon Grabowski.

*Nils Andersen, født i 1913 i Calcutta, død 2002. Han blev arresteret den 6. maj 1944 sigtet for transport af våben. Han blev frigivet før jul 1944 og flygtede til Sverige i januar 1945.
Privatfoto.*

Til denne artikel har jeg benyttet beretninger i Ole Barfods arkiv og haft adgang til enkelte personsager i Tilsynet med Udlændinges arkiv (UDL-sager) i Rigsarkivet.³ Af svenske arkiver har jeg benyttet Landsfiskalen i Höganäs arkiv (LHA).⁴ Desuden er jeg taknemlig for, at Lars Hallberg, Riksarkivet i Stockholm (RAS), har sendt kopier af forhørsrapporter fra centraldossieret i Statens utlänningsskommissions kanslibyrås arkiv.⁵ Særligt værdifulde er kilderne indsamlet af Christian Tortzen og publiceret i hans bog *Gilleleje oktober 1943* (1970). Toldembedsmand Gunnar Nilsson konkluderer, at der ankom 960 flygtninge til Höganäs. Hans søn Lennart Rasmusson har udarbejdet en fortegnelse med navnene på alle flygtninge, som ankom til Höganäs, og han anslår, at omkring 1.000 ankom i oktober 1943.⁶ Antallet af jøder, som Lyngbygruppen bragte til Sverige, anslog førnævnte Sompolinsky til 700.⁷ Bertelsen selv anslog antallet til 1.000, men det forekommer at være en overdrivelse.⁸

For at belyse Lyngbygruppens redningsaktiviteter er det nødvendigt at fastslå identiteten på i hvert fald nogle af de jøder, som Bertelsen hævder, at Lyngbygruppen har hjulpet. En yderligere vanskelighed forbundet med at afgøre, hvor mange jøder Lyngbygruppen reddede, er, at den samarbejdede med flere andre grupper, og derfor er det vanskeligt at afgøre, hvilken gruppe der faktisk reddede hvem. Desuden var gruppen aktiv, før Bertelsen trådte ind i redningsarbejdet, og efter, at han beskrev, at gruppen faldt sammen, da han selv gik under jorden den 28. oktober. Medlemmer af gruppen fortsatte faktisk aktiviteterne til ind i foråret 1944, da forskellige stikkere angav dem. Bertelsens bog kan derfor ikke betragtes som en fuldstændig beretning om alle Lyngbygruppens aktiviteter under besættelsen.

Lyngbygruppen før oktober 1943

Lyngbygruppen bestod af to forskellige afdelinger. Den ene bestod af lokale borgere med tilknytning til Arne Sørensens parti Dansk Samling og til modstandsgruppen Holger Danske samt den hemmelige britiske efterretnings- og sabotageorganisation Special Operations Executive (SOE). Den anden del var lektorer, deres koner og studerende fra Lyngby og Gentofte Statsskole samt fra Christianshavns Gymnasium. De havde kontakt til

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Frode Jakobsens modstandsorganisation Ringen.

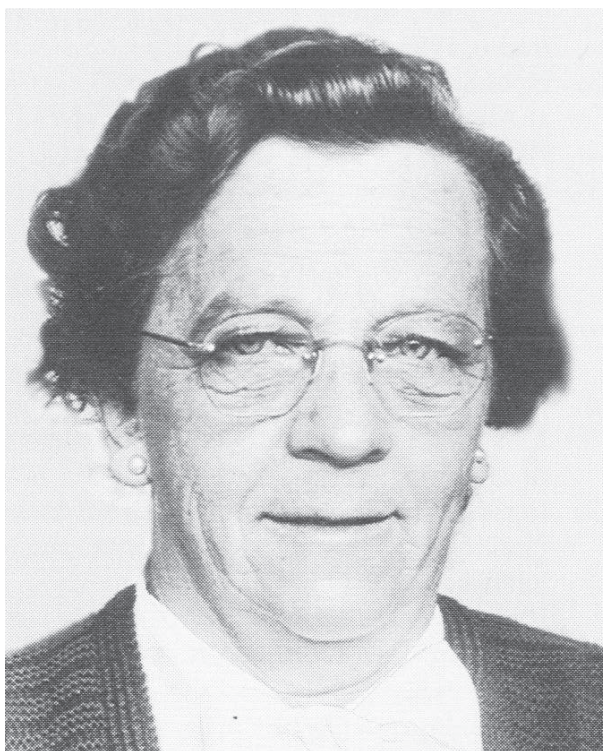
Den centrale person i den lokale gruppe var lægen dr. Ebba Strandbygaard og hendes sygeplejerske ”Frk. Christian- sen”. Strandbygaard var af den gammeldags lægetype, og Bertelsen beskriver hende som

en helt uundværlig kraft i arbejdet med uddeling af beroligende midler og indsprøjtninger til børnene. Hun bar en gendarmblå spadsredragt, med hænderne i jakkelommen og et venligt og lunt smil på læben, en dyb stemme med det vestjyske tonefald.⁹

Strandbygaard havde nære kontakter i Holger Danske. Hun husede både flygtninge og illegale som SOE-agenten Jelly (Poul Hansen)¹⁰ og oberst Helge Bennike samt sabotøren Lars Lassen-Landorph, der organiserede Landorphgruppen.¹¹ Hun samarbejdede også med Richard Ege og lægegruppen, som sendte jøder til Lyngby. Hun blev arresteret den 17. april 1944, men efter løsladelsen gik hun under jorden og tog først til Sverige den 8. august 1944 (RAS).

Som medlem af Dansk Samling fik Strandbygaard kontakt til von Magius. Han var kasserer i partiets afdeling i Lyngby og havde derfor adresselister på folk, som var villige til at gemme jøder. Det var sikkert gennem dem, at Ulf fik kontakt til de to modstandsmænd Jan Damgaard Kiær og politimanden Helge Bøghof. ”Har du fået dem! De er kendt for at have Gestapo i hælene!” sagde min farbror om dem.¹² De blev arresteret den 27. februar 1944 i Humlebæk Havn. De kom til koncentrationslejren Porta Westfalica, og begge døde kort efter befrielsen.¹³

Lyngbygruppens betroede taxachauffør, A. Chr. Sølje, kørte for jordemoder Birgit Smidt Andersen, og han formidlede kontakten til Bertelsen. Birgit Smidt Andersen kørte rundt i København med Sompolinsky for at finde jøder, der havde gemt sig. Hendes mand, senere skolelærer Nils Andersen, tog i begyndelsen af oktober til Østjylland for at advare og hjælpe jøder med at komme i sikkerhed i Sverige. Han blev anholdt af Gestapo den 6. maj 1944 for at have transporteret våben, og han blev først frigivet ved juletid 1944.¹⁴ Nils Andersens bror, Knud Andersen, tog sig af redningsarbejdet på Fyn.

Dr. Ebba Strandbygaard, født i Ringkøbing i 1891, død i Virum 1980. Hun flygtede til Sverige, hvor hun gav lægehjælp til forkomne kz-fanger. Fotoet er bragt i ”Lyngby-Bogen 1993” ved Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby Kommune.

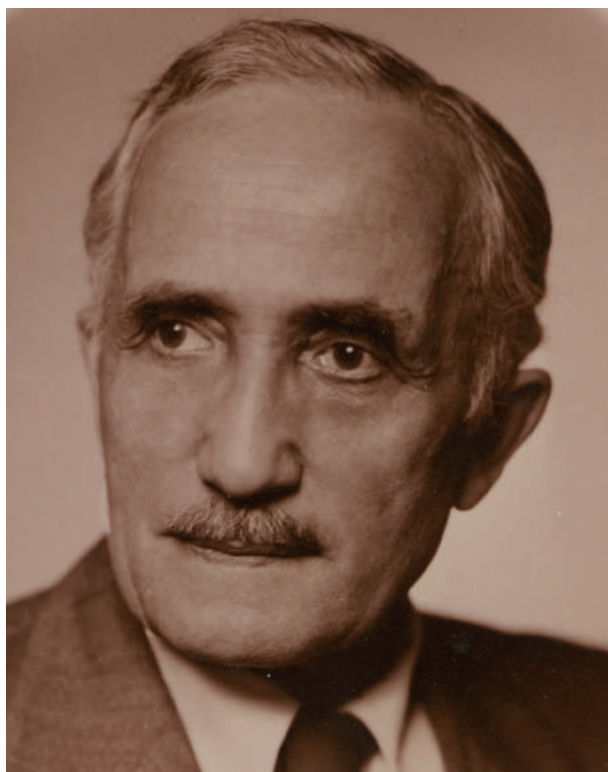
Bertelsen fik kontakt til fabrikant B.O. Weeke, som han omtaler som chef for udskebningen i Smidstrup.¹⁵ Weeke sendte Steen Fischer til von Magius for at få sat en båd i vandet på nordkysten (i Smidstrup). Fischer blev arresteret den 25. juli 1944 i Nyhavn, hvor SOE-agenten ”Stumpen” (Hans Johansen) begik selvmord. Fischer angav 54 modstandsfolk. Blandt dem var Weeke og von Magius, der fik slået et par tænder ud og blev udsat for en lemlæstende tortur af forhørsleder i Gestapo Ib Birkedal Hansen.¹⁶ Fischer selv kom til Neuengamme den 14. september 1944.¹⁷

Den anden del af Lyngbygruppen bestod af gymnasielærere. De havde ikke tilknytning til modstandsbevægelsen, men til Dansk Studiering (Ringen) med henblik på at få kendskab til sager, som tyskernes censur forhindrede i at blive publiceret i aviserne. Ringen blev etableret ved et møde den 31. oktober 1941 i Jørgen Bankes hjem på Solvænget 12, der ligger umiddelbart bag Lyngby Statsskole.¹⁸ Drivkraften i

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

organisationen var Jakobsen, der fra december 1941 rejste rundt for at opbygge en egentlig organisation. Med dette formål opsøgte han i foråret 1942 Svend Norrild på Christianshavns Gymnasium, og de havde en lang samtale på Christianshavns vold. Svend Norrild erklærede sig parat til at støtte Jakobsens planer.

Herefter mødtes Svend Norrild og gymnasielærere fra Lyngby og Gentofte statsskoler jævnligt med ægtefæller i en art "kaffeklub" i Ringens regi.¹⁹ Blandt deltagerne omtaler Bertelsen rektor for Lyngby Statsskole Sigurður Sigtryggson, hans søn Bjarne samt adjunkt Axel Prior. Fra Christianshavns Gymnasium deltog rektor Frederik Bøgh, hans kone og søn, cand.theol. og senere domprovst Jørgen Bøgh, samt Svend og Inga Norrild. Desuden var der et par jøder – formentlig Berendsohn og hans kone. Om Strandbygaard deltog i disse møder, vides ikke.

Walter A. Berendsohn, født i 1884 i Hamborg, død 1984. Berendsohn kom til Danmark med sin familie i 1933 og blev en central figur i Lyngbygruppen. Han flygtede til Sverige den 25. september 1943. Foto: Stadsarkivet Lyngby.

Hitler-Tysklands flygtninge: Walter A. Berendsohn

Ved at fokusere på redningen af jøderne i 1943 ignorerer historikere strømmen af forfulgte jøder, der efter nazisternes magtovertagelse i Tyskland i januar 1933 prøvede at flygte til Danmark. I historisk sammenhæng var nazisternes fordrivelse af jødiske videnskabsmænd særlig betydningsfuld. Loven til rekonstruktion af statsadministrationen af 7. april 1933 førte til, at 37.000 jøder forlod Tyskland i 1933. Ved et tillæg til loven af 6. maj 1933 blev universiteterne også underkastet loven, og 1.200 universitetsprofessorer blev afskediget. Adskillige berømte videnskabsmænd kom via Danmark til USA, hvor de fik ansættelse på amerikanske universiteter.²⁰ Det førte til, at Tyskland mistede førerpositionen inden for en række videnskaber som matematik, fysik og medicin, mens USA blev et foregangsland og en atomar stormagt.

En afgørende forudsætning for oprettelsen af Lyngbygruppen var, at den jødiske professor i skandinavisk litteratur ved Hamborgs universitet Walter A. Berendsohn og hans familie bosatte sig i Lyngby, efter at han kom til Danmark den 16. juli 1933. I 1930'erne nægtede det danske samfund imidlertid at anerkende de forfulgte jøder som flygtninge.²¹ De blev betegnet som "emigranter" og kunne derfor ikke få status som flygtninge. Tilmed besluttede et enigt folketing at lukke grænserne i 1938-1939 for flygtende jøder – en beslutning, der har kostet et ukendt antal menneskeliv.²² I årene før besættelsen gjorde de danske myndigheder desuden, hvad de kunne for at få jødiske flygtninge til at forlade landet igen. Berendsohn var én af de tyske jøder, som fik det at mærke. Efter at han havde mistet ansættelsen ved Hamborgs universitet, havde professor L.L. Hammerich stillet ham i udsigt, at han kunne blive ansat som lektor ved Københavns Universitet. Men konsistorium nægtede ham som udlænding jus docendi. Han gennemførte derfor i stedet et større videnskabeligt arbejde om Beowulf, som professor Otto Jespersen anbefalede Videnskabernes Selskab at trykke, men plenarforsamlingen forkastede det.²³

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Nægtet tilladelsen til at arbejde begyndte Berendsohns tid som "landstryger". Med en familie på fire måtte professoren hutle sig igennem tilværelsen på opsparede midler, ved at holde foredrag samt på en minimal støtte fra Den danske Komité til Støtte for landflygtige Aandsarbejdere.²⁴ På trods af at Berendsohn var en internationalt anerkendt forsker, anså komiteens formand Aage Friis ham ikke for at være en førsteklases, men dog en meget dygtig videnskabsmand. Politiet vogtede nidkært, at han ikke tog arbejde, og DNSAP-medlemmet Povl Bihesen, som var formand for grosserersocietetets udlændingeudvalg, sørgede for, at han end ikke kunne få tilladelse til at sælge sine egne bøger i forbindelse med de foredrag, han holdt.²⁵ Gestapo og den tyske ambassade holdt også godt øje med Berendsohns "tyskfjendtlige" aktiviteter. Den 23. april 1936 indstillede Werner Best i Gestapo-hovedkvarteret i Berlin til, at Berendsohn skulle fratages sit tyske statsborgerskab. Selvom hans kone Dora var arier, blev hun og døtrene Anneli (Anne Elisabeth) og Karin Ilse også frataget statsborgerskabet.²⁶ I 1937 kom Anneli i gartnerilære som Hechaluz, og via Sverige kom hun til Israel.²⁷

Ved Danmarks besættelse den 9. april 1940 forsøgte Berendsohn i panik at flygte til Sverige, men vejen over Helsingør var allerede spærret. I stedet gik han under jorden, men det viste sig at være umuligt – danskerne havde på det tidspunkt ikke indset nødvendigheden i at måtte gå i skjul. Den første nat fandt han husly hos forfatterinden Maria Elsa Bud fra Berlin, der boede på Nørgårdsvej 22C i Lyngby.²⁸ Derefter boede han en uge hos billedhuggeren Sigfried Wagner på Hummeltoftevej 21 i Virum.²⁹ Efter en uge vendte Berendsohn tilbage til sit hjem, og familien levede de næste tre år i konstant frygt for mulige repressalier fra de tyske og danske myndigheders side.

Berendsohn etablerede hurtigt en række venskaber i Lyngby, blandt dem Aage og Gerda Bertelsen. Efter at familien flyttede til Bagsværdvej 80, blev familien gode venner med husværtens Jens Nyskov-Sørensen. De var de centrale personer i Lyngbygruppen sammen med Strandbygaard og husholdningslærer Ulff – Berendsohn sendte sine døtre til hendes husholdningsskole på Christiansvej 3 i Lyngby for at lære husholdning.

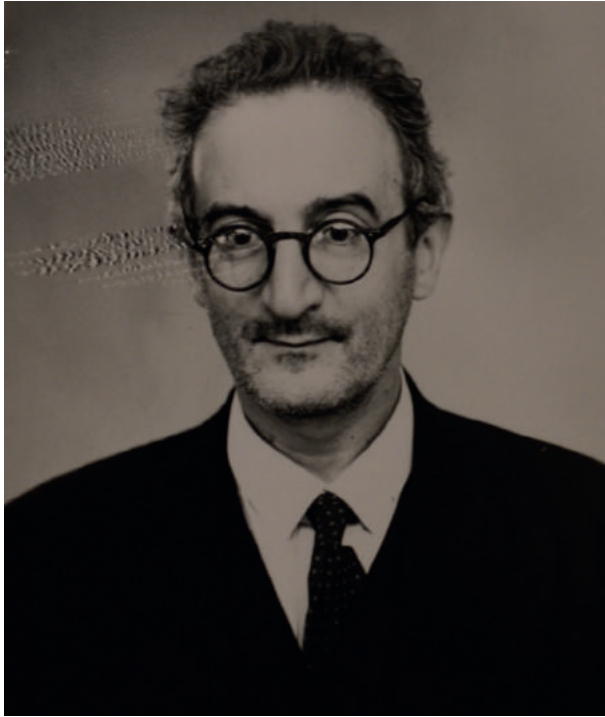

*Inge Ulff, født i Hobro i 1910, død i Lyngby 1998.
Uddannet husholdningslærer på Subrs husholdningsskole.
Hun flygtede til Sverige den 4. marts 1944.
Foto: Stadsarkivet Lyngby.*

Militær undtagelsestilstand den 29. august 1943

Som følge af voksende sabotage over sommeren i 1943 stillede tyskerne den 28. august den danske regering et ultimatum, der blandt andet krævede indførelse af dødsstraf for sabotage. Da regeringen ikke accepterede dette, indførte tyskerne militær undtagelsestilstand. Natten til den 29. august overfaldt tyskerne de danske kaserner, og om morgenen sænkede marinen skibene på Holmen. Samtidig arresterede tyskerne "intelligensen". Kendte danskere blev uden grund interneret som gidsler.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Wolf Salomon Jacobson med afklippet skæg 5. oktober 1943. Rabbiner for menigheden Machsike Hadas, som Lyngbygruppen hjalp til Sverige. Foto: Höganäs arkiv. Arkivcentrum Syd, Lund.

Tyskerne arresterede imidlertid også fremtrædende medlemmer af Mosaisk Troessamfund (MT): Overrabbiner Max Moses Friediger, hans søn Arthur Friediger og synagogeforstander Axel Julius Margolinsky. De kom alle til Theresienstadt. Højesteretssagfører C.B. Henriques blev også arresteret, men blev hjemsendt af helbreds-mæssige grunde. MT's næstformand Karl Lachmann var bortrejst og undgik arrestation. Tyskerne forsøgte også at arrestere synagogens to kantorer, Eugen Goldberger og Leo Grabowski, men de lykkedes ikke op og derved undgik begge at blive arresteret.³⁰

Selvom synagogen herefter næppe har kunnet fungere, anså man i det jødiske samfund ikke situationen for at være faretruende. Marcus Melchior blev fungerende rabbiner i Friedigers fravær. Hans søn, Werner David Melchior, mente, at det med regeringens ophør ville være urimeligt at antage, at tysk jødepolitik ikke ville blive udstrakt til at omfatte jøderne i Danmark.³¹ Men

hans far og ledelsen af den jødiske menighed anså hans holdning for at være præget af ungdommeligt letsind: Det var fuldstændig utænkeligt, at en jødeaktion kunne forekomme i Danmark, og derfor foretog man sig intet for at beskytte menigheden.

Mens kantor Goldberger fortsatte med at virke i synagogen, besluttede Grabowski at gå under jorden. Da tyskerne ringede på hans dør, lukkede Grabowski ikke op, og mens de gik ned for at hente en nøgle, kaldte en underbo familien Grabowski ned til sig. Næste morgen tog familien til Søborg. En damefrisør havde sagt: "Hvis der sker noget med jøderne, så bare kom til mig!", men da de så stod der, fik hun kolde fødder. I nød opsøgte de Berendsohn. Nyskov-Sørensen tilbød, at de kunne bo hos ham, men det turde de ikke.³² I stedet bragte Dora Berendsohn familien til Ulff. Siden juli måned havde hun imidlertid haft en fransk soldat ved navn "Raymond Pichauld" boende. Han var undsluppet fra en interneringslejr i Tyskland. Derfor kunne hun umuligt have hele familien boende, og desuden ville et barn vække opsigt. Derfor blev Grabowskis søn, Simon Grabowski, midlertidigt indlagt på Dronning Louises børnehospital.³³

Med familien Grabowski fik Lyngbygruppen sine første erfaringer med at huse jødiske flygtninge. Først mente man, at det var sikrere at skjule dem på landet, så familien blev sendt til Gjorslev. Det var imidlertid umuligt at få fat på dem, når der viste sig en overfartsmulighed. De blev derfor bragt tilbage til hovedstaden, og det var heldigt, at det var politibetjent Bøghof, som hentede dem, for ved en vejspærring på vejen til København sagde han blot, at de var hans arrestanter, og således slap de uproblematisk igennem. Familien Grabowski kom først til Sverige natten til den 8. oktober fra Skudehavnen til Barsebäck efter at have levet under jorden i over én måned.³⁴

Allerede i september deltog Lyngbygruppen i overfarter til Sverige fra Skodsborg til Ven og senere fra Rungsted.³⁵ Da tyskerne indførte undtagelsestilstand, gik Berendsohn den 30. august igen under jorden, denne gang hos socialdemokraten Heinrich Gille.³⁶ Først lørdag den 25. september lykkedes det Berendsohn at

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

komme af sted fra Rungsted sammen med syv andre flygtninge fordelt på to både. Sømand og civilarbejder ved marinen Egon Hansen roede båden, i hvilken befandt sig Berendsohn og to luxemburiske desertører, som von Magius i en kort tid havde haft boende.³⁷ Ved ottetiden om aftenen begyndte han at ro Berendsohn og de to desertører til Ven, hvor de ankom klokken kvart over fem om morgenen efter en yderst farlig sejlads, idet båden var utæt. I den svenske politirapport begrundede Berendsohn flugten med, at tyskerne havde myrdet hans bror i Warszawa, og at hans mosters familie på seks personer, der boede i Norge, sikkert havde mødt samme skæbne.³⁸ Flygtningene i den anden båd havde tilknytning til Holger Danske. Det var orlogskaptajn Erik Johannes Overbye og kaptajnløjtnant Adam Helms og repræsentant Paul Ryde Moesgaard samt grosserer Haakon Emanuel Blangsted, som viste sig at være en desertør fra Frikorps Danmark.³⁹

Advarsler om jødeforfølgelser

Gennem september 1943 svirrede rygterne om den planlagte jødeaktion i Dagmarhus, et af tyskernes hovedkvarterer. Modstandsmanden Mogens Staffeldt og Holger Danske var de første til at få advarslen om jøderazziaen. Den præcise dato er ikke kendt, men den 22. september opsøgte Staffeldt sin ven grosserer Bent Schottländer, som han fortalte, at han øjeblikkeligt måtte gå under jorden, indtil han kunne flygte til Sverige.⁴⁰ Den 25. september fik Dora Berendsohn også en advarsel fra en bekendt, en korvetkaptajn, der opsøgte hende i Lyngby. Datteren Karin Berendsohn tog imod ham, men da Dora Berendsohn ikke var hjemme, lagde han et brev med opfordring til at kontakte ham.⁴¹ Beskrivelsen kunne passe på Richard Cammann, der stammede fra Hamborg, og som kendte den tyske nazist Georg Ferdinand Duckwitz. Dora Berendsohn tog derefter rundt for at advare jøder, men hun blev affejet som værende en rygtesmed.

Det var først, da Duckwitz bragte advarslen til Socialdemokratiets ledelse den 28. september 1943, at det jødiske samfund tog advarslen alvorligt. Duckwitz' advarsel om de forestående jødeforfølgelser spredte sig

som en løbeild i det jødiske samfund. Gerda Brøndstedes søn Henning Brøndsted beretter:

Tirsdag aften [28. september, red.] da Mor tilfældig var til Middag hos Onkel Max [Rothenborg, hendes bror, red.] kom ingeniør Herman Dedichen, Folketingsmand Hedtoft-Hansen og den socialdemokratiske Partisekretær Johannes Hansen ud til ham [Klampenborgvej 37, red.] i en af Politiets Biler med meddelelse om, at samtlige danske Jøder Natten mellem Fredag og Lørdag og den følgende Nat skulde arresteres af Gestapo og deporteres i 3 store Skibe, der allerede laa ved Langelinjemolen. Det gjaldt nu øjeblikkelig om at lade dette, der ikke var noget Forlydende, men en Realitet, gaa videre til saa mange jødiske Familier som muligt.⁴²

Onsdag (den 29. september) gik med at sammenkalde til møder og tage rundt til folk for at få dem til at flytte hjemmefra. Gerda Brøndsted (Esperance Allé 18) advarede Dora Lorenzen på Parkvænget.⁴³ På nabovæjen, Maglevænget 7, boede tennisspilleren og musikeren Torben Ulrichs familie. Han bemærkede, at naboen Harald Bohr (nr. 9) havde forladt hjemmet, ligeledes Arthur Henriques (nr. 11) og S.A. Hjalsted (nr. 18). Desuden gik beskeden videre til familien Lachmann og Maria Marcus' familie, som Ulrich formentlig kendte fra Maglegårdsskolen. De fleste af Charlottenlund-jøderne havde været på sommerophold i Gilleleje, og de opsøgte deres værtsfolk for ved deres hjælp at finde en overfart til Sverige fra Gilleleje.

Max Rothenborg tilkaldte Poul Hannover, som var direktør for Titan, for at informere ham om den forestående razzia. Et efterfølgende familieråd førte til, at Poul Hannover med sin familie flygtede sydover,⁴⁴ mens hans moder, broderen Knud Hannover og hans familie besluttede at søge tilflugt i Hornbæk.⁴⁵

Ulrich har i et interview udtrykt sine følelser i forbindelse med flugten til Sverige:

Pludselig kom alt det med jøderne, men jeg følte

ikke, at det var noget, jeg kunne forholde mig til, fordi jeg havde aldrig fået en jødisk opvækst. Min mor fulgte det ikke, og mine bedsteførelde (...) gjorde heller ikke. (...) Men så blev det alvorligt i forhold til, at mange mennesker følte, at de blev nødt til at komme ud af landet, komme over til Sverige. Det var måske det mest problematiske øjeblik i mit liv, for jeg var slet ikke forberedt på det i den betydning at vide, hvem jeg var i, du ved, i blodtermer, om du vil.⁴⁶

Lyngbygruppens redningsarbejde. David Sompolinsky

Starten på Lyngbygruppens egentlige hjælpearbejde begyndte en dag sidst i september 1943, da dyrlægestuderende Sompolinsky, én af Svend Norrilds gamle elever, opsøgte ham på Christianshavns Gymnasium og bad om en fortrolig samtale med ham og rektor Bøgh. Han havde fået sikre efterretninger om den forestående jøderazzia og havde påtaget sig at finde mennesker, der ville huse og skjule jøder, indtil de kunne transporteres til Sverige. Svend Norrild ringede til sin kone og bad hende om i løbet af ca. tre timer at skaffe plads til 24 jøder. Inga Norrild skaffede straks husly til 17 jøder gennem "kaffeklubben" og Danske Kvinders Beredskab.⁴⁷

Familien Sompolinsky var kommet til Danmark under Første Verdenskrig. På det tidspunkt var det uproblematisk at immigrere til Danmark. Familien stammede fra byen Włocławek i det nordlige Polen, der frem til 1917 hørte under Rusland. For at undgå at blive indkaldt som soldat i krigen flygtede bedstefaderen, Shimson Sompolinsky, til København, hvor han nedsatte sig som skrædder, og herefter fulgte hans kone Devorah og barn. De sluttede sig til den ultraortodokse menighed Machsike Hadas i Ole Suhrsgade.⁴⁸ Sompolinsky-hjemmet i Nansensgade blev et samlingssted for mange unge tyske *chalutzim*; landvæsenelver, der kom til Danmark for at studere landbrug som forberedelse til en emigration til Israel.⁴⁹

Men i 1930'erne besluttede politikerne i Danmark at lukke grænserne for flygtende jøder. Sønnerne Itzhak og Meier Sompolinsky havde besøgt slægt-

ninge i Polen i årene 1933-1938, og de kom tilbage med rædselsvækkende beretninger. Devorah Sompolinskys søster Rivkah Regina, hendes mand Avraham Gerstensang og deres tre yngste børn boede i Tyskland som statsløse. Da politiet nægtede dem indrejse til Danmark, smuglede familien Sompolinsky Gerstensang-familien til Danmark. Efter ankomsten meldte Avraham Gerstensang sig til politiet. Han blev holdt arresteret i to måneder, idet politiet insisterede på, at tyskerne skulle tage familien tilbage. Men det nægtede Gestapo, eftersom de var statsløse, og derfor kunne det danske politi ikke deportere dem. På den måde reddede Gestapo utilsigtet Gerstensang-familiens liv. Andre slægtninge var ikke så heldige. De omkom i gaskamrene.

Samme aften som Sompolinsky havde henvendt sig til Svend Norrild, var der møde i kaffeklubben i rektor Bøghs hjem.⁵⁰ Til stede var Bøgh og frue samt sønnen Jørgen, Inga Norrild og adjunkt Ella Gregersen (Buddingevej 17C), der senere henviste Sompolinsky til Bertelsen. Under mødet fortalte Inga Norrild, hvordan man ville kunne redde jøderne: "Jeg ridsede opgaven op for lektor Aage Bertelsen. Hans første reaktion var 'Jamen, det er jo farligt!'",⁵¹ hvortil Inga Norrild svarede bekræftende, at det kunne det godt blive. Efter at Bertelsen have fået sin kone Gerda Bertelsens accept, blev deres hjem centrum for Lyngbygruppens redningsarbejde.

Gerda Bertelsen blev den centrale leder af Lyngbygruppen, der formentlig bestod af omkring 50-60 personer. I sin hukommelse havde hun alle telefonnumre og adresser på de steder, hvor flygtningene var skjult. Kvinderne havde en særlig betydningsfuld rolle med at finde logi og bespise flygtningene, mens selve overfarten til Sverige var mændenes opgave at arrangere. Brødrene Knud og Nils Andersen påtog sig den opgave at advare jøder i Jylland og på Fyn. Knud Andersen tog til Fyn, men det lykkedes ham ikke at kontakte Hechaluz-landarbejderne, fordi Julius Margolinsky, der havde adresserne, var gået under jorden i Dianalund.⁵² Nils Andersen havde held med at kontakte jøder i Østjylland, og nogle af dem kom via Smidstrup Strand til Höganäs. Men han mente selv, at Lyngbygruppens aktiviteter var "så improviseret som noget kunne være."⁵³

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Humlebæk-ruten

Lyngbygruppen deltog først aktivt i redningen af jøder fra den 3. til den 11. oktober fra Humlebæk/Nivå. Det var Sompolinskys søster, Sara Sompolinsky (kaldet "bidronningen"), der fandt overfartsstedet.⁵⁴ Rektor Sigtryggssons søn, grosserer Bjarne Sigtryggsson, var lederen af udskibningen i Humlebæk, hvorfra Lyngbygruppen formentlig sendte omkring 400-500 personer til Sverige via Humlebæk i nogle få store udskibninger.⁵⁵ At det specielt var den ortodokse menighed, som Lyngbygruppen hjalp til Sverige fra Humlebæk, er muligt at dokumentere, fordi Sompolinsky var medlem af denne menighed. Desuden var han CB-betjent (Civilbeskyttelsen) og havde en nær forbindelse til personalet på Københavns Kommunehospital, som gennem ham fik kontakt til Lyngbygruppen.⁵⁶

Selv kom Bertelsen først til Humlebæk mandag den 4. oktober, og til at begynde med kunne han ikke finde gruppen. Nu mærkede han for første gang blandingen af rådløs fortvivlelse og skyldfølelse ved bevidstheden om at have påtaget sig et ansvar ud over al evne og mulighed.⁵⁷ Endelig fandt han gruppen bag stationsbygningen: Bjarne Sigtryggsson, Prior, familien Katzenstein, der havde boet hos familien Norrild,⁵⁸ og en Frk. Kær, hvis forlovede, "dropskoger", Ulf havde reddet ved at bringe ham gennem tunnellen på hovedbanegården i København over til S-toget og til hendes husholdningsskole.⁵⁹

Ud på aftenen fik gruppen telefonisk besked om, at Gestapo foretog husundersøgelser langs kysten. Det var derfor nødvendigt at søge ind i landet til en bondegård, hvor Bertelsen overnattede sammen med et halvt hundrede mennesker på et halmloft. Blandt dem omtaler Bertelsen Katzenstein, Meir Sompolinsky og "den gamle Fuchs". Den næste dag, den 5. oktober, sendte Sigtryggsson 15-16 jøder mod Sverige for 10.000 kr., og resten af jøderne transportererede man til et teglværk. Hverken Bertelsen eller Svend Norrild overværede alle de overfarter, som gruppen var med til at arrangere. Svend Norrild omtaler den store transport med ca. 250 personer, der ankom til Sverige den 9. oktober om morgenen, men han beskriver ikke en transport dagen før med den samme vanskelige skipper: Den bragte medlemmer af den ortodokse menighed til Helsingborg.

Blandt dem var Abraham og Regina Gerstensang, Sara Sompolinsky samt otte andre familiemedlemmer.⁶⁰

I Sverige kom den ortodokse menighed til forlægningen Helsingborg ved Horred, og hertil kom også deres rabbiner Wolf Salomon Jacobson og hans familie. Efter Bertelsens flugt modtog han et takkebrev med underskrifter fra medlemmer af menigheden, i hvilket de udtrykte deres smerte over, hvad han og hans familie havde udsat sig for ved at hjælpe dem.⁶¹

Det er vanskeligt at afgøre, hvor mange jøder Lyngbygruppen faktisk hjalp, fordi de også kom til Sverige via andre ruter. For eksempel kom Berendsohns venner, forfatterinden Elsa Maria og Georg Bud fra Nørgårdsvej, der gik under jorden hos Ulf, til Trelleborg den 8. oktober. Sompolinsky blev heller ikke hjulpet til Sverige med Lyngbygruppen, for den 13. oktober sejlede han, Dora Berendsohn og datteren Karin samt Eugen Rabinovitz (Rabell) med båden "Kvik" fra Grønsund til Trelleborg, hvor de ankom den 14. oktober klokken seks om morgenen.⁶² Rabinovitz havde fået stukket en 500-kroners seddel i hånden til betaling for overfarten fra Falster, har han senere fortalt mig. Efter ankomsten til Sverige skiltes deres veje. Sompolinsky genoptog dyrlægestudiet i Stockholm, og efter krigen emigrerede han til Israel. Dora og Karin Berendsohn kom også til Stockholm, hvor de blev genforenet med faderen, der fik arkivarbejde på Kungliga Biblioteket. Herefter oprettede han et center for studiet af tysk eksillitteratur. Karin Berendsohn emigrerede senere til Israel. Rabinovitz kom til Scoutskolen i Gränna, men efter krigen bosatte han sig i Lyngby.

Bertelsen skønner at have transporteret 600 passagerer fra Humlebæk; et antal, der nok er lige lovligt højt sat. Da Humlebæk-ruten blev forlagt til Smidstrup på Nordkysten, besluttede Svend Norrild at trække sig ud af rutearbejdet. Bertelsen mener, at Humlebæk-ruten blev afviklet den 11. oktober, hvor Erik Bennike, søn af oberst Bennike, om eftermiddagen kom for at advare Bertelsen. Bennike rådede ham til at indstille overfarten med jøder fra Humlebæk og i stedet transportere dem fra Smidstrup Strand vest for Gilleleje. Her havde han en transport parat, som kunne medtage alle jøderne fra

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Humblebæk. Transporten er formentlig identisk med den eneste større overfart fra Gillelejeområdet på dette tidspunkt: Den 12. oktober ankom Hjälpvedettbåt 333 fra Marindistrikt Öresund med omkring hundrede jøder til Helsingborg, og den blev derfor ikke registreret i Höganäs⁶³

Smidstrup Strand – Höganäsflugtruten

Ifølge Bertelsen eksisterede flugtruten fra Smidstrup Strand/Gilleleje fra den 11. til den 28. oktober. I alt ankom 10 overfarter herfra til Höganäs med ca. 165 passagerer, hvortil kommer de 100, som ankom i Helsingborg, og efter at Lyngbygruppen ifølge Bertelsen var blevet nedlagt, ankom én overfart den 30. oktober med 36 passagerer. Blandt dem var Bjarne Sigtryggsson fra Lyngbygruppen.⁶⁴ I alt ankom således 301 passagerer mellem den 11. og 30. oktober fra Smidstrup, men det er kun ganske få af dem, der med sikkerhed kan dokumenteres blev hjulpet af Lyngbygruppen. Det er de jøder, som Nils Andersen bragte fra Østjylland via Lyngby til Smidstrup. Fra Kolding bragte han Berendsohns søster, Ilse Henriette Dinesen, til Lyngby. På Middelfart sindssygehospital hentede han redaktør Bernhard Jolles og hans datter, Thea Maria Jolles-Kiær, der var danselærer i Århus.⁶⁵ De blev først skjult hos Henning Brøndsted (senere direktør for Det Kongelige Teater) på Caroline Amalievej i Lyngby. De kom alle tre til Höganäs den 15. oktober. I Jylland overnattede Nils Andersen i Horsens tugthus, og herfra bragte fængselsvæsenet to unavngivne jødiske fanger til hans privatadresse i Lyngby.⁶⁶

Da Lyngbygruppen den 11. oktober begyndte at hjælpe jøder til Sverige fra Smidstrup Strand vest for Gilleleje, var 700 jødiske flygtninge allerede ankommet til Höganäs i oktober ud af et antal på 960 personer.⁶⁷ Gilleleje havde været en flugtdestination siden indførelsen af militær undtagelsestilstand den 29. august. I september måned flygtede kun en snes jøder, mens over hundrede danskere, hovedsageligt militærpersoner, kom til Höganäs via Gilleleje.⁶⁸ Først den 30. september begyndte strømmen af jødiske flygtninge at tage fart, og den endte en måned senere.

Navnene på de flygtninge, der kom til Höganäs, er kendte, for ved ankomsten til Sverige foretog Landsfiskalen i Höganäs en omhyggelig registrering. De skulle udfylde blanketter med personlige oplysninger som adresse, navne på slægtninge, overfartstidspunkt og betaling for denne, samt hvor mange penge de havde bragt med sig på flugten. I mange tilfælde er der også fotografier af flygtningene, og de er ganske almindeligt udseende mennesker og pæne i tøjet. Blanketter fra ca. 800 personer, der ankom i perioden 1.-19. oktober, er bevaret.⁶⁹ De viser, at det ikke kun var danskere, som blev hjulpet på flugt. Blandt de flygtninge, der ankom til Höganäs, var 1/5 eller 112 jøder statsløse, og lige så mange var født i Rusland, Polen eller Tyskland.⁷⁰ Det er kun få jøder, der kom i forlægning. De svenske arkivalier viser, at mange jøder modtog et telegram med invitation til at bo privat hos en svensk familie eller hos kolleger. Mange fik umiddelbart arbejde og kunne derfor etablere eget hjem, for mange virksomheder manglede medarbejdere, da det svenske personale var indkaldt til militær vagttjeneste. Til gengæld fik "almindelige" danskere ofte hårdt og underbetalt skovarbejde.⁷¹

På de første ture fra Gilleleje til Höganäs var det enkeltpersoner og enkelte familier, der flygtede. Der fandtes ingen organisationer, så de forhandlede prisen for overfarten direkte med skipperen på den båd, de skulle med.⁷² Familien Koppel var blandt de første jødiske flygtninge. Gestapo havde tidligere forsøgt at arrestere komponisten Herman D. Koppel, formentlig som gidsel, da "intelligensen" blev taget.⁷³ Desuden havde han modtaget en advarsel fra en studerende på konservatoriet. Han tog sammen med broderen Julius, deres koner og tre børn til Julebæk ved Helsingør. Her blev de bestjålet og nær ved udsat for rovmord, hvorefter de tog til Gilleleje.⁷⁴ Broderen Simon Koppel og hans kone Frida havde tilbragt sommeren hos en fiskerfamilie i Gilleleje. Den 2. oktober tog de toget dertil sammen med søsteren Anna Koppel og forældrene Isak Meier og Machla. Fiskeren arrangerede overfarten.⁷⁵ Betalingen var 1.000 kr. pr. person, som svigerfar betalte, beretter Frida Koppel. De kom til Höganäs ved ellevetiden om aftenen med kutteren Haabet:

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Indtændigt For- og Efternavn
(Trykbogstaver) Valdsnavnet undertrykt:

Jacobson Wolf Salomon

2. Beskæftigelse: Rabbiner

3. Fødselsdag og Aar 7. 5. 1894

4. Fødselsplads (Trykbogstaver): HAMBURG

5. Forældrenes Navne (ogsaa Moderens Efternavn):
Salomon Jacobson
Cecilie frøje Wolff

6. Nationalitet: ingen (Frøje) Frøjellami indvandrings nat. tyske Statsborger.

7. Religion: hebraisk

8. Seneste faste Bopæl: København Ole Luksgade 14 L

9. Skoleuddannelse: Realskole og Seminarist

10. Praktisk Uddannelse: Rabbiner Seminarist (Seminarskole)

11. Gift? Ugift? Gift Av. Børns Navne og Alder. (Af disse medfølger, Navne og Fødselsdag)
Frøje (p. h. i. H. S. A.) 10. 11. 1922 herlins 18. 11. 1930 } hos mig
Wigam (at. i Salomon) 24. 11. 1926 Salomon 1. 12. 1931
Klases 1. i København 6. 11. 1927 Jacobs 11. 11. 1923

12. Grunden til Flugten: at jeg er frøje

13. Tiden for Flugten og Pladsen Herfor: gennem hos Christian Hansen
Godhaabstvej 7 København

14. Hvorledes skete Overfarten? af Gilleleje uden Forhåndring

15. Hvilken Baafl overførte Dem? Frøje vi rejste Tirsdag aften
af Gilleleje

16. Hvad har De betalt for Overreisen? hos Kristian Larsen betalte for
mig og mine børn og de børn kr 2500.-

17. Tid og Plads for Ankomsten til Sverrig? Höganäs 5. 10. 1943

18. Medbragte Penge (Svenskt Mønt for sig)
ingen

19. Tilgodehavende i Sverrig? ingen

20. Findes Gyldigt Pas? nej Evransar udløber Tiden for Sette?

Landsarkivet i Lund

Wolf Salmon Jacobsons rapport fra ankomsten til Höganäs den 5. oktober 1943.

Foto: Höganäs arkiv. Arkivcentrum Syd, Lund.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Vi blev forhørt om alt ... vi var nogle af de første, så det hele var lidt ukendt for svenskerne. Da vi havde været i dette toldskur måske et par timer, kommer der flere flygtninge, og blandt dem kommer Herman, Vibeke og deres to piger, som ikke var ret gamle, Therese og Lone, og Vibeke var gravid med Thomas. Efter dem kom Julius og Else begge med en fiol under armen, de havde selvfølgelig Susanne med sig.⁷⁶

Det var også kutteren Haabet, der på den næste tur bragte Herman D. Koppel og Julius Koppel med koner og børn til Höganäs klokken fire om morgenen den 3. oktober.⁷⁷ Grosserer Isak Fischbein i Malmö åbnede sit hjem for dem og mange andre flygtninge. Efter en uges tid spredtes familien: Simon og Frida Koppel kom til forlægningen Bräviken ved Norrköping, mens Else og Julius Koppel fik plads i Göteborgs Orkesterforening, og Herman D. Koppel blev *musikerhjælp* ved Orkesterforeningen i Örebro.⁷⁸

På Haabets næste tur, den 3. oktober om aftenen, ankom direktør Knud Hannover og hans familie på fem personer til Höganäs. Betalingen var 10.000 kr.⁷⁹ Ingeniør Erik Magnus i Göteborg tog sig af Hannovers familie, mens disponent Walther Michaelsen i Helsingborg ville svare for moderen, enke og *professorska*, Laura Hannover.⁸⁰

Flygtningehjælp fra den 5. oktober

De første organiserede transporter fra Gilleleje kom først i stand den 5. oktober, men da tre sejladsere forekom næsten samtidig, og hjælpernes beretninger ikke er i fuld overensstemmelse, er det vanskeligt at få et klart billede af, hvordan flugtruterne var organiseret. Vilhelm Lind beretter, at der ved syvtiden om aftenen ankom et ekstratog fra København med ca. 175 jøder. De blev siddende i vognene, der ved ottetiden blev kørt ad havnesporet ned i havnen og op på siden af skonnerten Louise, som tog jøderne ombord og omgående sejlede. Ifølge Nilsson ankom Louise imidlertid kun med 120 jøder til Höganäs.⁸¹

Den tyske komponist Werner Wolf Glaser med kone og deres to drenge var med på toget, og rejsen var betalt på flygtningekontoret i København. Prisen for familien var 1.500 kr. I prisen indgik rejsen fra København, som også han mente foregik med et ekstratog.⁸² Desuden sørgede modstandsmanden Otto Søderberg personligt for, at grosserer Erik og Ruth Hertz kom sikkert til Höganäs.⁸³ Han havde fået kontakten til Gilleleje gennem sin søster, Bitten Søderberg, der arbejdede som journalist for modstandsmanden Børge Outze på *Information*. Søderberg beretter, at det var Arne Sejrs modstandsgruppe, Studenternes Efterretningstjeneste, én af de første grupper, der arrangerede transporter af jøder til Sverige, der arrangerede flugten med skonnerten Louise, samt at han og Sejr, der personligt var til stede i Gilleleje, aftalte prisen på overfarten med skipperen på Louise.⁸⁴ Sejr, derimod, skriver i sine erindringer, at han var rekonvalescent og befandt sig på Oliver Sandbergs gård Katrinelund ved Præstø.⁸⁵ Lind skriver desuden, at Studenternes Efterretningstjeneste indfandt sig med 17-18 jøder, og iblandt dem var professor Victor Kuhr.⁸⁶

Strandbygaard havde muligvis allerede på dette tidspunkt forbindelse til Gilleleje gennem Ege og Bennike. Dr. Astrup havde skaffet kontakten til Gilleleje, som Egegruppen benyttede sig af: ”Jøderne kom derop med toget eller i taxaer. Blandt de jøder, som kom til Sverige fra Eges institut via Gilleleje, var Kuhr, som var stærkt oprevet og syg.”⁸⁷ Civilingeniør Ove Meyer havde også i toget bemærket Kuhr, som var ledsaget af nogle studenter. Med på Louise-overfarten var familien Lachmann og rabbiner Wolf Salomon Jacobson fra den ultraortodokse menighed med kone og tre drenge.⁸⁸ Han bad en bøn på hebraisk, som mange husker som meget gribende og smuk.⁸⁹

Umiddelbart efter Louises afsejling, om aftenen den 5., gik det galt. Gestapo-Juhl ankom, just som skipper Richard Juhl Svendsen og hjælperen J.P. Andreassen startede Danebrogs motor.⁹⁰ Ulrich beretter, at der var omkring 17 mennesker stuvet tæt sammen i den lille fiskekutter. Pludselig var der et forfærdeligt spektakel af maskingeværskud, da de blev beskydt fra to steder. Tyske soldater kom for at arrestere dem og bringe

*Den Praktiske Husholdningsskole, Christiansvej 3, Lyngby.
Jøderne sad på vagt bag rullegardinet i døgndrift i vinduet for enden af indkørslen. Foto: Stadsarkivet Lyngby.*

dem til Helsingør og derefter til Horserødlejren.⁹¹ Her så Ulrich fætterten Finn Hjalsted, der blev arresteret den følgende nat på Gilleleje Kirkeloft. Da de ifølge nazistiske termer kun var halvjøder, blev de løsladt, og kort efter fandt de en anden overfart til Sverige.⁹²

Gerda Brøndsted skulle have været med Danebrog på en senere overfart, men Andreassens kone kom ganske oprevet og fortalte, at hendes mand netop var kommet drivvåd hjem på strømpe sokker. Da han ude ved havneindløbet havde rakt sine papirer op til politiet til stempeling, havde han fået en lommelygte i synet og var på gebrokkent dansk blevet beordret til at sætte fast. Han havde straks været klar over, hvem han havde

haft for sig, og var omgående sprunget i vandet med kugler susende om ørene. Han havde reddet sig i land i ly af mørket, mens båden var drevet hjælpeløst om med stoppet motor, så da tyskerne var sat ud til dem i joller, havde passagererne været fortabte. Næste dag (den 6. oktober) kaprede Juhl Svendsen og Andreassen Danebrog og sejlede den til Höganäs. De to fiskere var nu selv endt som flygtninge resten af besættelsestiden, og Svendsen havde kun 200 kr. med. Familien Brøndsted kom til Höganäs den næste dag.⁹³

Efter arrestationen af jøderne på Gilleleje Kirkeloft natten mellem den 6. og 7. oktober ankom kystpolitietts chef Sven A. Holten med 30 betjente, hvorefter

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

flugt fra Gilleleje Havn blev umulig.⁹⁴ Herefter oprettedes en lokal hjælpeorganisation i Gilleleje ledet af Gilbert Lassen, som udskibede jøder fra kysten ved Smidstrup Strand vest for Gilleleje. Den første overfart fra Smidstrup foregik med vinddriveren Jan (Århus), der bragte 123 jøder til Höganäs.⁹⁵ Blandt dem var advokat Carl Madsens kone Leni (Helene). Hun havde nægtet at gå i skjul på kirkeloftet og undgik derved at blive arresteret.⁹⁶

Lyngbygruppens sammenbrud og fortsættelse

Ifølge Bertelsen forekom Lyngbygruppens sidste overfart fra Smidstrup Strand den 28. oktober med kutteren Venus, der ankom til Höganäs klokken 21 med 24 flygtninge. På overfarten var dr. Jens Herman Bing, hans kone Else og børnene Inger, Henrik Jens, Elin og Erik Henriques Bing. Erik Henriques Bing hævder, at Bertelsen, Richard og Vibeke Ege og Strandbygaard var til stede på stranden.⁹⁷

Bertelsens beskrivelse af, hvordan Lyngbygruppen faldt fra hinanden, da han trak sig ud af rutearbejdet i Smidstrup den 28. oktober, er ret besynderlig. Det skulle hænge sammen med, at Bjarne Sigtryggsson blev beskydt af Gestapoagenten Paul Hennig i Humlebæk. Hennig var den agent, der senere arresterede Gerda Bertelsen.⁹⁸ Bertelsen gik først under jorden på Bellevue Badhotel, senere hos sognepræst Peder L. Ellebjerg på Holtug Præstegård, og den 16. november sejlede han fra Stevns til Skanör.⁹⁹ Han medbragte 4.500 kr. I Sverige blev Bertelsen formand for bestyrelsen af Den danske Skole i Lund. Svend Norrild gik under jorden hos sin kusine på godset Fredsholm syd for Nakskov, men efter kort tid vendte han tilbage og genoptog undervisningen på Christianshavns Gymnasium.¹⁰⁰ Bjarne Sigtryggsson ankom med den sidste transport med jøder til Höganäs den 30. oktober, altså efter at Lyngbygruppen formelt var nedlagt ifølge Bertelsen.¹⁰¹

Den lokale Lyngbygruppe fortsatte imidlertid med at drive illegale ruter, indtil gruppe-medlemmerne blev angivet. Kiær og Bøghof transportererede modstandsfolk, post og våben mellem Danmark og Sverige. De hentede

*Helge Vagn Bøghof, født i 1915, død 1946.
Han blev arresteret i februar 1944 i Humlebæk havn.*

”englandsposten” i Humlebæk og censurerede brevene i Ulffs dagligstue.¹⁰² Strandbygaard var stadig den centrale person i den lokale gruppe. Gillelejefiskerne fortsatte også med at sejle illegalt frem til foråret 1945, hvor de ophørte af frygt for at blive arresteret af Gestapo.

Gennem lægernes organisationer havde Lyngbygruppen forbindelse til Frits Johan Blichfeldt Møller, kaldet ”Den røde pimpernel”, der gennem Ulff sendte flygtninge til modstandsgruppen Helsingør Syklub. Den 3. februar 1944 blev han dødeligt såret, da Gestapo pludselig åbnede ild mod hans transport fra Asiatisk Plads. Blandt flygtningene var Poul Ryde Moesgaard fra Holger Danske, der var taget tilbage fra Sverige til Danmark for at bringe sin kone og spædbarnet Niels Mygind Moesgaard i sikkerhed. Under angrebet kom forældrene væk fra deres barn. En politibetjent genkendte det imidlertid, og familien blev genforenet og

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

anbragt hos Nils og Birgit Andersen i Lyngby. De kom til Malmö den 16. februar 1944.¹⁰³

En dag i februar 1944 præsenterede Weeke Ulff for en fru ”Petersen”, som foregav at ville til Sverige. Men da hun skulle med båden i Humlebæk, nægtede hun at gå ombord, og da båden kom tilbage, stod ”Petersen” på stranden og udpegede Kiær og Bøghof for Gestapo. De blev arresteret den 27. februar 1944 og kom til koncentrationslejren Porta Westfalica, hvor de fik så hård en medfart, at de døde kort efter befrielsen.¹⁰⁴ Kort tid herefter fik Ulff en telefonopringning fra Helsingør: ”Der har været en retssag. Petersen har røbet alt.” Strandbygaard kom og fjernede alle våben og illegale blade. Da Gestapo kom for at arrestere Ulff, kunne de således ikke finde noget illegalt. Hun bemærkede, at de virkede mere bange for hende, end hun var for dem. I Dagmarhus, hvortil Ulff blev ført, anklagede de hende for at konspirere mod tyskerne. Hertil svarede hun overlegent, at det kunne hun ikke tillade sig på grund af sin onkel. Nåh, og hvem var så det? *Regierungsrat* Gustav Fremerey, chef i Sudetenland.¹⁰⁵ Gestapo blev så bange, at de straks sendte hende tilbage til Lyngby i en taxa, og da Gestapo umiddelbart efter opdagede fejltagelsen, var ”flugten fløjet”.

Strandbygaard udspurgte Ulff om arrestationen, for hun frygtede, at det ville blive hendes tur næste gang. Derfor syede hun sovepiller ind i sin hue, og efter at hun var blevet arresteret, spillede hun sindssyg. Hun sov om dagen og var vågen og skældte ud om natten, og efter 14 dage kunne Gestapo ikke holde hende ud længere. Da hun var blevet frigivet, flygtede hun til Sverige, hvor hun som læge tog imod de forkomne kz-fanger, der ankom til Sverige med de hvide busser.¹⁰⁶

Flygtningetilværelsen og dens følger

Efter konfrontationen med Gestapo gik Ulff under jorden hos Nils Andersen, der var forbløffet over, at hun var sluppet fri. Der blev hurtigt arrangeret en overfart fra Helsingør. Ulff ankom den 4. marts 1944 i Helsingborg og kom videre til Ramlösa, hvor lægeundersøgelse og politiforhør tog hendes sidste kræfter. Det førte til et psykisk sammenbrud.¹⁰⁷

Først kom hun til forlægningen i Gränna. At bo på forlægning var en prøvelse for Ulff og andre beboere. Hun skriver om stedet:

En forlæggning er et hotel fra fordums tid, der stinker af katte og tis – det er befolket af gamle jøder, der ikke kan få arbejde og unge sabotører, der hurtigt forsvinder, mest til skovarbejde. De fleste går rundt og kværulerer – det er smitsomt – af lediggang! Jeg troede forlægning var noget med store sovesale og bespisning a la tugthusfanger; det sidste passede, men jeg fik et dejligt værelse på Ribbagården, alene.¹⁰⁸

Jeg fik det værre og værre og kunne dårligt støtte på benene, når jeg gik ned til maden. Min angst blev ubeskrivelig, når jeg tænkte på, hvad det havde trukket med: Hvem af min familie havde de taget? Havde jeg snakket og røbet mennesker, som nu led under min letsindighed? (...) Aldrig har jeg været sådan ude i det sorteste mørke.¹⁰⁹

Dr. Hoffmeyer fik hende indlagt på Karolinska Sjukhuset. Hun fik elektrochok, som desværre fik hende til at glemme mange begivenheder. Hun fik tilbudt en stilling ved Scoutskolen i Gränna, som var blevet oprettet den 5. april 1944. Det var chefen for Flygtningekontorets Forlægningsafdeling, Kaptajn Læssøe-Pedersen i Stockholm, der havde fået idéen til at oprette en spejderlejr for at beskæftige drenge, der ikke alle var Guds bedste børn. I efteråret 1944 opsogte Bertelsen Ulff med et tilbud om ansættelse ved Den danske Skole i Lund, hvilket hun accepterede. Efter befrielsen måtte Ulff blive i Lund for at afvikle skolen. Herefter vendte hun hjem til Lyngby, hvor husholdningsskolen blev et tilflugtssted for en gruppe hollandske jøder. Senere fortsatte hun det humanitære arbejde ved at uddanne evnesvage elever fra Åndssvageforsorgen på husholdningsskolen.

Det var altså ikke kun jøderne, men også hjælperne fra Lyngby, der kom til at mærke, hvad det ville sige at være landflygtig. Det har Hermann Kesten beskrevet rammende:

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Jeg ved ikke, i hvilken grad de, som aldrig er blevet tvunget til at forlade deres land, kan forestille sig et liv i eksil, et liv uden penge, uden familie, uden venner og naboer, uden deres velkendte sprog, uden et gyldigt pas, ofte uden et identitetskort eller arbejdstilladelse, uden noget land, der var parat til at modtage flygtninge (...) Hvem kan forstå denne situation: at være uden nogen rettigheder, forkastet af sit eget land, der forfølger og bagtaler dem, som sender mordere tværs over grænserne for at myrde dem? (...) De har ikke noget forsvar mod politiet, og autoriteterne kan udvise dem fra een grænse til den næste.¹¹⁰

For Bertelsen blev hjælpearbejdet i Lyngbygruppen et betydningsfuldt psykologisk vendepunkt i hans liv. Hans datter Inger fortalte mig:

Min far blev mere monomant snakkende efter krigen – han blev ved og ved – alle damerne i Silkeborg indkaldte far som hovedattraktion. Han skulle fortælle, for det var spændende. Men det hang mor og far ud af halsen. Det var en skade – han kunne ikke slippe det.¹¹¹

Også Dora Berendsohn beskrev flygningetilværelsen:

Det altid er vanskeligt at få fodfæste i et fremmed land, og dertil kommer sorgen og bekymringen om hjemstavnens. Prøv engang som menneske på 40 og 50 år med småbørn at drage ud i det fremmede udland med et nyt sprog og ti år senere endnu engang at måtte gøre det, da vi måtte flygte til Sverige.¹¹²

I efterkrigstiden genindførte de danske myndigheder restriktioner mod indvandrere. De fremmede jøder, der i Theresienstadt var blevet betragtet som danskere, fik nu atter status som udlændinge. Politiet satte et stempel i passet, som forbød udlændinge at oprette egen virksomhed, have et overordnet job eller være omrejsende repræsentant. Men for mange af de udenlandske jøder var dette stempel uden betydning, for de emigrerede til Israel. For dem kom livet til at gå videre i de unge generationer i

Israel. I 1990 besøgte Inga Norrild Sompolinsky i Israel. Hans barnebarn, Lea, skulle giftes. Hun mødte også Sompolinskys bror, historikeren Meier Sompolinsky, og hans kone Adena samt Arthur Arnheim, en nevø til Josef Arnheim, som sammen med sin kone havde boet skjult hos familien Norrild i de hektiske oktoberberdage i 1943.¹¹³ Jødeforfølgelserne førte således ikke kun til traumer, men også til livsvarige venskaber mellem jøder og deres hjælpere.

LITTERATUR

Baastrup, Mads

2005 *Store danskere – Frode Jakobsen*. TV-dokumentar. København: Danmarks Radio 2005.

Bak, Sofie Lene

2001 *Jødeaktionen oktober 1943*. København: Museum Tusulanums Forlag 2001.

2010 *Ikke noget at tale om: Danske Jøders Krigsoplevelser 1943-1945*. København: Dansk Jødisk Museum 2010.

Barfod, Jørgen H.P.

1969 "Theresienstadt". *Helvede har mange navne. En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940-1945*. København: ZAC 1969, s. 406-415.

Behrendt, Flemming

1988 *Fra et hjem med klaver: Herman D. Koppels liv og erindringer*. København: Hans Reitzel 1988. Beretning om overfarten delvis kopieret fra Tortzen 1970, s. 185-188.

Berendsohn, Walter A.

1964 "Flucht von Dänemark nach Schweden". Egon Schwarz og Matthias Wegner (red.): *Verbannung: Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller im Exil*. Hamburg: Christian Wegner Verlag 1964, s. 100-105.

1976 *Die humanistische Front: Einführung in die deutsche Emigranten-Literatur (II. Teil)*. Zürich 1976.

- Bertelsen, Aage
 1952 *Oktober 43. Oplevelser og tilstande under jødefølgelsen i Danmark*. Aarhus: Jydsk Centraltrykkeri Forlag 1952.
 1963 "Redning i Danmark". *Politiken*, 24.09.1963.
- Blöndal, Sigfús
 1966 "Sigurður Sigtryggsson. Rektor: Nokkur minningarorð". *Skirnir*. Reykjavík: 140 árg, 1966, s. 254-260.
- Blüdnikow, Bent og Klaus Rothstein (red.)
 1993 *Dage i oktober 43: Vidnesbyrd*. København: Forlaget Centrum 1993.
- Boest, Erik
 2001 "Danske politifolk i samarbejde med Gestapo: Sagerne fra Asiatisk Plads og Forchhammersvej". *Politihistorisk Selskabs Årsskrift*, 2001, s. 69-86.
- Chirazi, Steffan
 2005 "The Conversation: Lars and Torben Ulrich". *So What! Magazine of the Metallica Club*. Vol. 12, no. 2, 2005. Tilgængelig online: <http://www.torbenulrich.com/music/So%20What%20conversation.pdf>
- Damgaard Petersen, Ib
 1970 *Faldne i Danmarks frihedskamp 1940-45*. København: Gyldendal 1970.
- Fracapane, Silvia Goldbaum Tarabini
 2013 "Grebet i Gilleleje oktober 1943". *Holbo historier 2013*. Gilleleje: Holbo Herreds Kulturhistoriske Centre 2013. Årbog 2013.
- Frihedsmuseets modstandsdatabase
 Tilgængelig online: www.modstand.natmus.dk
- Gulmann, Søren og Karina Søby Madsen
 2014 *Syklubben: Helsingør-modstandsgruppen der snørede tyskerne*. Helsingør: Fantastiske fortællinger 2014 (Årbog for Hellebæk-Aalgaard Egnshistorisk Forening).
- Horwitz, Hugo og Knud Rasmussen
 1964 *En sabotørs erindringer*. København: Fremad 1964.
- Hæstrup, Jørgen
 1982 *Dengang i Danmark: Jødisk ungdom på trek 1932-1945*. Odense: Odense Universitetsforlag 1982.
- In memoriam – 50'erne fra Porta*. Privat udgivelse. Udateret.
- Jakobsen, Frode
 1975 *I Danmarks Frihedsråd*. København: Gyldendal 1975.
- Jersing, Ib E. og S.E. Secher (red.)
 1994 *Fra spejder til soldat i Den Danske Brigade i Sverige 1944-1945. Scouts-kolen i Gränna*. København: Flyvevåbnets Specialskole 1994.
- Kieler, Jørgen
 1993 *Nordens lænkehunde: Den første Holger Danske-gruppe*. Bind 1-2. København: Gyldendal 1993.
- Kirchhoff, Hans
 2013 *Den gode tysker: G.F. Duckwitz – De danske jøders redningsmand*. København: Gyldendal 2013.
- Knaan, Idit
 Udat. *The Life of Shimshon Sompolinsky, my Great-Grandfather*. Nedlagt hjemmeside baseret på Meier Sompolinskys bog på hebraisk: *From Copenhagen to Jaffa*. 2005.
- Kreth, Rasmus og Michael Mogensen
 1995 *Flugten til Sverige: Aktionen mod de danske jøder oktober 1943*. København: Gyldendal 1995.
- KTAS Telefonbøger
 1943 Tilgængelig online: http://wiki.ptt-museum.dk/telefonboeger/KTAS/KTAS_1943_forteg

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

- nelse_over_telefonabonnenter/KTAS_1943_NAVN_hoersholm-lyngby.pdf (2018-14-09)
- Lauridsen, John T.
2003 *Føreren har ordet: Fritz Clausen om sig selv og DNSAP*. København: Museum Tusulanums Forlag 2003.
- Levi, Primo og Hans Baruch m.fl.
1999 *Glöm oss inte: En bok om Förintelsen och Minnesmonumentet i Stockholm*. Stockholm: Hilleförlaget 1999.
- Lidegaard, Bo
2013 *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943*. København: Politikens Forlag 2015.
- Norn, Mogens
2005 "Tre danske øjnlæger, aktive under besættelsen: G. Østerberg, V. Clemmesen og L. Mellemgård". *Oftalmolog*. December 2005. Tilgængelig online: <http://www.ofthalmolog.com/Sider/artikJuni05/besaet.pdf> (2018-14-09)
- Palmer, Jean-Michel
2006 *Weimar in Exile: The Antifascist Emigration in Europe and America*. London: Verso 2006.
- Pazi, Margarita
1986 "Walter A. Berendsohn, 10. september 1884 - 30. januar 1984". *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*, Beiheft X, Universität Tel Aviv 1986, s. 217-247.
- Ramskov, Kurt
1996 *Matematikeren Harald Bohr*. Aarhus: Aarhus Universitet 1996.
- Rünitz, Lone og Hans Kirchhoff
2007 *Udsendt til Tyskland: Dansk flygtningepolitik under besættelsen*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2007.
- Sand, Signe
1946 "Ebba Strandbygaard". Vilhelm la Cour (red.): *Danmark under besættelsen*, Bind 3. København: Westermann 1946, s. 241-244.
- Sejr, Arne
1995 *En kamp for frihed: Studenternes Efterretnings-tjeneste 1940-1945*. København: Hans Reitzel 1995.
- Steffensen, Steffen
1987 *På flugt fra Nazismen: Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*. København: C.A. Reitzel 1987.
- Tortzen, Christian
1970 *Gilleleje oktober 1943 – under jødernes flugt for nazismen*. København: Fremad 1970.
- Ulf-Møller, Jens
1993 "Oktober 43 - Oktober 93: Lyngby-befolkningens indsats i redningen af de danske jøder". *Lyngby-Bogen 1993*. Lyngby: Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby Kommune 1993, s. 165-180.
- United States Holocaust Memorial Museum
1961 Werner David Melchior's vidnesbyrd i retssagen mod Eichmann, den 10. maj 1961. Tilgængelig online: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1001562> (2018-14-09)
- Vilhjálmsón, Vilhjálmur Örn
2005 *Medaljens Bagside. Jødiske Flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*. København: Vandkunsten 2005.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

UPUBLICEREREDE KILDER

Frihedsmuseet:

Voss, Tage

Oktober 43 – og efter. Stencileret beretning. Pundiks arkiv.

Ulf, Inge

Erindringer fra Sverige. 1943. Håndskrevet beretning.

Berendsohn, Dora (Dorothea)

Interview, Februar 1956, Brief von Frau Dore Berendsohn: Liebe Schwester... 1956a.
The Wiener Library

Berendsohn, Walter A.

Meine Flucht von Daenemark nach Schweden. 1956b.
The Wiener Library

Rigsarkivet:

Ole Barfods arkiv.

Rigspolitiet. Tilsynet med Udlændinge (UDL sager)
Statsadvokaten for Særlige Anliggender.

Erstatningsrådet. Personsager (Steen Fischer)

Yad Vashem:

Sompolinsky, David

De danske jøders redning under Holocaust. Oversat af Bente Batya Melchior. Arkiv nr. 027/13X(30).

Desuden:

Brøndsted, Henning

Samtidig beretning om vores Flugt Okt. 1943. 1943.
Håndskrevet beretning. Modtaget af Tom Brøndsted.

Norrild, Svend

Upublicerede erindringer. Udateret.

Norrild, Inga

Glimt fra besættelsestiden set fra Sorgenfri Haveby. Stencileret. Udateret.

Julebrev. Maskinskrevet og stencileret. 1990.

Rasmusson, Lennart

Utländska personer som anlände till Kullabygden 1943-1945. Fortegnelse over flygtninge. Upubliceret tekstdokument.

NOTER

1. Voss 1993, upagineret.
2. En engelsksproget udgave af Bertelsens bog udkom i 1955. Derudover er bogen udkommet på tysk og hebraisk. 5. udgave (1993) har et efterskrift af Herbert Pundik.
3. De fleste beretninger i Ole Barfods arkiv i Rigsarkivet er udgivet i Blüdnikow og Rothstein 1993. Jeg har benyttet beretninger i Herbert Pundiks arkiv, Frihedsmuseet og fra Polisen i Malmös arkiv. Se også referencer i Kreth og Mogensen 1995, s. 90-91.
4. LHA, FII, vol. 1-6, Arkivcentrum Syd, Lund.
5. På hjemmesiden www.safe-haven.dk har Dansk Jødisk Museum og Dansk Institut for Internationale Studier offentliggjort svenske flygtningeprotokoller fra Riksarkivet i Stockholm. Her kan man søge efter enkeltpersoner, som flygtede til Sverige i 1943 og fremefter.
6. Tortzen 1970, s. 87-88. Rasmusson anslår (s. 1), at i alt 1.002 personer kom til Sverige i oktober.
7. Yahil 1967, s. 226.
8. J.J.: "Da Lyngby-gruppen hjalp 1000 jøder over Øresund". *Socialdemokraten*, 04-05-1952. Bertelsens arkiv.
9. Bertelsen 1952, s. 73. Strandbygaard har ikke skrevet nogen erindringer. Mange andre medlemmer af Lyngbygruppen, som Bertelsen og Ulf, havde en jysk baggrund.
10. Jelly flygtede til Sverige natten mellem den 7. og 8. oktober 1943. Han benyttede pseudonymet Georg Georgsen, som ingen kendte, og blev skovhugger. Poul Hansens beretning, Frihedsmuseet.
11. Kieler 1993, bind 1, kapitel 11. Lassen-Landorph (SOE/SAS) ankom til Landskrona den 23. maj 1943 og udrejste fra Stockholm til England den 17. juli 1943. RAS, centraldossieret i Statens udlåningskommissions kanslibyrås arkiv.
12. Ulf 1943, upagineret. Min farbror, Aage Hjortebjerg Pedersen, var restauratør og drev Restaurant Grønningen, et tilholdssted for modstandsfolk og Frihedsrådet. Inge Ulf var min mor.
13. Kieler 1993, bind 2, s. 91. Se også *In memoriam – 50'erne fra Porta*.
14. Sag nr. 865. Statsadvokaten for Særlige Anliggender. Københavns Nordre Birk, pakke 9, Rigsarkivet. Modstandsdata-basen, Frihedsmuseet.
15. Bertelsen 1952, s. 72 og 100-119. Fabrikant B. O. Weeke, Nybrovej 377. KTAS Telefonbog, 1943.
16. Weeke og von Magius blev arresteret den 7. august 1944 ifølge von Magius' rapport i modstandsdata-basen, Frihedsmuseet. I mit interview med Nils Andersen fortalte han, at han i Vestre Fængsels tyske afdeling så Fischer nedskrive navnene på personer, han angav.
17. Efter besættelsen blev Fischer mistænkt for at være stikker. Erstatningsrådet, Personsager J. nr. 25706, Rigsarkivet. I beretning og videointerview i United States Holocaust Memorial Museum (<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn509708>) beretter han, at han hjalp en jødisk øjenlæge, Gustav Østerberg, med at flygte til Sverige, men denne var ikke jøde og blev hjulpet af en ven og kollega. Se Clemmesen i Norn 2005.
18. Jakobsen 1975, s. 1 ff.
19. Se Svend Norrilds erindringer.
20. Ramskov 1996, kapitel 10.
21. Rünitz og Kirchhoff 2007. Steffensen 1987, s. 1-5. Vilhjálmsson 2005.
22. Den jødiske modstandsmand Hugo Horwitz beretter, at hans tante blev sendt tilbage med færgen til Warnemünde. Familien hørte sidst fra hende i slutningen af 1940. Horwitz og Rasmussen 1964, s. 8.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

23. Steffensen 1987, s. 255-258.
24. Støttekomiteen er beskrevet i Steffensen 1987, s. 11.
25. Berendsohns udlændingesag: UDL sag 37.768. Om Bihesen se Lauridsen 2003, s. 268, 272, 283, 292 f og 655.
26. Brev fra Werner Best til indenrigsministeren, dateret 23. april 1936. Optrykt i Berendsohn, 1946.
27. Se familien Berendsohns udlændingesag: Tilsynet med Udlændinge, UDL 37758, Rigsarkivet.
28. Georg og Elsa Maria Bud: Tilsynet med Udlændinge, UDL 37128, Rigsarkivet. Georg Buds svigersøn havde givet ham patent på et middel til at rense tandlægeredskaber, og familien havde derfor ingen problemer med de danske myndigheder.
29. Billedhuggeren Siegfried Wagner, født i Hamborg 1874, død i Lyngby 1952. Han var selv flygtning i Sverige. Skulpturer: Lurblæserne (1914) på Rådhuspladsen i København og monumentet over danske jøder omkommet i Theresienstadt på Mosaik Vestre Kirkegård (1946). Se "Siegfried Wagner" i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. 1979-84.
30. E-mailkorrespondance med Leo Goldberger. Interviews med Simon Grabowski og Ulf.
31. Se videoen med Werner David Melchior's vidneudsagn i retssagen mod Eichmann online på United States Holocaust Memorial Museum: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1001562> (2018-14-09).
32. Leo Grabowski omtales uden navn af Jens Nyskov-Sørensen i Bertelsen 1952, s. 119. Ulf 1943, upagineret og e-mailkorrespondance med Simon Grabowski. Leo Grabowski var fra Posen, og hans kone Sara var fra Rusland. De var begge statsløse.
33. Ulf 1943, upagineret og e-mailkorrespondance med Simon Grabowski.
34. Ifølge Ulff's mundtlige beretning til artiklens forfatter og e-mails fra Simon Grabowski. Ankomstforhør findes i RAS, centraldossieret i Statens udlänningskommissions kanslibyrås arkiv.
35. Se von Magius' beretning i modstandsdata-basen, Frihedsmuseet.
36. Berendsohn gik under jorden den 30. august hos rektor for maskinist-skolen, Heinrich Gille, Montagnevej 5 i nordvestkvarteret. Gille blev clearingmyrdet i sit hjem den 16. februar 1945. Berendsohn 1976, s. 39. KTAS Telefonbog.
37. Se von Magius' beretning i modstandsdata-basen, Frihedsmuseet.
38. Forhørsprotokol fra Berendsohns centraldossier i Statens udlänningskommissions kanslibyrås arkiv. Venligst givet mig af Vilhjålmur Örn Vilhjålmsson.
39. Moesgaard havde været med til Holger Danskes sprængning af Forum. Kieler 1993, bind 2, s. 88.
40. Jævnfør Bent Schottländers beretning til Ole Barfod den 26. august 1956. Ole Barfods arkiv, Rigsarkivet. Jeg har desuden haft adgang til en lydoptagelse med Ruth Schottländers mundtlige beretning. Jeg er taknemlig for, at familien gav mig adgang.
41. Berendsohn 1956a samt Karin Brauns (født Berendsohn) mundtlige beretning til artiklens forfatter.
42. Brøndsted 1943, upagineret. Jeg er Tom Brøndsted taknemlig for at sende beretningen til mig.
43. Blüdnikow og Rothstein 1993, s. 175.
44. Om Poul Hannovers flugt se Lidegaard 2013.
45. Knud Hannover, direktør for Glud og Marstrand, Callisensvej 38, Hellerup. Knud Hannovers beretning findes i Blüdnikow og Rothstein 1993, s. 61-66, fra Ole Barfods Arkiv, Rigsarkivet.
46. Chirazi 2005, s. 8. Citatet er oversat fra engelsk til dansk af artiklens forfatter.
47. Se Inga Norrilds erindringer *Glimt fra besættelsestiden set fra Sorgenfri Haveby*.
48. Knaan.
49. I Jørgen Hæstrups arkiv i Rigsarkivet findes mange af deres beretninger.
50. Se Inga Norrilds erindringer *Glimt fra besættelsestiden set fra Sorgenfri Haveby* og Bertelsen 1952, s. 21.
51. Se Inga Norrilds erindringer *Glimt fra besættelsestiden set fra Sorgenfri Haveby*.
52. De jødiske landarbejdere på Fyn er overrepræsenteret på listen over fanger i Theresienstadt. Barfod 1969, s. 413-415. Ifølge mit interview med Nils Andersen havde Knud Andersen i to år rejst som ordonnans for Jakobsens "Ringene", uden at Jakobsen fandt det værdigt at omtale i sine erindringer.
53. Mit interview med Nils Andersen.
54. Sompolinsky 2007. Jævnfør også Bertelsen 1952, s. 30. Jeg er taknemlig for, at Silvia Fracapane gav mig en kopi af Sompolinskys beretning.
55. Bertelsen 1952, s. 26.
56. Sompolinsky 2007.
57. Bertelsen 1952, s. 31.
58. Familien Katzenstein kom til Helsingborg den 8. oktober ifølge RAS, centraldossieret i Statens udlänningskommissions kanslibyrås arkiv. Se også Inga Norrilds julebrev, 1990.
59. Bertelsen 1952, s. 32-34 samt Ulf 1943.
60. Bertelsen 1952 og Svend Norrilds erindringer. RAS, centraldossieret i Statens udlänningskommissions kanslibyrås arkiv.
61. Brev fra Heljsjön vid Horred den 23. november 1943. Bertelsens privatarkiv.
62. RAS, centraldossieret i Statens udlänningskommissions kanslibyrås arkiv.
63. Rasmusson, s. 39.
64. Overfarter fra Smidstrup Strand: den 14.: Conni med 42 passagerer (p.), den 15.: Øresund med 21 p., den 16.: Anna Mari med 28 p., den 18.: Tor med 13 p., den 19.: Øresund med 12 p., den 22.: Venus med 3 p., den 22.: Ydun med 4 p., den 27.: Maagen med 12 p., den 28.: Vi To med 6 p., den 28.: Venus med 24 p., den 30.: Ernst med 36 p. I alt 201 passagerer. Tortzen 1970, s. 88.
65. Mit interview med Nils Andersen. Om Jolles se Steffensen 1987, s. 242 og 259. Overfarten foregik med kutteren Øresund ført af A. Klug. Den medbragte i alt 22 flygtninge ifølge Rasmusson, s. 41-42. På denne overfart var også organist og dirigent John Hakon Frandsen og hans kone, der var jødisk.
66. Bertelsen 1952, s. 82-83 og 72. LHA, FII, vol. 1-6.
67. Tortzen 1970, s. 88.
68. Se Rasmusson, s. 4-10.
69. LHA, FII, vol. 1-6.
70. Ibid.
71. Ibid.
72. Familierne Kublitz og Fanbaum var de første, der ankom, den 30. september. Tortzen 1970, s. 34. Enkelte jøder kom tidligere, den 1., 6., 9. og 26. september. Jævnfør Rasmusson, s. 6-10. Familierne Koppel og Hannover ankom den 2. og 3. oktober.
73. Det oplyser Lone Koppel i en e-mail. Hun kender ikke tidspunktet, hvorpå han blev opsøgt af Gestapo.
74. Behrendt 1988, s. 86 ff.
75. Fiskeren hed Petersen og boede på Klokkervang 8 i Gilleleje.
76. Frida Koppel, *Flugten til Sverige oktober 1943*. Maskinskrevet beretning, 2002. Jeg er Irene Koppel taknemlig for at give mig beretningen. De sejlede med kutteren Haabet, som blev ført af skipper Christian Petersen.
77. Betalingen var 10.000 kr. for seks personer ifølge Behrendt 1988, s. 82. Höganäs-arkivets oplysninger er upræcise. Se også adjunkt Mogens Schmidts beretning i Tortzen 1970, s. 185-188.
78. Behrendt 1988, s. 87.
79. Blüdnikow og Rothstein 1993, s. 64 og 66.
80. LHA, FII, vol. 1-6.
81. Linds notater (1945) i Tortzen 1970, s. 88 og 108.
82. Glaser var med til at oprette Lyngby Musikskole. Jeg har modtaget Glasers beretning fra Rasmusson.
83. Yderligere oplysninger om Ruth Hertz findes i Tortzen 1970, s. 90-

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

- 92 og Erik Hertz samme sted, s. 175-177.
84. Ibid., s. 199.
 85. Sejr 1995, s. 104-107. 52 medlemmer af Studenternes Efterretnings-tjeneste blev myrdet under besættelsen, og derfor er gruppens aktiviteter dårligt beskrevet.
 86. Otto Søderbergs beretning i Tortzen 1970, s. 199-200.
 87. Udkast til beretning af professor Richard Ege og fru Ege under ét. Ole Barfods arkiv, Rigsarkivet.
 88. LHA, FII, vol. 1-6.
 89. Se Ruth Hertz' beretning i Tortzen 1970, s. 91 og s. 179.
 90. Ibid., s. 45.
 91. Chirazi 2005, s. 9.
 92. Ibid, s. 10. Se også Finn Hjalsteds beretning, som findes på Dansk Jødisk Museum, København.
 93. Brøndsted 1943, upagineret.
 94. Tortzen 1970, s. 56 ff.
 95. Ibid., s. 88.
 96. Mit interview med datteren Esther Madsen.
 97. Erik Henriques Bing i en e-mail. Han vil ikke oplyse sin kilde, som formentlig er Bertelsen 1952, s. 95, og Tortzen 1970, s. 88. Ikke alle 24 flygtninge var jøder, som han hævder. Se Rasmusson, s. 46.
 98. Bertelsen 1952, s. 94 og 105 ff.
 99. Bertelsens ankomstforhør findes i Polisen i Malmös arkiv.
 100. Jævnfør Svend Norrilds erindringer.
 101. Rasmusson, s. 47.
 102. Ulf 1943 og Kieler 1993, bind 2, s. 91.
 103. Grethe Moesgaards erindringer i Kieler 1993, bind 2, s. 176. Boest. Interviews med Ulf og Nils Andersen. Vedr. ankomsten til Sverige: RAS, centraldossieret i Statens utlänningskommissions kanslibyrås arkiv.
 104. Se *In memoriam – 50'erne fra Porta*, upagineret.
 105. Gustav Fremery var gift med en datter fra familien Nissen, fabrikant i Heidelberg (beskrevet i 2. udgave af *Dansk Biografisk Leksikon*). Sønnen, kileskriftforsker Hans Nissen, blev gift med Albert Speers datter. I Lyngby boede familien Nissen/Larsen, og Ulf fik lov til at oprette husholdningsskolen på første sal i Marie Larsens hus. Fæteren Theofilus Larsen var i ledelsen af det danske nazistparti, se Lauridsen 2003, s. 344, 731, 798, 802 og 866. Se desuden Ulf 1943, upagineret.
 106. Ulf 1943, upagineret.
 107. RAS, centraldossieret i Statens utlänningskommissions kanslibyrås arkiv. Ulf 1943, upagineret.
 108. Ulf 1943, upagineret.
 109. Ibid.
 110. Palmier 2006, s. 227. Citatet er oversat fra engelsk til dansk af artiklens forfatter.
 111. Interview med Inger Bertelsen.
 112. Berendsohn 1956a. Citatet er oversat fra tysk til dansk af artiklens forfatter.
 113. Se Inga Norrilds julebrev, 1990.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Jødisk aktivisme i Danmark 1938-1943

Med tyskernes besættelse af Danmark i 1940 og regeringens afgang i 1943 ændredes forholdene for jøderne i Danmark. Det affødte forskellige reaktioner blandt jøderne, som stod på usikker grund. Arthur Arnheim beretter i artiklen om den modstand, som danske jøder aktivt udøvede over for nazisterne, og om en enkelt jødes enestående indsats for at redde sine trosfæller i september og oktober 1943.

Af Arthur Arnheim

Den fremtrædende tysk-jødiske kultursociolog Hannah Ahrendt overværede i 1961 retssagen mod SS-officeren Adolph Eichmann. I en række kommentarer redegjorde hun for sine indtryk. Hun var her især kritisk over for den passivitet, jøderne havde udvist, da Holocaust udviklede sig. Det rejste en storm af protester i den jødiske verden, hvor man opfattede hendes kritik som en beskyldning om, at jøderne selv havde medvirket til, at katastrofen fik det uhyrlige omfang. På denne baggrund er det relevant at undersøge, hvorledes jøderne i Danmark forholdt sig, da truslen om forfølgelse udviklede sig og blev til realitet.

Længe før den tyske besættelse havde jøderne i Danmark udformet en holdning og en politik over for antisemitisme. Den var baseret på en forestilling om, at jøders fremtræden i offentligheden var gnisten, der kunne antænde antisemitiske angreb. Følgelig anbefalede man, at jøder holdt lav profil. Eleverne i de jødiske skoler fik indprentet tilbageholdende optræden. Man brugte det gamle latinske mundheld: Den, der lever stille, lever godt. Da tyskerne besatte Danmark i 1940, blev passivitet en nødvendighed. I de første måneder af besættelsen blev der ikke udgivet jødiske blade og tidsskrifter, og foreningernes virksomhed blev stillet i bero. Da de efterhånden senere kom i gang, skete det i al stilfærdighed.

Den tyske gesandt Cecil von Renthe Fink forstod at udnytte dette forhold. Under en privat sammenkomst med danske politikere og erhvervsfolk i 1942 udtalte gesandten, at jøderne måtte forholde sig "musestille", for ellers kunne man risikere, at Berlin fik øje på dem, og så vidste man ikke, hvad der kunne ske.¹ Det var tydeligvis en advarsel til danskerne om, at jødeproblemet kunne blive en udfordring for en fortsættelse af samarbejdspolitikken. Men realiteten var, at det jødiske samfund i Danmark forholdt sig musestille.

Imidlertid var der en gruppe jøder, som ikke mente, at man passivt kunne tillade sig at afvente, hvad fremtiden ville bringe. Det var de unge jøder fra Tyskland, der arbejdede som landvæsenselever på danske gårde. Siden 1933 havde der været en ordning, hvorved jøder fra Tyskland som forberedelse til en tilværelse i Palæstina, *chalutzim*, kunne få midlertidig opholdstilladelse i Danmark. I de første besættelsesår arbejdede disse *chalutzim* på en plan om legalt at komme til Palæstina via Sovjetunionen og Tyrkiet. Med den tyske invasion af Sovjetunionen i juni 1941 var der imidlertid lukket for denne mulighed. Gruppens ledelse begyndte nu at lægge planer for en illegal flugt.

*Allerede i de første år af besættelsen lagde unge jøder fra Tyskland, der arbejdede som landvæsenselever på danske gårde, flugtplaner.
Foto: Dansk Jødisk Museum.*

En af lederne, Berl Grass, havde udformet en plan, som han selv ville afprøve. Han havde fundet frem til, at jernbanewogener, som brugtes på de internationale ruter, havde en jernkonstruktion under vognene mellem hjulene, som man kunne ligge på. Udrustet med vand og fødevarer begav han sig på den illegale færd fra Danmark over Tyskland og Østrig til Sofia i Bulgarien. Forsøget lykkedes, men da Grass ankom til Sofia, vendte han om og søgte tilbage ad samme rute. Ansvarlighed og disciplin bød ham at vende tilbage for at kunne berette om de indvundne erfaringer. Han nåede ikke tilbage. I Hamborg blev han opdaget og deporteret til Auschwitz, hvor han blev dræbt. Gruppen fik aldrig at vide, hvad der var sket. Der blev lagt andre dristige planer.²

Fra Danmark blev der eksporteret store maskiner til Tyrkiet. De var pakket i meget store trækasser. En plan om at flygte skjult i disse kasser blev bragt til udførelse, men igen med katastrofalt udfald ved tysk afsløring af flugtforsøget.³ Et flugtforsøg blev imidlertid gennemført med succes. Nogle *chalutzim* "lånte" et fiskefartøj på Bornholm, der bragte seks af de unge jøder til Sverige.⁴ Mens information om de ovennævnte mislykkede forsøg aldrig nåede Danmark, blev flugten

fra Bornholm hurtigt kendt. Den vakte nemlig stor opmærksomhed i Sverige og blev fyldigt omtalt i de svenske og udenlandske medier. Det vakte bestyrtelse i det dansk-jødiske samfund. Man advarede de ledende i *Hechalutz*, bevægelsen for jødiske landvæsenselever, om, at noget lignende kunne bringe samtlige jøder i Danmark i fare.

Da rygterne blev realitet

Næsten helt frem til aktionen og flugten i oktober 1943 anbefalede ledelsen for det jødiske samfund, at man forholdt sig fuldstændigt passivt. Heri blev det jødiske samfund bestyret af de danske myndigheder. Den senere danske statsminister Hans Hedtoft har berettet, at da han den 28. september bragte advarslen til det Mosaiske Troessamfunds formand, C.B. Henriques, var det med ordene: "De må øjeblikkelig gøre alt for at advare hver eneste jøde i byen."⁵ Men repræsentanterne for trossamfundet fulgte ikke denne henstilling.

En vigtig undtagelse må her anføres. "Oppositionen" i repræsentantskabet, formanden for Dansk Zionistforening Benjamin Slor, gik i aktion. Han følte sig an-

svarlig for landvæsenseleverne, idet han selv havde været aktiv for at få etableret ordningen om deres uddannelse i Danmark. Slor henvendte sig allerede den 24. september 1943 til den svenske gesandt Gustav von Dardel med en plan om at få udstedt svenske beskyttelsespas og indrejsetilladelser til de 500 landvæsenselever. Dardel sendte en forespørgsel til det svenske socialministerium, der var positivt indstillet. Arbejdet blev sat i gang, men den endelige godkendelse lå først klar i slutningen af oktober, og da var de alle enten i Theresienstadt eller i sikkerhed i Sverige.⁶

Går man nu fra ledelsen til det dansk-jødiske samfunds enkelte medlemmer, finder man en helt bemærkelsesværdig indsats for at redde ”medjøder” fra tysk deportation. Den blev udført af den 22-årige veterinærstuderende David Sompolinsky (født 1921) i de kritiske dage omkring slutningen af september og begyndelsen af oktober. Rektor Aage Bertelsen, der blev leder af Lyngbygruppen, som reddede omkring 700 jøder til Sverige, har i sin beretning om gruppens arbejde skrevet:

I en vis forstand var denne unge jøde den egentlige grundlægger af hjælpearbejdet i Lyngby ... utrættelig, bogstavelig talt nat og dag, var David i virksomhed for at hjælpe aldeles uden hensyn til egen risiko.⁷

Det ser imidlertid ikke ud til, at hans indsats er indgået i det dansk-jødiske samfunds kollektive erindring.

Familien Sompolinsky

Sompolinskys energiske aktivitet var karakteristisk for hele hans families liv og tilværelse. Når der opstod problemer, ventede man ikke på hjælp fra andre, men gik straks selv i gang med at finde en løsning. Sompolinskys forældre, Shimshon (Jakob) og Dora Sompolinsky, var kommet til København fra Polen i 1914. Her ernærede Shimshon Sompolinsky sig som skrædder. Familien fik ni børn. De fik statsborgerskab i 1931.

Familien havde ikke oprindeligt haft problemer med opholdstilladelse, men i 1919 fik Shimshon Sompolinsky besøg af det danske fremmedpoliti, der bad om at se hans identitetspapir. Det skyldtes, at man i Danmark

efter den kommunistiske revolution i Rusland 1917 frygtede infiltration af anarkister og andre revolutionære. Shimshon Sompolinsky havde ingen dokumenter, der viste, hvorfra han kom, og politiet sagde, at hvis han ikke fremkom med dokumentation, kunne han risikere at blive udvist. På dette tidspunkt var Sovjetunionen ikke anerkendt af Danmark og havde derfor ingen diplomatisk repræsentation i København – men der var et russisk handelskontor. Her henvendte Sompolinsky sig. Kontorchefen sagde straks til Sompolinsky, at han godt kunne tale jiddisch, for det forstod han. Kontorchefen udfærdigede den nødvendige dokumentation forsynet med behørig stempeler. Dermed blev problemet løst. Først mange år senere fandt en af hans sønner ud af, at den forekommende og hjælpsomme kontorchef var Maxim Litvinov (oprindeligt var familienavnet Finkelstein). Litvinov var Sovjetunionens udenrigsminister i årene 1931 til 1939.⁸

En redningsaktion i 1938

Dora Sompolinskys søster var gift med Abraham Gerstensang. Efter Første Verdenskrig var han og hans kone flygtet fra Polen til Tyskland forsynet med et Nansenpas, som var den dokumentation, den internationale flygtningeorganisation udstedte under Første Verdenskrig.⁹ Familien Gerstensang slog sig ned i Minden, Tyskland, hvor Abraham fik både opholds- og arbejdstilladelse. Som alment bekendt iværksatte nazisterne diskrimination og forfølgelse af jøderne i flere stater. I efteråret 1938 arbejdede rigsfører SS Heinrich Himmler blandt andet med planen om uddrivelse af ”østjøder”. Den 26. oktober 1938 kom ordren om tvangsmæssig fordrivelse af 17.000 polske jøder fra Tyskland. Af særlig dansk interesse er, at daværende Gestapochef, senere rigsbefuldmægtiget i Danmark Werner Best, var særdeles aktiv ved ordrens udstedelse og dens totale gennemførelse.¹⁰

Familien Gerstensangs tilværelse i Minden var i fare, og hjælpen kom fra deres slægtninge i København. Siden Hitlers magtovertagelse i 1933 havde Danmark været restriktiv med at give flygtninge eller ”emigranter”, som man valgte at kalde dem, opholdstilladelse. Netop i året 1938 strammede man betingelserne for at give jødiske

flygtninge fra Tyskland midlertidig opholdstilladelse. Af den grund valgte familien Sompolinsky at få Gerstensang, hans kone og tre børn illegalt til Danmark.

Den ældste søn, Isak Sompolinsky, drog til Sønderjylland for at sondere mulighederne. Her kom han i forbindelse med en gårdejer, der havde marker på begge sider af grænsen. Isak Sompolinsky forhandlede med ham om at føre familien Gerstensang hemmeligt over grænsen. Gårdejeren erklærede sig villig, men ville ikke medtage børn i sin vogn. Forhandlingen sluttede med en aftale om, at to voksne kunne bringes hemmeligt over grænsen. Herefter rejste Isak Sompolinsky med sit danske pas til Minden. I løbet af arbejdet med at få hjulpet familien måtte Isak Sompolinsky passere grænsen fire gange. Isak Sompolinsky var meget jødisk af udseende, men han camouflerede sig ved at tage sin danske studenterhue på hovedet. I Minden blev det aftalt i første omgang at bringe Abraham Gerstensang til Danmark. Gårdejeren havde sagt, at han kunne tage to personer med, og derfor tog Isak Sompolinsky til Hamborg, hvor han opsøgte overrabbiner Joseph Carlebach. Isak Sompolinsky bad ham om at finde en person, som mod at betale en del af omkostningerne ville være rede til at rejse illegalt ind i Danmark. En sådan medpassager blev fundet.

Operationen lykkedes, og Abraham Gerstensang blev installeret hos Shimson Sompolinsky i Nansensgade 90, København. Ifølge politivedtægten måtte man kun huse en udlænding i tre dage, før man skulle anmelde gæstens tilstedeværelse til politiet. Det så familien Sompolinsky stort på, mens de på højtryk arbejdede med planer om, hvorledes fru Gerstensang og hendes tre børn – hvoraf de to var tvillinger på seks år – skulle bringes til Danmark. Denne gang forsøgte man en anden metode. Resten af familien gik over grænsen et sted, hvor man havde observeret, at hverken det tyske eller det danske politi kunne forventes. Men man tog fejl. Fru Gerstensang og hendes tre børn blev anholdt af danske grænsegendarmer og sat i arresten i Padborg, mens det danske politi skulle forhandle med de tyske myndigheder om deres udvisning til Tyskland.

Den 23. november 1938 henvendte Shimshon Sompolinsky sig til Udenrigsministeriet med en ansøgning om midlertidig opholdstilladelse for familien Gerstensang. Han skrev heri, at han garanterede for deres ophold, og at de "saalænge de bliver her ikke vil nyde nogen Hjælp og ikke vil falde det offentlige til Last."¹¹ Shimshon Sompolinsky kom til at tale med kontorchef Gustav Rasmussen (den senere udenrigsminister) og har berettet, at denne var bestyrtet over at høre, at man havde sat små børn i arrest (det forhold blev imidlertid rettet, idet fru Gerstensang og hendes tre børn blev anbragt i husarrest i et pensionat).¹² Sagen gik nu videre til Justitsministeriet. Dora Sompolinsky opsøgte justitsminister K.K. Steincke. Denne lod sig dog ikke bevæge. Han beordrede udvisning af familien Gerstensang.

Abraham Gerstensang var imidlertid ført til Padborg i afventen på, at udvisningen blev gennemført. Det danske grænsepoliti tog kontakt til Gestapo i Flensborg med henblik på at få udvisningen effektueret, men fik at vide, at det ikke kunne lade sig gøre. Tyskerne nægtede at give indrejsetilladelse. Da det danske politi insisterede, blev det forelagt for Gestapo i Berlin. Her fastholdt man afslaget. I dag ved vi, som det ovenfor er anført, at rigsfører SS Heinrich Himmler havde beordret de 17.000 polske jøder udvist til Polen, og afslaget kan derfor ikke undre.¹³ Familien Gerstensang fik dermed midlertidig opholdstilladelse i Danmark. Da det blev oktober 1943, måtte familien flygte til Sverige. Dermed måtte Abraham Gerstensang for tredje gang i sit liv flygte som følge af jødeforfølgelser.

Oktober 1943 – i Jerusalem

Sompolinskys ældre broder, Meir Sompolinsky (født 1919), havde efter sin studentereksamen fra Christianshavns Gymnasium i 1938 modtaget et stort studielegat fra Det Mosaiske Troessamfund. Det blev benyttet til en uddannelse som lærer i jødiske fag, og Meir Sompolinsky rejste til Palæstina for at få sin uddannelse. Da tyskerne i april 1940 besatte Danmark, blev han afskåret fra kontakt til sin familie og det jødiske samfund i Danmark, idet Palæstina var britisk mandatområde. Sidst i september 1943 nåede rygterne om tysk jødeforfølgelse i Danmark til Palæstina. Uro og

uvished lammede imidlertid ikke Meir Sompolinskys handlekraft. Han henvendte sig til den lille forening *Hitachdut Olei Skandinavia* – sammenslutningen af indvandrere fra Skandinavien – med en plan, der skulle redde danske jøder.

Den britiske mandatregering havde indført stramme restriktioner for jødisk indvandring til Palæstina. *Jewish Agency* (zionistbevægelsens organ) havde imidlertid forhandlet med briterne og sikret sig en mindre kvote, *Veteran Certificate*, for prominente og ledende jøder, og Meir Sompolinskys plan gik ud på at benytte dette som udgangspunkt. Han udfærdigede en liste med 86 navne på jøder i Danmark, som blev sendt til *Jewish Agency*. Den skulle gå videre til de britiske myndigheder med anmodning om visa til de på listen anførte. Herefter skulle der føres forhandlinger med Det Internationale Røde Kors om at bringe de danske jøder i sikkerhed.

Den første del af planen blev gennemført. *Jewish Agency* fik indrejsetilladelse, men inden der forelå en bekræftelse, gik hele oktober måned. Dansk Zionistforenings formand modtog meddelelsen fra *Jewish Agency* i Sverige først i november, og da var der næsten ingen jøder tilbage i Danmark. Meir Sompolinskys liste indeholdt navne på de mest prominente jøder i Danmark. Professorerne Stephan Hurwitz og L.S. Fridericia, C.B. Henriques og forfatteren Henri Nathansen ville nok have undret sig, hvis de havde vidst, at der var skaffet dem visa til indrejse i Palæstina.¹⁴

September/oktober 1943 – i København

Jøderne i Danmark havde ingen konkret viden om den politiske udvikling i løbet af september. Den 29. august havde tysk militær overtaget magten i Danmark, erklæret militær undtagelsestilstand og taget gidsler, heriblandt overrabbineren og andre prominente jøder. Den danske regering var sat ud af spillet, og hermed var politikernes tilsagn om at ville beskytte jøderne mod tyske overgreb bortfaldet.¹⁵ Alt andet var rygter. Rygter om en tysk aktion, hvornår den kunne forventes at ske, en eventuel aktions omfang med videre. Rygterne var ikke enslydende – ofte modsagde de hinanden.

Resultatet blev kaotisk forvirring og usikkerhed, der lammede handlekraften.

Sompolinsky var en af de eneste danske jøder, som lagde planer for redningen af sine frænder, og som selv aktivt deltog i redningsarbejdet. Hans aktiviteter vil i det følgende blive beskrevet ifølge den beretning, han først i 1950'erne indgav til arkivet ved Yad Vashem, Israels officielle mindesmærke for jødiske Holocaust-ofre. Den har titlen: *De danske jøders redning under Holocaust af David Sompolinsky (en af de reddede)*. Størstedelen af den er bekræftet i Bertelsens bog *Oktober 43*, men har også fundet bekræftelse i andet kildemateriale.¹⁶

Allerede før den tyske aktion havde Sompolinsky deltaget i initiativer til beskyttelse af jødiske interesser. I 1942 havde en dansk nazist forsøgt ildspåsættelse af synagogen. Unge jøder havde herefter dannet et vagtværn, der patruljerede synagogens område om natten. I Sompolinskys beretning er det beskrevet: ”De eneste våben, der stod til vor rådighed, var knipler og en direkte telefonforbindelse til politiet.” Hertil kom en sag af helt anden karakter. Det var den ”hemmelige” aktion, som nogle tyske emigranter i Danmark havde igangsat. Den drejede sig om at sende pakker med fødevarer til jøder, der var deporteret til ghettoen i Lodz i Polen. Denne virksomhed, som begyndte i 1942, fik et temmelig stort omfang og fortsatte endda i nogen tid efter oktober 1943.

I efteråret 1943 var Sompolinsky indkaldt som værnepligtig og gjorde tjeneste i CB-korpset, Civilbeskyttelsen. Iført særlige blå uniformer med skråhue så man CB'erne patruljere på gaderne i følge med ordensbetjente. Det gav dem øgenavnet ”føl”. Sompolinsky var stationeret på Kommunehospitalet i København med den særlige opgave at hjælpe med evakuering af patienter i tilfælde af luftbombardement.

Onsdag den 29. september var dagen før den store jødiske nytårsfest. I synagogen i Krystalgade blev det meddelt, at der ikke ville blive holdt gudstjeneste under nytårsfesten, og at man opfordrede de tilstedeværende til ikke at opholde sig hjemme. Samme aften var der inviteret 30 personer til fest i Sompolinskys hjem, Nansensgade 90. Det var der en særlig anledning til.

*Der findes kun få fotografier, der viser jøders flugt til Sverige i efteråret 1943.
Dette er taget af en flygtning på en båd på vej fra Falster til Ystad. Foto: Frihedsmuseet.*

En af husets døtre var blevet gift få dage forinden, og traditionen tro blev der holdt festmåltid hver dag i bryllupsugen.

Inden man havde sat sig til bords, stod pludselig en ung mand i stuen. Sompolinsky genkendte ham som en ung arbejder, han ofte havde set i kvarteret. Den unge mand sagde, at de tilstedeværende hurtigst muligt skulle forlade stedet og spredes, idet et tysk angreb kunne forventes. Det førte til diskussion blandt familien og gæsterne. De havde jo hørt så mange forskellige rygter i de foregående uger. Til sidst måtte den unge mand med grådvalt stemme appellere til dem om at følge hans råd. Det hjalp. Familien besluttede sig for straks at tage til Værløse, i hvis nærhed de den foregående sommer havde lejet et sommerhus, som stod tomt. I Værløse skrev de den nat kontrakt med ejeren om beboelse af huset. Den unge mand, som havde bragt advarslen, kom sandsynligvis fra det nærliggende socialdemokratiske hus i Rømersgade, hvor Hedtoft dagen før havde fået oplysningen om tyskernes planer, og hvorfra det vides,

at socialdemokratiske partiarbejdere sendtes ud i byen for at sprede advarslen.

Sompolinsky tog ikke med resten af familien til Værløse. Han opsøgte administratoren på Kommunehospitalet, som han kendte fra sin CB-tjeneste, for at sætte ham ind i situationen. Administratoren troede, at Sompolinsky var blevet vanvittig. Han fandt et værelse i bygningen, hvor han opfordrede Sompolinsky til at overnatte. Selv begav han sig ud i byen, hvor der var natligt udgangsforbud for civile. Administratoren var tidligere officer i livgarden og havde stadig forbindelser på Amalienborg. Her prøvede han at få klarhed omkring rygterne. Sent på natten vækkede han Sompolinsky. Han var tilsyneladende rystet over, hvad han havde fået bekræftet. En af hans medarbejdere blev tilkaldt, og sammen med Sompolinsky blev der den nat lagt planer. Det må forstås, at de ikke vidste noget om, hvornår og hvordan tyskerne ville slå til, endsige at en situation ville opstå, hvor det kunne lykkes at bringe jøderne til sikkerhed i Sverige.

Planlægningen handlede først om at finde frem til jøder, der stadig opholdt sig hjemme, og bringe dem foreløbigt i sikkerhed. Dernæst om at finde steder, hvor de ville kunne anbringe dem. Da der var rationering, måtte de også finde ud af, hvorledes de skulle forsyne dem med mad. Her fandt de frem til, at mad kunne leveres fra hospitalets køkken, som var uden for rationeringen. Det ville blive nødvendigt at rekruttere et betydeligt antal personer til hjælpearbejdet. Der blev lavet lister over læger, sygeplejersker, ambulanceførere og almindelige taxachauffører, der var "sikre", det vil sige, som ikke var nazister eller tysk-sympatisører. Sompolinsky foreslog, at de fra hospitalets apotek skulle rekvirere store mængder af A+D-vitaminer til uddeling blandt flygtningene for at undgå mangelsygdomme i en situation, hvor de måske i lang tid måtte leve under unormale forhold. Her foregreb Sompolinsky noget, som først senere blev gennemført. Professor Richard Ege organiserede afsendelse af de første pakker med fødevarer til de deporterede i Theresienstadt. Ege insisterede (trods modvilje fra Dansk Røde Kors) på, at pakkerne skulle indeholde piller med stor koncentration af vitaminer.¹⁷

Der blev ikke sovet mere den nat, og næste morgen tog Sompolinsky ud i byen for at opsøge jøder, der endnu ikke var bragt i sikkerhed. Det var nu torsdag den 30. september – den første dag i det jødiske nytår. Flere steder i hovedstadsområdet havde grupper af jøder fundet sammen i private hjem for at holde gudstjeneste. David fandt ca. 30 jøder samlet hos grosserer Isidor Samson. Han opfordrede dem til at give oplysninger om jøder, de kendte, som endnu opholdt sig hjemme. Han udnævnte en ung pige til sekretær og opfordrede hende til at finde en blyant og papir for at lave en liste. Hun var forfærdet, for hun kendte Sompolinsky som en dybt religiøs jøde, som man ikke kunne forvente ville bryde forbuddet mod at skrive og arbejde på helligdage. En liste blev dog udarbejdet. Så telefonerede han til Christianshavns Gymnasium, hvorfra han i 1940 blev student, for at få aftalt møde med rektor Frederik Bøgh.

Hos Samson fandt han 10 ældre og svagelige, som man ikke kunne anbringe i fremmede hjem. Sompolinsky besluttede, at de måtte indlægges på et hospital. Fra sin gymnasietid havde han en klassekammerat, der var søn

af gynækologen dr. Zacharios, som han nu søgte kontakt med pr. telefon. Sompolinsky frembragte sit ærinde og fik at vide, at han ville blive ringet op. Det skete da også, og stemmen i telefonen sagde: "Deres navn er Svend Nielsen. Dr. Zacharios er optaget af operation, vi sender en anden læge." En kvindelig læge dukkede op, og hun var helt villig til at udfylde indlæggelsesattester med falsk navn og opdigtede diagnoser.

Sompolinskys besøg hos rektor Bøgh resulterede i, at rektoren indkaldte en del af lærerstaben, og i lærerværelset forklarede Sompolinsky, at der var behov for skjulesteder til beskyttelse af de truede jøder. De tilstedeværende erklærede sig rede til at modtage jødiske "gæster" i deres hjem. Da flere af lærerne boede i Lyngby eller Sorgenfri, blev der herved skabt kontakt til Aage Bertelsen, der allerede var begyndt arbejdet med at redde jøder, som var i fare. Dette blev basis for oprettelsen af Lyngbygruppen, der som nævnt reddede 700 jøder til Sverige.

Den følgende dag, den 1. oktober 1943, var den jødiske anden nytårsdag: Den begyndte med, at Sompolinsky opsøgte ældre og svagelige jøder. Han aflagde besøg i stiftelsen Meyers Minde beliggende bag synagogen. Her var et antal svage og gamle blevet efterladt. Sompolinsky kunne ikke overtale dem til at forlade hjemmet. Senere betegnede han dette som et nederlag. Det forstår man, når man kender disse gamle menneskers skæbne. På natten for den tyske razzia blev de vækket og brutalt gennet sammen og slæbt til skibet ved Langelinie, der skulle deportere dem. I Theresienstadt blev de nogle af de første danske jøder, der døde af strabadser og sult.¹⁸

Et nyt nederlag ventede. Sompolinsky fik den idé at henvende sig til De Gamles By, der både var hospital og plejehjem. Han bad dem om at modtage ældre, syge jøder. Han fik den besked, at det kun kunne lade sig gøre, hvis der blev stillet garanti for betaling af deres ophold. Man må forestille sig situationen. En ukendt ung mand dukker op. Han kommer ikke fra nogen organisation eller institution og kan ikke henvise til en kendt kontaktperson. Det måtte blive et afslag.

Inden Sompolinskys dag endte, fulgte et besøg hos en fængselsinspektør. Det vides fra Rigspolitichefens

informationsskrivelser til landets politikredse, at nogle jøder den 29.-30. september var blevet pågrebet under flugtforsøg og sat i arrest.¹⁹ Sompolinsky kendte to, som sad i Vestre Fængsel. Han bad fængselsinspektøren om – under hensyn til omstændighederne – at løslade dem. Inspektøren sagde, at det havde han ikke bemyndigelse til, men at der ville blive taget vare på disse arrestanter. Han holdt ord. Da den tyske aktion blev sat i gang, overførtes de til arresten i Helsingør, hvor politiet satte dem i forbindelse med modstandsbevægelsen.

Lørdag den 2. oktober om morgenen vågnede Sompolinsky på Kommunehospitalet uden anelse om, hvad der var sket om natten. Han begav sig hjem. Alt var normalt. Cyklisten var på vej til arbejde, sporvognen kørte ad Frederiksborggade. Da han nærmede sig Nansensgade 90, blev han standset af naboer, der advarede ham om ikke at gå op i lejligheden. Tyskerne havde været der om natten for at fange familien, men de havde måttet gå med uforrettet sag. Sompolinsky skyndte sig derfor tilbage til Kommunehospitalet. På vejen blev han standset af en tilfældigt passerende cyklist, der forstod situationen. Han tilbød Sompolinsky sin cykel, så han kunne komme hurtigt af sted.

Da han nåede hospitalet, opdagede han, at han ikke kunne komme ind ad den indgang, som han tidligere havde benyttet. Der var kun én mulighed tilbage: At gå ind ad hovedporten til visitationen. Han satte sig i venteværelset og fik her øje på en ventende, som han kendte. Det var ejeren af den jødiske slagterforretning i Borgergade, Itzig Edelmänn. Denne så demonstrativt den anden vej for ikke at give sig til kende. Sygeplejersken kom ud og kaldte på næste patient: Jens Hansen. Ingen rørte sig, og hun gik derfor hen til Edelmänn og sagde: ”Glem nu ikke, at De hedder Jens Hansen.” Da det blev ”Svend Nielsen”s tur, gik Sompolinsky ind til visitator, der spurgte, hvad han fejlede. Sompolinsky svarede: ”Nervesammenbrud.” ”Nej”, sagde lægen, ”den har jeg brugt så mange gange i dag, vi skriver nyrebetændelse efter tuberkulose.” Derfor blev han indlagt på medicinsk afdeling. Hermed forstod han, at de planer, som var blevet lagt hos administratoren om natten to døgn tidligere, nu var i fuld gang med at blive realiseret.

Sompolinsky blev ”udskrevet” og vendte tilbage til Lyngby for at være med i redningsarbejdet. Da man var nået frem til den 10. oktober, var størsteparten af jøderne i Danmark bragt til Sverige, og de sejlruiter, man havde benyttet, var ude af kraft. Men der var stadig arbejde at udføre. Uden for hovedstadsområdet var der jøder skjult, som ventede på flugtmulighed. Det drejede sig dels om *chalutzim*, der havde arbejdet på landbrug forskellige steder, og dels om gemte børn – en gruppe, hvis skæbne lektor Sofie Lene Bak fortjenstfuldt har udforsket og beskrevet.²⁰ Sompolinsky var med til at redde nogle fra hver af de to grupper.

På et børnehjem nær Odense blev flere jødiske børn holdt skjult. Nogle af disse sagde aftenbøn på hebraisk, som de var vant til hjemmefra. Efter nogle dage begyndte også nogle af de ikke-jødiske børn at sige aftenbøn på hebraisk. Efterhånden som tiden gik, steg nervøsiteten imidlertid for, at nogle af de mange, som færdedes omkring, eller som arbejdede i hjemmet, ville komme til at tale over sig og røbe de jødiske børns tilstedeværelse. De måtte derfor bringes til Sverige, og Sompolinsky kom til at deltage i deres redning. Det blev en kompliceret operation. Først blev børnene bragt til København. Her blev de anbragt på Bispebjerg Hospital, som var blevet et center for redningsarbejdet. Herfra gik turen sydover til Falster, hvorfra udskibningen fandt sted.

Sompolinsky ledsagede de ovenomtalte jødiske børn fra børnehjemmet i Odense på sin egen flugt til Sverige, der foregik den 20. oktober 1943. Efter tre ugers intens virksomhed var et kapitel af den unge Sompolinskys liv afsluttet. Det var også blevet en selvstændig del af de danske jøders historie, fordi han var en af de eneste i det jødiske samfund, som i farens stund lagde planer til forebyggelse af skaderne og aktivt medvirkede i redningen. Sompolinskys virksomhed er nu blevet detaljeret beskrevet, men ikke motivationen, der drev værket. Og den kan man kun komme på sporet af ved at betragte hans liv og virksomhed efter Holocaust.

Zionisme og jødisk identitet

Sompolinsky var i 1940 begyndt at studere til dyrlæge. Det var ikke noget tilfældigt valg. Det sigtede direkte på

et fremtidigt liv i det daværende Palæstina. Flere af hans søskende havde også valgt en uddannelse, der var særlig brug for ved opbygningen af "det jødiske hjemland". Hjemkommen efter flygtningetiden i Sverige gjorde Sompolinsky sin uddannelse færdig og påbegyndte en specialuddannelse som mikrobiolog. Den foregik på Pasteur-instituttet i Paris og ved Serum-instituttet i København. Han udvandrede til Israel i 1951. Her begyndte han en karriere som forsker, der fortsatte til langt efter pensionsalderen. Således var han i en alder af 85 aktiv i et samarbejde med læger ved Hvidovre Hospital i et forskningsprojekt. Han arbejdede ved forskellige hospitaler i Israel og blev en af rådgiverne for Sundhedsministeriet. Som en sidegren i denne virksomhed blev Sompolinsky en af initiativtagerne til oprettelsen af Bar Ilan Universitetet – i dag det største universitet i Israel målt på antallet af studerende.

I 1960 kom han til at deltage i en helt usædvanlig operation. I juli måned var Belgisk Congo blevet en selvstændig stat. De 700 belgiske læger, der havde udgjort kernen i landets sundhedstjeneste, forsvandt fra den ene dag til den anden efterladende en befolkning på 13 millioner afrikanere praktisk taget uden lægehjælp. I denne situation besluttede den israelske regering at bringe hjælp. Med kort varsel udrustedes et hjælpekorps med medicin, materiel og 12 læger til Congo. En af dem var Sompolinsky, der blev leder af det forladte Hospital for Tropesygdomme i Léopoldville – nu Kinshasa. Deltagelsen i denne operation betød særlige vanskeligheder og afsavn for Sompolinsky. I den afrikanske jungle var det næsten umuligt at leve efter ortodokse jøders normer, love og regler.

I vor tid tales der ofte om "det moralske kompas", som politiske aktører bør være udrustet med, når de tager beslutninger i komplicerede situationer. Sompolinskys moralske kompas har det hebraiske navn, הלכה *halacha*. Det er betegnelsen for det store juridiske kodeks, som indeholder regler og normer for jødisk etik. En af disse regler har højeste prioritet. Det er pligten til at redde menneskeliv, פיקוח נפש *pikuach nefesh*. Når det gælder om at redde mennesker, er det tilladt at overtræde alle andre lover og regler. Et jødisk visdomsord hedder: "Den, der redder ét menneskes liv, redder en hel verden." Det var motivationen for Sompolinskys aktiviteter i Danmark i oktober 1943 og i Congo i året 1960.

LITTERATUR

Arnheim, Arthur

2015 *Truet minoritet søger beskyttelse. Jødernes historie i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2015.

Bak, Sofie Lene

2010 *Ikke noget at tale om: Danske Jøders Krigsoplevelser 1943-45*. København: Dansk Jødisk Museum 2010.

Bertelsen, Aage

1952 *Oktober 43. Oplevelser og tilstande under jødefølgelsen i Danmark*. Aarhus: Jydsk Centraltrykkeri Forlag 1952.

Blüdnikow, Bent og Klaus Rothstein (red.)

1993 *Dage i oktober 43: Vidnesbyrd*. København: Forlaget Centrum 1993.

Hedtoft, Hans

1952 "Forord". Aage Bertelsen: *Oktober 43*. Aarhus: Jydsk Centraltrykkeri Forlag 1952.

Herbert, Ulrich

1996 *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*. Bonn: J.H.W. Dietz Nachf. 1996.

Hæstrup, Jørgen

1982 *Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på trek 1932-1945*. Odense: Odense Universitetsforlag 1982.

Kirchhoff, Hans

1996 "Oktober 1943 – Set från hinsidan". *Historisk Tidsskrift*. Bind 16, række 6, 1996.

Lidegaard, Bo

2003 *Overleveren 1914-1945. Dansk udenrigspolitisk historie*. Bind 4. København: Gyldendal 2003.

Sompolinsky, Meir

2005 *אחד מעיר קופנהגן ליפו Achod Meir Kopenhagen*, Le Yafo 2005.

Vilhjálmsson, Vilhjálmur Örn
2005 *Medaljens Bagside. Jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*. København: Vandkunsten 2005.

Yahil, Leni
1967 *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen*. København: Gyldendal 1967 (hebraisk 1966, engelsk 1969).

Meirs liste

Listen nedenfor, som omtales i note 14, findes i aftryk sammen med et brev fra *Jewish Agency* til *Foreign Office* i London med anmodning om at udfærdige visa til de på listen anførte.

UPUBLICEREREDE KILDER

Yad Vashem:
De danske jøders redning under Holocaust af David Sompolinsky (en af de reddede). Arkiv nr. 027/13X (36). En dansk oversættelse ved Bente Batya Melchior foreligger.

Justitsministeriet:
Rigspolitichefens rundskrivelser: 1. oktober 1943.

Danemark

première liste de sionistes vétérans, numérotée: M/438/43/Dk/1 à 85.

No.	Nom et Prénom	Adresse
1.	BACHMANN Walter Dr. et famille	Kopenhague, Stoltenberggade 1
2.	BANKER Julius et famille	"
3.	BESJAKOF D. et famille	"
4.	BRAUN Werner et famille	Iverstrup <i>c. 2. Sallustad pr. Vestsiden</i>
5.	COHN Arnold A. et femme	Kopenhague, Gammeltoftsgade 24
6.	DAVIDSOHN Joseph et femme Fanny née Rosenblum	"
7.	EDELSTEN Benjamin Benny et famille,	" G.I.Kongevej 143
8.	EDELSTEIN Philipp et famille	" " "
9.	EDELSTEN Hermann et famille	" " "
10.	EISENBERG I et femme	" Norre Farimagsgade 55
11.	FRIDERICIA Louis Sigurd Professeur et femme	" Rightshospitalet
12.	FRIEDIGER Max Moses, Grand Rabbin et femme	" St. Kongesgade
13.	FRIEDIGER Erthur	" " "
14.	FREIFELD Rufke et femme	" Birkegade 4
15.	FREIFELD Salomon et famille	" " "
16.	FRIEDMANN S. Magister et famille	" Morre Sogade
17.	FRIGENBAUM E. Dr. et famille c/o Firma Burmester Wajn Schiffswert	"
18.	FISCHER Annalisa	" Norregade 20
19.	GERSTENSANG Abraham et famille	" Oie Suhrsgade
20.	GOLDBERG Eugen et famille	" H.C.Andersensgade
21.	GOLDSCHMIDT Albert et famille	" Norregade
22.	GRABOVSKY Leo et famille	" Ny Kongensgad 6
23.	GRINGST Baruch et femme	" 18, Niels Hemmingsengade
24.	GUTMA Beate	" Norresogade 19
25.	HARTWIG MAREN Magne	" Damgaard Klampenborg
26.	HARTWIG Tilde	" " "
27.	HERTZ Erik et famille	" Palaisgade 4
28.	HERTZ Frederik et femme	" Vognmagersgade 7
29.	HENRIQUES R.B. et famille	" Ny Vestergade 13
30.	HENRIQUES Arthur	" Nybrogade 10

Danemark

No.	Nom et Prénom	Adresse
31.	HURWITZ Stephan Prof. et famille,	Kopenhagen
32.	JACOBSON Wolf S. Rabb. et famille,	" , Oestre Farimagsgade
33.	^{Pr. ans 86} JACOBSON Mirjam	" " "
34.	KAHN Josef et deux enfants	" Gammeltoftsgade 24
35.	KAHN Jacob et femme	" " "
36.	MEMISSARTSCHIK T. et famille, c/o	" Borreborg 68
37.	^{Firma Lyn} KNOEPFELERCEBA Baruch Rabbi c/o	" Oestre Farimagsgade
38.	Jacobson KUTSCHINSKI Jacob et famille	Aarhus, Soendergade 51
39.	LEVISOHN Max et famille	Kopenhagen
40.	METZ Moses et femme	" Osterborgade x2
41.	MELCHIOR Markus Lazarus Rabbi et	" Forchammersvej 20
42.	famille MELCHIOR Werner David	" "
43.	MELCHIOR Arne	" "
44.	MELCHIOR Helga	" Henriksholm Vedbaeck
45.	MARGOLINSKI Julius et famille	" Gothersgade 145
46.	MARGOLINSKI Axel et femme	" Dyrkob 3
47.	MEYER Albert et femme	" Lovstrade 6
48.	MEYER Adolph H. Dr. et famille	" V. Boulevard 31
49.	MOSES Heinrich Dr.	" "
50.	NATHAN Morens et famille	" St. Thomsalle 3
51.	NATHAN W. et famille	" "
52.	NATHANSEN Henri	" "
53.	NATHANSEN Ino et Margo	" Ringkoppinggade
54.	OPPENHEJM Moritz, avocat et famille	" Lundsgade 4
55.	OPPENHEJM Kaj, avocat et famille	" Raadhuspladsen 29
56.	OSPOAAT Isaak Oskar et femme	" Landemeerket 55
57.	OSPOWAT Salomon et femme	" Borgmestervangen 4
58.	OSPOWAT Leo	" " "
59.	RESNICKZI Leo et famille	" Istedgade Bwe
60.	ROSENBLUM Samary	" Rokilde Pr. Pirhoj

Danemark

No.	Nom et Prénom	Adresse
61.	RUBEN Magnus, avocat, et femme	Kopenhagen, Vodroffsvej 3A
62.	SAMSON Abraham et femme	" 74, Norre Farimagsgade
63.	SAMSON Isidor et femme	" " " "
64.	SAMSON Julius et famille	" " " "
65.	SAMSON Moses Jesajas et famille	" Gathersgade 158
66.	SCHILD Josef et famille	" Gammelkongevej 157
67.	SKOROHOD Nachum et femme, Firma Triangel N.	" Frihavsgade 9
68.	SLOR Benjamin et famille	" Dansplads
69.	SOLBIK Jerocham et famille	" Moellebakken 31
70.	SOMPOLINSKI Jacob et famille	" Broenshoj Nansensgade 90
71.	SOMPOLINSKI Sarah	" " "
72.	SOMPOLINSKI David	" " "
73.	SOMPOLINSKI Kaja	" " "
74.	SOMPOLINSKI Freddy	" " "
75.	SOMPOLINSKI Isak et famille	" Hareskovej 309
76.	SOMPOLINSKI Abraham et famille	" Hareskovby Odensegade 26
77.	STEIN M. et femme	" Ryesgade 3
78.	STEIN Meier	" " "
79.	STEIN Bezalel	" " "
80.	STEIN Lea Frida	" " "
81.	SULZBERGER Josef et famille	" 79, Holger Danskevej
82.	WINKLER Ernestine	" Vendersgade 13
83.	WINKLER Menascheh	" " "
84.	WINKLER Ephraim	" " "
85.	WELLNERA P. et famille	" Blagaardsgade 35
86.	Jacobson Cecilia (non listet 2.1.43)	

NOTER

1. Yahil 1967, s.103.
2. Hæstrup 1982, s. 189-196.
3. Ibid., s.189-01.
4. Blüdnikow og Rothstein 1993, s. 26-27.
5. Hedtoft 1952, s. 12.
6. Kirchhoff 1996.
7. Bertelsen 1952, s. 26-27. Bertelsens bog er oversat til engelsk, hebraisk, tysk, fransk og kinesisk. I den engelske udgave publiceret i USA anbefales værket i et forord af Albert Einstein.
8. Sompolinsky 2005, s. 23.
9. Passet er opkaldt efter nordmanden Frithjof Nansen, der ledede det internationale flygtningearbejde.
10. Herbert 1996, s. 214.
11. Sompolinsky 2005, s. 123.
12. Ibid., s. 122.
13. Vilhjálmsson 2005, s. 55-59.
14. Kopien af den maskinskrevne liste er i min besiddelse. Jeg modtog den fra Meir Sompolinsky i 1996.
15. Flere gange i løbet af besættelsens første år verserede der rygter om, at tyskerne ville kræve indførelse af foranstaltninger mod jøderne. I 1942 tilkaldte kirkeminister Fibiger overrabbiner Friediger for at forsikre ham om, at de danske politikere ville afvise sådanne tyske krav.
16. Yad Vashem, Jerusalem. Arkiv nr. 027/13X (36). En dansk oversættelse ved Bente Barya Melchior foreligger.
17. Yahil 1967, s 253
18. Nogle af besættelsestidens historikere har beskrevet Holocaust i Danmark relativistisk, således: "De danske jøders tabstal på mindre end 100 ud af 7.000 forekommer mirakuløst sammenlignet med landene omkring os" (Lidegaard 2003, s. 545). Man kan ikke beskrive lidelse ved at hævde, at mange havde det værre. De mange senere beretninger fra dansk-jødiske børn, der blev deporteret til Theresienstadt, er ægte udtryk for lidelser, som tyskerne påførte jøder under Holocaust.
19. Rigspolitichefens rundskrivelser: 1. oktober 1943, Justitsministeriet.
20. Se Bak 2010.

Johna Christensen

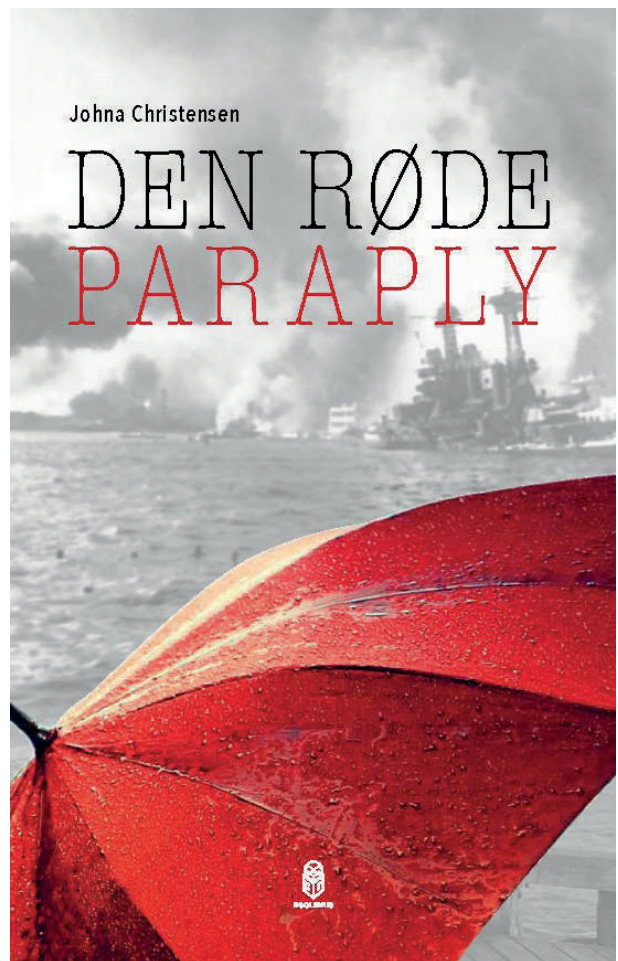
Den røde paraply

EgoLibris, 2017

Af Margit Warburg

Denne erindringsbog er skrevet af en dansk-jødisk kvinde født i 1937 i Valby. Bogen er oversat fra engelsk, for i 1948 flyttede Johna og hendes familie til USA, hvor hun boede indtil sin død i 2002. Hendes mor var jøde, men det var hendes far ikke, og det er en gennemgribende del af bogen, at Johna er usikker på, om hun selv er jøde eller ej. Hun kan heller ikke finde ud af, om det er godt eller skidt at være jøde, og hun får da også både at vide, at hun er jøde, og at hun ikke er det. Hendes mormor og morfær var flygtet fra Rusland i 1906, og hendes far vil have, at hun kalder dem "bedstefar og bedstemor", men når hun gør det, retter morfæren hende: "'Zayde kalder du mig, Johna,' sagde han på dansk med sin stærke accent. "'Bedstefar' er dansk, og i mit hus er du jødisk. Vi er jøder, og vi kan ikke være andet – uanset hvor vi bor!'" (s. 37). Men Johnas far fastholder, at hun og hendes mor er danskere og ikke jøder. Johna overhører et skænderi mellem forældrene: "'Hvorfor kan du ikke kalde mig Malka? Det er jo det, jeg hedder!' – 'Fordi det er et jødenavn, og du er dansker nu! Hvorfor kan du ikke få det ind i dit hoved?!'" (s. 24).

Johnas farmor har værtshuset Absalon. Her ser Johna færen og hans venner drikke øl og whisky og blive fulde, og hun er vidne til færens kærester, som ikke er hendes

Anmeldelser

mor, både en tysk og en eller flere danske kvinder. I begyndelsen af besættelsen har Johnas far en del sympati for nazisterne og har flere tyske venner og bekendte. Senere går han aktivt ind i modstandsbevægelsen. Farmoren elsker lille Johna højt, men hun tjener først og fremmest penge på de mange tyskere, der drikker øl i hendes værtshus, og hun kan ikke lide jøder: ”Jeg synes stadig, det er trist, at du har giftet dig med én af dem. Sådan et hjælpeløst og udsat folk. Selv de danske af dem”, siger hun til Johnas far (s. 141).

Johnas far driller eller generer regelmæssigt sine svigerforældre. Johna kan huske, hvordan faren reagerede, da han så den lille æske, der var sat fast på dørkarmen: ”Jeg kan se, at den hænger skævt igen, selv om jeg rettede den op for ham sidst,” sagde han og pegede på Zaydes mezuzah” (s. 88).

Moren bliver gravid i 1943, men får foretaget en abort, og mens hun ligger på hospitalet, er Johna sammen med sin far eller farmor eller bliver passet af andre hele dagen. Meget af det, hun oplever, er forvirrende, og hun får tit at vide, at det er hemmeligt. Men hun har svært ved at skelne niveauet af hemmelighederne fra hinanden: Farens kærester, farens pistol, at hun er jøde, gemmesteder, naboens brevduebeskeder. En eftermiddag tager faren hende med til det, der i dag er Mindelunden på Tuborgvej, og gemt bag nogle buske ser hun og faren tre mænd fra farens modstandsgruppe blive henrettet. Tyskerne klasker et vådt lommetørklæde fast på de bundne mænds brystkasser for at markere, hvor henrettelsespelotonen skal tage sigte. Det hele er set gennem barnets øjne, og vi som læsere forstår faktisk ikke, hvorfor Johna skal overvære denne gruopvækkende scene.

Det bliver efterhånden klart, at bedsteforældrene ikke kan blive i København. Faren beder dem pakke deres tøj, han skaffer en bil, og sammen tager hele familien til et møbleret hus i Gilleleje. Her har der tidligere boet en mand fra politiet, som var bange for at blive arresteret. Da faren vil hjælpe Zayde med kufferten, holder Zayde fast i den, og snart er de to i gang med en tovrækningskonkurrence. Pludselig springer kufferten

op, og ud vælter det med potter og pander. I stedet for det nødvendige tøj har bedsteforældrene villet være sikre på, at deres køkkengrej var kosher.

Et par måneder senere bliver det tydeligt også for denne familie, at de må flygte videre til Sverige. Johnas far og hans venner organiserer flugten for bedsteforældrene, moren og Johna selv. De ender i en ambulance, hvor omkring 20 mennesker klemmer sig sammen, og Johnas far lover hende en rød paraply, hvis hun gør *precis*, som faren siger. De bliver anbragt på et hølft i en lade og må vente der natten over og kan først sejle næste nat. Det bliver en dramatisk nat: Fiskerbåden bliver opdaget, og to af de mennesker, der står foran Johna, bliver ramt af en salve fra et maskingevær, og en mand begår selvmord ved at kaste sig ud over rælingen.

De 18 måneder i Sverige er især vanskelige for bedsteforældrene. De bor hos en jødisk familie, men livsmødet er ebbet ud, og Zayde dør i Sverige. Johna og hendes mor bor hos en dejlig familie i Ystad, men Johnas far melder sig til den danske brigade, så ham får de kun at se på korte besøg. Ved et af disse besøg går faren ind i en butik, og Johna får besked på at lukke øjnene. Da hun åbner øjnene igen, får hun sin helt egen røde paraply. Familien vender hjem i 1945, og i 1948 emigrerer forældrene og Johna til USA.

De fleste andre dansk-jødiske erindringer er skrevet på dansk af danskere, der har boet i Danmark også efter 1945. Selvom bogen er godt oversat, er der alligevel nogle udtryk, som man ikke ville bruge på dansk. Der står, at Johna og hendes veninde ”talte fornøjet” om at bytte servietter (s. 71). Det lyder også besynderligt, at Johna ”fik fjedre i [s]ine skridt” (s. 133), eller at når Johna under flugten siger, at hun er tørstig, så svarer moren: ”Nuvel” (s. 209).

Johnas hukommelse er utrolig, ikke mindst virker barnets rige følelsesliv overbevisende. Men der er selvfølgelig småfejl her og der. Overrabbiner Melchior bliver et enkelt sted omtalt som rabbiner Milcher (s. 39), og der er beskrivelser, som jeg ikke har set omtalt andre steder, men som virker mere som en film. Hun

fortæller for eksempel, at hun har overværet, hvorledes de to dannebrogssflag, som hang uden for cigarhandler Isaacs butik, blev taget ned af tre tyske soldater og erstattet af nye flag med hagekors. Isaac blev taget op af en lille lastbil og kørt væk, og soldaterne sømmede et bræt tværs over døren og skrev "JUDEN" på det med kridt.

En anden beretning, jeg heller ikke har læst om tidligere, er Johnas erindring om en tysk soldat, der trak en stor trillebør af træ henover fortovet. I vognen lå der mennesker, der så ud, som om de sov.

Forfatteren og forlaget skriver, at de danske jøder "overlevede Holocaust". Det er en usædvanlig brug af glosen Holocaust. De danske jøder, der flygtede til Sverige, var ikke i kz-lejr, og uden at bagatellisere flugten og opholdet i Sverige kan det ikke sammenlignes med en lejr. Men hvornår kan man i det hele taget benytte glosen Holocaust? I faglitteraturen diskuteres det regelmæssigt, om Holocaust skal skrives med stort "H" eller med lille "h". Hvis det er med stort, er det et udtryk for, at der kun er én Holocaust, og man understreger det helt unikke og usammenlignelige ved denne begivenhed. Men andre mener, at ordet bør staves med lille "h" i et forsøg på at sidestille Holocaust med andre folkedrab, som for eksempel det armenske i 1915 til 1918.

Forlaget præsenterer bogen og Johnas beretning som en "dansk Anne Frank". Men det er nu ikke en samtidig kilde til begivenhederne og ikke en 13-årigs dagbog. Bogen er skrevet af en dame i 60'erne, der ser tilbage på sin barndom, fra hun var seks, til hun var otte år. Derfor er den en værdifuld kilde til Johna Christensens erindring om perioden, og denne kilde er endnu en vigtig brik til dansk-jødisk historie.

Anita Furu

Mit halve liv

Gladiator, 2017

Af Jan Schwarz

Anita Furus fine debutroman giver en skarp beskrivelse af den østjødiske Ruths immigration til Danmark, hvor hun bliver adopteret af Sophie Ballin fra det bedre jødiske borgerskab i København. Romanen udspiller sig i perioden før Første Verdenskrig, hvor tusindvis af jøder brød op fra deres hjembyer i Rusland og Ukraine som følge af pogromer og økonomisk trange kår.

Romanen begynder med en skildring af Ruths besøg hos den skånske amme Amanda, der bliver en slags plejemor for hende kort efter hendes adoptivmor Sophie Ballins død af tuberkulose. Det er anden gang, Ruth bliver moderløs. Første gang er da Nunja (Ruths oprindelige navn) mister sin mor, som dør under hendes fødsel. Senere bliver hendes far, der efter morens død har giftet sig med hendes tante, slået ihjel i en pogrom i en ukrainsk shtetl.

Scholem Aleichems *Motl Peyse, Kantorens Søn* (1907-1916), en klassisk jødisk roman om tabet af faderen og traditionen, er fortalt med den 10-årige Motls egne ord i monologform. Motls far er byens kantor, som i begyndelsen dør af tuberkulose. Motls livshistorie repræsenterer friheden fra den jødiske faderautoritet, et grundvilkår for de tusindvis af unge jøder, der i begyndelsen af det 20. århundrede forlod deres hjembyer i Central- og Østeuropa. I modsætning til Motl, der fortsætter med at være dybt

Anmeldelser

forankret i sin jødiske familie efter sin ankomst til New York, kommer Ruth til at leve "et halvt liv" afskåret fra sin jødiske baggrund og familie. Hun bliver godt nok sendt i den jødiske religionsskole i København og opfostret i en jødisk familie. Men fra begyndelsen har hun kun et ønske: At bryde uden for murene for at finde en ikke-jødisk mand. Det lykkes i giftermålet med norske Sigurd Linde, som tager hende med sig til San Sebastian, hvor han bor og arbejder for et norsk firma.

Furu portrætterer Ruth på en dybt indfølelse måde, så læseren får indsigt i frigørelsens og moderskabets psykologi. I sammenligning med veninden Kammas nye liv som nygift i København er Ruths frigørelse betydelig mere radikal og ensom:

Jeg tænker, at Kamma befinder sig i den tilstand af ukompliceret glæde over sin mand og sit liv, som jeg selv har søgt. Løsrivelsen fra familie og tradition. Følelsen af endeløs frihed. Men de rødder, hun har frigjort sig fra, vokser tre gader væk. Hun er blot en udløber, og det er hun tilfreds med, trods sin tøjlesløshed. Denne forskel mellem os gør mig jaloux og får mig til at føle mig endnu mere alene (s. 126).

Mit halve liv er en vellykket roman om en jødisk kvindeskæbne, der består af nedslag i de afgørende traumatiske vendepunkter i Ruths liv. Først hendes rejse fra hjembyen i Ukraine via Sankt Petersburg til København, hvor hun ankommer alene som seksårig og efter en "prøveperiode" på et halvt år adopteres af Sophie Ballin. Derefter hendes adoptivmors død efterfulgt af indflytningen hos onkel Ja og tante Jo, der giver hende tag over hovedet, men ingen hjertevarme. Og senere berettes om Ruths førstefødte Janes pludselige død på en hjerteskrærende, usentimental måde.

Romanen ender med, at Inge, Ruths datter, bliver gravid efter familiens hjemkomst til København fra San Sebastian og manden Sigurds død. Inge beslutter sig for at føde barnet som enlig mor. Også hjerteveninden Kammas datter bliver gravid. Mor og datter-enheden ender som romanens eneste stabile familieenhed. Derimod er det jødiske reduceret til minder fra en svunden tid i den ukrainske shtetl domineret af jødeforfølgelser og et borgerligt jødisk miljø i København

på vej mod total assimilation.

I den sidste del af romanen hypnotiseres Ruth af vennen Paul og oplever at blive en pige på seks-syv år, der igen taler sit modersmål jiddisch. Her skitserer Furu romanens form som en serie af postkort, hvor de forskellige kapitelloverkrifter med bynavn og årstal udspilles i nutiden uden at være blevet filtreret gennem Ruths senere erfaringer. På tilsvarende måde fremstilles Ruths liv i romanen som en samling fragmenter.

Furu giver et tæt indblik i sin hovedperson, der er præget af fortrængningerne af Ruths "halve liv" i den ukrainske shtetl. I en lille rød kuffert bevares de ubesvarede breve fra Ruths bror og søster, som bliver hendes eneste forbindelse til opvæksten og familien i den jiddischtalende shtetl. Holocaust berøres kun ganske kort i forbindelse med reningen af de danske jøder og en meget kort beskrivelse af massebordet i Babi Yar uden for Kiev i den region, Ruths familie kommer fra (s. 224). Disse begivenheder antydes kun lige i det citat, som er brugt som bogens klaptekst om familiens togrejse gennem Tyskland i slutningen af 1930'erne:

Vi rejser gennem Tyskland i forseglede togvogne. Stationer dukker op og forsvinder som døre, der åbnes og lukkes ... Jeg forestiller mig Europa som en slette – udstrakt, ujævn, tåget – og os selv og vores medpassagerer som en kolonne af myrer, der kryber gennem et langt, smalt rør (s. 159).

Den tyske forfatter W.G. Sebald, hvis citat om "barndommens skræk" fra romanen *Austerlitz* er brugt som romanens motto, har inspireret Furu til at skabe en atmosfære af angst, isolation og fortrængninger. Den rammer nøjagtigt Ruths jødiske skæbne i romanens "postkort" fra hendes livsbane i forskellige europæiske lokaliteter i første halvdel af det 20. århundrede. Samtidig kontrasteres disse dystre europæiske temaer med de hjertevarme beskrivelser af intimiteten mellem Ruth og Inge, adoptivfamilien og den jødiske vennekreds i København. Furu har skrevet en meget anbefalelsesværdig dansk-jødisk roman, en sjælden forekomst i nutidens danske litteratur.

Anmeldelser

Erik Henriques Bing

Fürstenberg og udødeligheden. En fortælling

Forlaget Tågaliden, 2017

Af Merete N. Christensen

Fürstenberg og udødeligheden fremstår som en fin lille bog på ca. 40 sider i smukt rødt omslag med en baggrund af nodelinjer. I stort og med gult står det hebraiske ord for "Jeg lever". Temaerne er slået an: Musikken, det jødiske, udødeligheden og endelig Fürstenberg selv, lægen fra vekselererfamilien.

Nogle vil måske ved mødet med indholdet tænke, at de har hørt denne fortælling før. Det kan meget vel være tilfældet. Urteksten, *Da Fürstenberg fejrede Beethovens 200-årsdag*, er blevet oplæst i Danmarks Radio af John Hahn-Petersen i 1983 og trykt i *Rambam* nr. 6, 1997. Nu foreligger så, hvad vi må tro, er den endelige version – en smuk lille bog, velegnet som gave til folk med litterære og musikalske interesser.

I bogen hyrer den 82-årige læge Fürstenberg sine logerendes to børn til at hjælpe sig med at fejre Beethovens fødselsdag mod generøs betaling. Selve fortællingen rummer en overraskelse, som ikke skal afsløres her for folk, der ikke har hørt eller læst fortællingen før. Men det kan røbes, at den opviser mange billeder af stor skønhed. Der er både skildringer af konkrete steder, som er kendt af mange københavnere, og af personer, som er kendt af mange med viden om dansk-jødisk historie, men også skildringer af drømme og tanker.

Musikken er det store tema. Man vil få lyst til at læse bogen med musikken i baggrunden.

Anmeldelser

Erik Henriques Bing har i de snart 25 år, han har udgivet sine over 30 bøger på eget forlag, vist snart bragt alle genrer – måske lige med undtagelse af en musical. Med hensyn til et eventuelt filmmanuskript har undertegnede foreslået, at hans værk *Torarullerne* fra 2005 bliver lavet til en thrillerfilm.

Også *Fürstenberg og udødeligheden* kunne fortjene at blive sat i levende billeder, men for de fleste vil den nok – som den er – kunne fremmane fortællingen for indre blik og øre. Ligesom i sonetterne mestrer Bing den gode, klassiske litterære fremstillingsform.

Cecilie Felicia Stokholm Banke, Signe Bergman Larsen, Janne Laursen, Martin Schwartz Lausten og Hanne Trautner-Kromann

En indvandringshistorie. Jøder i Danmark i 400 år

Dansk Jødisk Museum, 2018

Af Anders Jerichow

Jøder i Danmark. Det behøver ikke et spørgsmålstejn – det skulle lige passe. Men så alligevel: ”Jøder i Danmark i 400 år” ... både jøder og ikke-jøder vil fornemme netop et spørgsmålstejn. Jo, der var en tid uden jøder i Danmark. Selvfølgelig er vi i Danmark, vil jødiske danskere sige. Selvfølgelig er de i Danmark, vil de fleste ikke-jødiske danskere sige.

Dansk Jødisk (ingen bindestreg) Museum har udgivet en smuk bog om de 400 år under hovedtitlen *En indvandringshistorie*. For nogle er den måske en provokation i en tid, hvor Danmark i ubehagelig grad vender sig imod indvandrere. Antipatien er ikke aktuelt vendt imod jøder. Men som bogen viser, var jøder aldrig blevet en del af den danske mosaik uden indvandring, og den jødiske historie er gennem alle 400 år mangfoldiggjort ved ny og fortsat indvandring – fra starten med først sefardiske jøder, som Kong Christian 4. lod tiltrække i håb om, at de ville skabe vækst, senere af de ashkenaziske jøder, som kongen ellers i første omgang ville undgå, fordi han mente, de ville være en belastning. Kender vi tankegangen? Det berømte ”frihedsbrev” fra 1814 gav jøder adgang og udsigt til lighed, om end ikke straks ret til at stemme ved stænderforsamlinger ligesom andre. Senere kom bølger af indvandrere fra Østeuropa – med nye vaner og med jiddisch som deres sprog – og for ikke så lang tid siden kom den seneste bølge af jødiske indvandrere eller rettere flygtninge – skelner vi i dag? – fra Polen.

Den nye bog skildrer forbilledligt og billedrigt den jødiske historie fra indvandring til naturligt borgerskab og med et fint øje for, hvordan kendte elementer i ”danskheden” – for eksempel Ægget, Brandes, Mågestellet, Rød Aalborg og så videre – har rødder i noget jødisk. Bogen skildrer de tilkommende jøders baggrund, den kultur, de har bragt med sig til Danmark, kirkens skiftende forhold til de nye medborgere, og deres ”bidrag” til det danske samfund, og meget bedre kan det ikke gøres på 178 sider.

Anmeldelser

Alligevel kommer vi ikke uden om, at den største, den mest kendte, og den måske mest kollektive fælleshistorie for jødiske og ikke-jødiske danskere er dén om redningen af danske jøder i oktober 1943. På omslaget står der faktisk ”de” danske jøder – altså ”redningen af de danske jøder”. Og der er ingen tvivl om, at det er en historie, Danmark kan være stolt af – fordi det kunne være gået meget værre. Men dels gik det faktisk meget værre for de fem procent, som blev deporteret til Theresienstadt. Og dels dækker redningen af de fleste til Sverige også over den traumatiske historie, at besættelsesmagten i oktober 1943 igen satte spørgsmålstegn ved de jødiske danskeres ”danskhed”. Det endte med de flestes redning i et mageløst eksempel på solidaritet.

Men det satte også en lille tvivl, en sårbarhed og en uro i jødisk forankring. Og selvom bogen gør sit yderste for at skrive den positive, den smukke, den konstruktive historie om jødiskheden i danskheden og omvendt – så rummer bogen også utrygheden ved antisemitismen, som lykkeligvis ikke er en påtrængende eller overhængende trussel i dag. Men selv i de seneste årtier har antisemitismen stukket sit fjæs frem – ved *hate speech*, ved terror, ved forsøg på at gøre herværende jøder ansvarlige for forhold i Mellemøsten. I dag står politi og soldater derfor i flere københavnske gader i døgnbemanning. Nogle vil sige, at det er, fordi der er jøder i gaden – mens andre vil fastholde, at det er, fordi racister eller terrorister truer folk i gaden. Det smager af forskellen på redning og behovet for overhovedet at skulle redde. Det er opmuntrende, at samfundet beskytter. Men det er bekymrende, at der er behov for beskyttelse.

Som læser ville det være rart at kende forfatterne til de respektive bidrag. Beslutningen om at fremstå som et kollektiv forlener i stedet bogen med et skær af museums katalog. Det ville også have været rart med et systematisk eller personligt forslag til litteratur frem for en tilfældig liste. Men bogen giver et fornemt rids af den jødiske historie i Danmark og af Danmarks

erfaring med en helt særlig indvandring. Må de næste 400 år blive endnu bedre og ikke kun for jøder – uden *hate speech*, uden antisemitisme, uden anfægtelse, uden behov for beskyttelse. Faktisk fik Christian 4. en ret god idé.

Gottlieb Siesby

Mendel Levin Nathanson. En biografisk Skitse (1845)

Transskriberet fra gotisk skrift og tilpasset nudansk af Erik Henriques Bing

Forlaget Tågaliden, 2018

Af Merete N. Christensen

I 1780 fødtes den kendte danske jøde Mendel Levin Nathanson i Altona, Danmarks dengang sydligste by. I 1980 burde der nok have været udgivet en biografi i anledning af hans 200-årsdag – måske af flere forfattere, der kunne dække hans forskellige virkefelter som reformator af undervisningen af fattige jødiske børn, den jødiske menigheds styrelse, det jødiske begravelsesvæsen, økonomiske forhold, *Berlingske Tidende* med videre. Det skete som bekendt ikke.

Selskabet for Dansk Jødisk Historie, stiftet i 1980, var travlt optaget af udgivelsen af *Indenfor murene* til Mosaik Troessamfunds 300-års jubilæum den 16. december 1984.¹ Denne udgivelse bar på forsiden *Det Nathansonske Familiebillede*, hvilket også havde været tilfældet med tidligere værker om jøder i Danmark.² Nathansons betydning er sjældent blevet undervurderet.

Nu er der igen en anledning, da Nathanson døde den 6. oktober 1868 – altså for 150 år siden i år. Det store nye værk synes dog ikke at være på vej. Til gengæld har den myreflittige Erik Henriques Bing fået den geniale idé at genoptrykke en tidligere biografi. Det drejer sig om Gottlieb Siesbys biografi fra 1845 – nu med latinske bogstaver og moderniseret ortografi. Det er fortjenstfuldt, idet bogen ikke er nem at opdrive, og yngre personer kan have svært ved at læse gotisk skrift.

Anmeldelser

Der er to iøjnefaldende mangler ved denne biografi:

- 1) Siesby var hele livet igennem Nathansons protegé, så biografien er uden kritik og nuancer. I biografien fremstår Nathanson simpelthen som en helt.
- 2) Biografien slutter i 1845, hvor Nathanson endnu havde 23 aktive år tilbage af sit liv.

Selvom Siesbys værk er en meget vigtig kilde, findes der heldigvis stof fra Nathanson selv i skrifter og breve, og senere historikere har vurderet hans indsats inden for økonomi og bladvirksomhed. Portrætter (og karikaturer) findes i rigt mål fra hele hans liv. I bogen er gengivet Wilhelm Marstrands portræt fra 1845, der hænger på Carolineskolen.

Hvad får vi så at vide om M.L. Nathanson i Siesbys biografi? Nathanson blev født i Altona den 20. november 1780. Som 12-årig kom han til København til sin morbroder, David Amsel Meyer, hvis betydning for Nathanson og vice versa næppe kan overvurderes.³ De første sider (12-14) er viet hans tidlige undervisning – mest selvstudier – samt hans deltagelse i forretningslivet i firmaet Meyer og Trier. Den største del af bogen (s. 24-85) omhandler Nathansons arbejde for de jødiske skoler, Friskolen for Drengbørn af den mosaiske Troe og Carolineskolen, for Begravelsesselskabet af 1810 samt hele menighedens omorganisering i forbindelse med Anordningen af 29. marts 1814. Side 86-99 omhandler Nathansons arbejde for det omgivende samfund med støtte til kulturen samt hans egne skønlitterære værker og debatindlæg i den litterære jødefejde. Side 100-123 (bogens slutning) er en kortfattet omtale af Nathansons store økonomiske forfatterskab, som Siesby ikke mener at kunne vurdere efter fortjeneste, og som den dag i dag savner en udførlig udforskning.

Endelig omtales hans tiltræden som chefredaktør på *Berlingske Tidende*. Også her er det en ret kortfattet skildring – også med hensyn til den politiske modstand, som Nathanson mødte, og som også kendes fra karikaturerne af ham. Hertil kommer, som nævnt, at hans sidste 23 år, der i høj grad var viet til arbejdet på *”Berlingeren”*, ikke er med i bogen.

Vi får i biografien et indblik i mandens liv og virke fortalt af en, der har kendt ham godt, og som beundrede ham umådelig meget. Sammen med Nathansons egne værker er der masser af stof til en helstøbt biografi. Kilder savnes således ikke, men tilbage står så at spørge: Vil nogen påtage sig den opgave? Erik Henriques Bing har givet et startskud. Lad os håbe, at denne fortjenstfulde udgivelse vil blive fulgt op. Læs den, og bliv inspireret.

NOTER

1. *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*. København: Selskabet for dansk jødisk historie og C.A. Reitzels Forlag A/S 1984.
2. Se Benjamin Balslev: *De Danske Jøders Historie*. København: O. Lohse 1932 og Poul Borchsenius: ”Bind 4. Historien om de danske jøder”. Werner Keller og Poul Borchsenius (red.): *Spredt blandt folkeslagene*. Bind 1-4. København: Fremad 1968-1969.
3. Mere herom i Karsten Christensen: ”Mindedage og idoler. De danske jøders frihedsbrev 1814 og M.L. Nathanson”. Bent Blüdnikow (red.): *Jøderne som frie borgere. Anordningen af 29. marts 1814*. København: Det Jødiske Samfund i Danmark 2014.

Asger Rye Lindegaard-Andersen

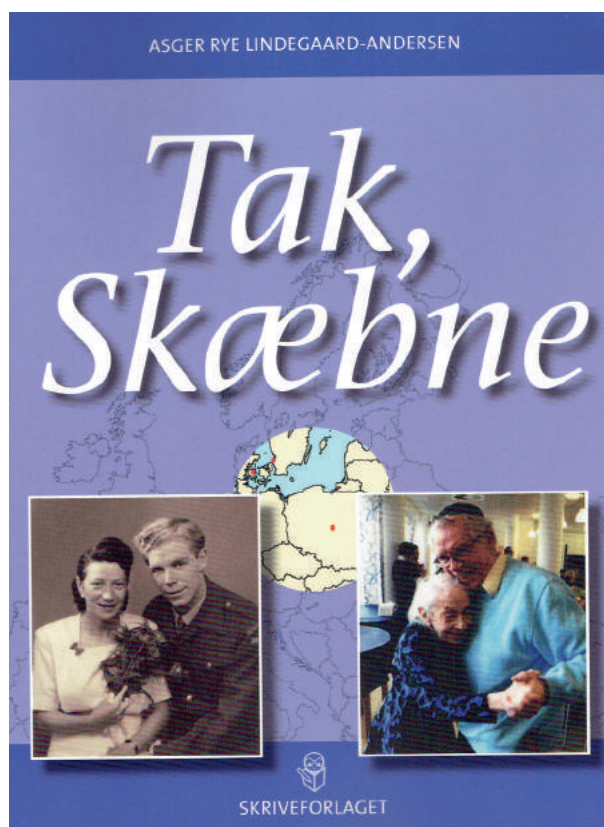
Tak, Skæbne

Skriveforlaget, 2017

Af Allan Falk

Som titlen antyder, har den 92-årige Asger Rye Lindegaard-Andersen skrevet denne bog i taknemlighed over sit rige liv, særligt samlivet med sin kone gennem 64 år, Felicja. Det var på ingen måde en nærliggende skæbne, at brugsuddelerens søn fra Hjallesø skule skulle blive gift med en overlevende fra ghettoen i Lodz og kz-lejrene Auschwitz og Stutthof, men de mødtes efter krigen i køkkenet på Grand Hotel i Mölle, hvor de begge arbejdede.

Asgers egen historie er i sig selv om ikke usædvanlig, så dog for sin tid ikke almindelig. Som nævnt var hans far brugsuddeler, og Asger måtte selv tjene til føden med videre, allerede da han læste til studentereksamen. Han arbejdede som "svajer" (cykelbud) fra 8-17 mandag til fredag, lørdag 8-12. Om aftenen gik han på Akademisk Kursus fra klokken 18.20 til 22.55. Han kom hjem klokken cirka 23.30, og efter lidt te og natmad skulle der læses lektier. Et program, der nok kunne tage pippet fra de fleste, men Asger klarede at tage en matematisk studentereksamen på to år. Hans bedste fag var matematik, kemi og fysik, men derudover var han musisk begavet og havde endda seriøse intentioner om at blive skuespiller. Han gik således til privatundervisning og var til optagelsesprøve på Det Kongelige Teater, men blev dog ikke antaget. I stedet blev han civilingeniør og endte som professor i fysik på Danmarks Tekniske Universitet. Men som soldat i Tyskland efter krigen skrev han revyer, og han spillede og spiller mandolin og klarinet. Et rigt begavet menneske.

Felicja Wilczek, født den 25. januar 1924 i Lodz, havde en lykkelig barndom. Det er nok værd at understrege, for det har sikkert givet hende en ballast, som blev værdifuld under de hårde prøvelser, hun senere kom ud for. Bogen er inddelt i afsnit. De afsnit, som omhandler Felicjas barndom og ungdom, er baseret på bandede in-

Anmeldelser

terviews med hende i årene 1989-1991. Hendes far havde en større væverivirksomhed sammen med en bror i Lodz, der var et centrum for væverier. Hendes mor arbejdede som jordemoder. Felicja var den yngste af seks søskende. Familien må have været anset for at have hørt til den bedrestillede middelklasse. I interviewene fortæller Felicja om en skolekammerat, der spurgte, om man i hendes familie havde kød på bordet hver dag. Det svarede Felicja ”ja” til. Det var ikke tilfældet hos skolekammeraten.

Tilværelsen ændrede sig brat efter den tyske invasion. Jøderne i Lodz blev gennet sammen i en ghetto, og Felicja fik nok at gøre som sygeplejerske på forskellige hospitaler. Beskrivelserne af nød og elendighed og deportationer er detaljerede. Faderen døde af sult og sygdom i Lodz, men Felicja og hendes mor blev deporteret til KZ Auschwitz med den næstsidste transport i slutningen af august 1944. Ved ankomsten blev moderen af en mandlig fange bedt om at tage sig af et lille barn, hvad moderen naturligvis sagde ”ja” til. Hvad hun ikke vidste var, at alle kvinder med børn blev sendt direkte i gaskammeret. Så moderen med det barn, der ikke var hendes, blev sendt til venstre og Felicja til højre. Det var det sidste, Felicja så til sin mor.

KZ Auschwitz var på det tidspunkt overfyldt grundet ankomsten af de mange jøder fra Ungarn, så Felicja blev sendt videre til KZ Stutthof. Der havde hun den glæde at gense sin storesøster Tola. De to var de eneste af de seks søskende, der overlevede krigen. Den ældste søster var før krigen blevet gift og bosat i Frankrig. Hun og hendes mand blev også deporteret til KZ Auschwitz, men en datter, Helene, der kun var fire år yngre end Felicja, overlevede ved at blive skjult hos en bondefamilie i Sydfrankrig.

Efter krigen kom Felicja til Sverige med Røde Kors, hvor hun mødte Asger i sommeren 1946, og de blev gift i 1947 og fik deres første barn, en søn, i 1948. I 1956 fik de deres anden søn. Resten af bogen omhandler et mere traditionelt livsforløb, hvor Asger bliver færdiguddannet som civilingeniør, skriver doktorafhandling og bliver

professor. De boede adskillige år i Sverige, senere i Californien, og bogen giver mange eksempler på interessante oplevelser og spændende personer, som de lærte at kende. Men det er et gennemgående element, at Felicja ofte fik mareridt om natten.

I 1968 – for 50 år siden – kom der polske jøder til Danmark, flygtet fra antisemitiske forfølgelser (igen) i Polen. Felicja meldte sig ”til tjeneste” på Carolineskolen, og de efterfølgende fire år var hun en højt værdsat medarbejder, der både underviste de polsktalende børn i dansk og gav dem praktiske informationer om forholdene i Danmark, hvilket senere blev udvidet til en slags socialtjeneste for børnenes forældre. I bogen er det desuden en interessant detalje, at når Felicja mødtes med sin kusine i Paris eller sin søster i USA, talte de jiddisch sammen.

Felicjas sidste år blev desværre triste. Hun fik Alzheimers, og med sygdommens fremadskriden blev Felicjas mareridt hyppigere og voldsommere. Felicja døde den 3. oktober 2011, 87 år gammel.

I bogen reflekterer Asger over sit lange liv, særligt over den positive effekt, som mødet med en jødisk kvinde og kendskabet til jødedommen har haft på ham. Han fortæller, hvorledes han blev uvenner med professor Niels Meyer, som han havde et nært kollegialt og venskabeligt forhold til, da denne støttede ”Boykot Israel”-bevægelsen. Efter Felicjas død fortsætter Asger med at komme på det jødiske plejehjem, Deborah Centret, hvor Felicja levede sine sidste år. Han spiller og synger for de andre beboere hver anden tirsdag til glæde for både dem og ham. Det har han nu gjort i syv år.

Det er en interessant og tankevækkende livshistorie, der oprulles, om end der også er mange detaljer, som kun kan interessere familie og venner. Bogen anbefales på det varmeste.

Overvejelser omkring tilblivelsen og udgivelsen af *Tak, Skæbne*

Af Asger Rye Lindegaard-Andersen

Min hustru Felicja døde som 87-årig i oktober 2011 på det jødiske plejehjem Deborah Centret, hvor hun boede sine sidste to et halvt år, ramt af Alzheimers demens. I sin ungdom havde Felicja ved flere mirakler overlevet livstruende grusomheder under Anden Verdenskrig i Lodz' ghetto og kz-lejrene Auschwitz og Stutthof. Trods de traumer, som disse oplevelser havde efterladt, lykkedes det hende sammen med mig at få et meningsfyldt liv. Hun udviklede sig til en meget kærlig og omsorgsfuld kvinde. Hendes godhed og omtanke for andre har gjort et stort indtryk på alle, hun har været i nærmere kontakt med. For mig betød hun alt, uden hende følte jeg mig som et halvt menneske.

Jeg var gift med Felicja i 64 år. På grund af hendes menneskelige storhed og i taknemlighed over den lykke, hun skænkede mig, følte jeg nogle måneder efter hendes død et stort ønske om at skabe hende et mindesmærke, for at hun kunne blive husket ikke bare af mig og familien, men også af alle dem, hun havde været i berøring med. Jeg følte, at det ønske kunne jeg bedst opfylde ved at skrive en bog. Jeg fandt det vigtigt at berette om de livstruende grusomheder, hun havde været udsat for i sin ungdom, for at alle, der læser det, forhåbentlig vil slutte op om den konklusion, at det aldrig må ske igen. Det er faktisk vigtigt og aktuelt i en periode, hvor der desværre er tendenser i den forkerte retning.

Til at beskrive grusomhederne i Felicjas ungdom havde jeg stor nytte af et meget omfattende interview, som min svigerdatter Lisa Ahrenkiel havde med Felicja i årene 1989-1990. Felicja var ellers meget imod at fortælle om

sine traumatiske oplevelser, men Lisa kunne få hende til at åbne sig. Lisa havde en oprigtig interesse i Felicjas traumatiske fortid, fordi hun er dybt interesseret i, hvordan ekstreme oplevelser påvirker mennesker. For at kunne stille relevante spørgsmål til Felicja havde Lisa læst omfattende litteratur om Holocaust, og det omfangsrige interview blev optaget på ca. 10 bånd af 90 minutter. For at kunne udnytte materialet lyttede jeg til båndene og skrev i første omgang alt ned, hvad der blev sagt. Derefter var det et kæmpe arbejde at redigere det, fordi det overhovedet ikke var i kronologisk orden. Mange spørgsmål til Felicja fik hende til at mindes mange begivenheder, der tidsmæssigt lå langt fra hinanden, og der var desuden mange gentagelser. Sammen med de oplevelser, Felicja gennem sine mange mareridt havde fortalt mig, bevirkede det interview, at jeg følte mig i stand til at skrive en nogenlunde sammenhængende beretning om hendes farefulde ungdom.

Felicja havde fortalt mig så meget om sin familie og sin lykkelige barndom, at jeg følte, at jeg også ville være i stand til beskrive den. Til beretningen om vores samliv og fælles oplevelser havde jeg en omfattende brevveksling imellem os i den første periode af vores forhold samt dagbogsoptegnelser. Jeg syntes også, at det var vigtigt at omtale min egen barndom og ungdom for at beskrive, hvorledes kærlighed kan forene to mennesker på trods af vidt forskellige opvækst.

Da det var mit mål at skabe et mindesmærke for Felicja, ville jeg forsøge at nedtone mine egne bedrifter. Det er ikke helt lykkedes, men jeg føler alligevel, at Felicja er hovedpersonen i min bog.

Pontus Rudberg

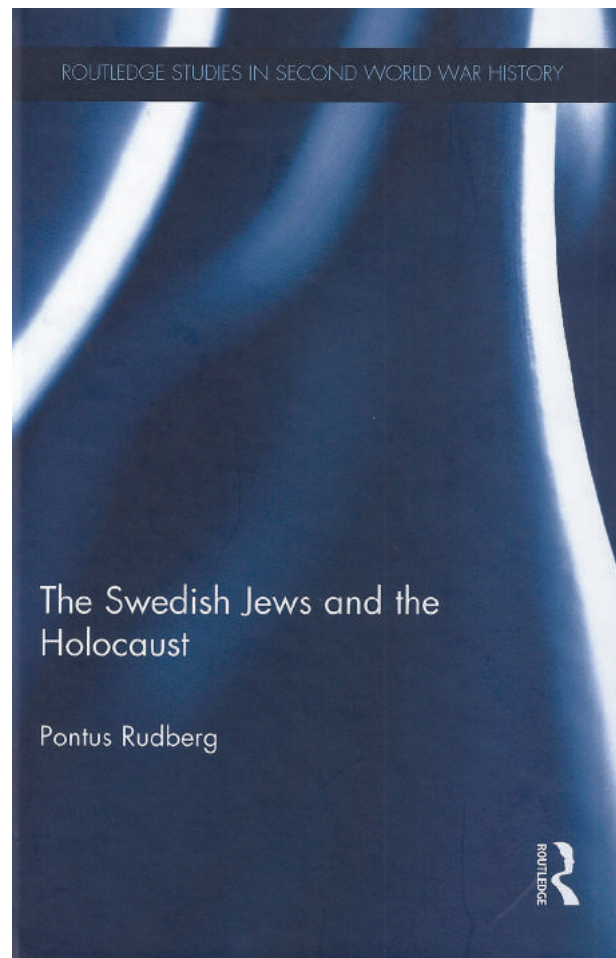
The Swedish Jews and the Holocaust

Routledge, 2017

Af Henrik Lewis-Guttermann

Det prestigøse engelske forlag Routledge udgav i efteråret 2017 den svenske historiker Pontus Rudbergs ph.d.-afhandling ved Uppsala Universitet, *The Swedish Jews and the Holocaust*, i serien ”Studies of Second World War History”. Bogen omhandler det svensk-jødiske mindretals reaktion på det nazistiske Tysklands anti-jødiske foranstaltninger og Holocaust. Den fokuserer specielt på Stockholms Mosaiska Församlingens bestræbelser på at hjælpe europæiske jøder. Disse bistandsaktiviteter blev ofte koordineret og udført i samarbejde med udenlandske jødiske organisationer. Hvad gjorde de for at hjælpe deres trosfæller, og hvad bestemte deres handlinger? Dette er de centrale spørgsmål i Rudbergs undersøgelse.

I tidligere historiografiske publikationer har der været rejst alvorlig kritik af de svenske jøder for påstået passivitet og ligefrem modstand over for aktiv indsats for de udryddelsestruede jøder under nazisternes kontrol. Navnlig har den svensk-amerikanske forsker Steven S. Koblik præsenteret et stærkt negativt syn på de svenske jøders holdning. Denne kritik gør Rudberg med sit grundige forskningsarbejde og præsentation effektivt op med ved at vise, at svenske jøder med ihærdighed ydede betydeligt mere for at hjælpe jøderne i Europa end tidligere fremstillet – og endda gjorde talrige andre forgæves forsøg.

Anmeldelser

I forhold til Danmark fokuserer Rudberg i sin afhandling især på et enkelt element: Transporten over Øresund. I foråret 1943 var en gruppe på ni *chalutzim* under uddannelse på Bornholm, da den tyske besættelse af Danmark fandt sted. Af disse var flere oplært og beskæftiget som fiskere. De besluttede at søge illegalt til Sverige i en "lånt" båd, som de med kyndighed sejlede til Skåne. De blev vel modtaget om end også reprimanderet. Da historien nåede frem til tyskerne i Danmark, vakte den vrede og blev påtalt over for de danske myndigheder og Mosaisk Trossamfund. Benjamin Slor og Julius Margolinsky, som havde det overordnede og praktiske ansvar for alle, overvejende tyske, *chalutzim* i Danmark, advarede disse i strenge vendinger mod at gøre tilsvarende og derigennem bringe alle *chalutzim*, og muligvis også danske jøder, i fare for tyske repressalier.

Selve flugten fra Bornholm er beskrevet gennem vidnesbyrd i Ole Barfoeds kartotek, som også har fundet vej til bogen *Dage i oktober* redigeret af Bent Blüdnikow og Klaus Rothstein. Men et andet og mere vidtrækkende efterspil beskrives af Rudberg. For de fiskeri- og søkyndige *chalutzim* besluttede sig for, efter at have fundet sikkerhed i Sverige og efter drøftelser med *chalutzim* i Sverige, at forsøge at bringe andre af deres fæller fra Danmark over Øresund. Dertil måtte man have midler til at købe en egnet båd og udstyre den til formålet. Flere af de ledende svenske jøder i flygtningearbejdet og individuelle jødiske velhavere, blandt andre Bonnier-familien, tilvejebragte midlerne. Da det var en illegal handling, kunne de officielle svensk-jødiske organisationer ikke deltage. Planen blev sat i værk, men uden større held. Efter ni forgæves sejladsen uden at få kontakt på den danske side blev aktiviteten foreløbigt indstillet og først genoptaget i efteråret, hvor 243 jøder blev sejlet til Sverige. Så gik det galt, og båden blev opdaget af tyskerne, som dog efter afhøring i Dagmarhus overraskende lod besætningen sejle tilbage til Sverige. De havde tilsyneladende udvist tilstrækkelig *chutzpe* og kløgt under afhøringerne.

Efterhånden som det stod klart, at det begyndte at trække sammen om de danske jøder, voksede bekymringen blandt de svenske jøder, ikke mindst med de mange stærke familiebånd på tværs af Øresund. Tråden

fra de "bornholmske" *chalutzim* blev efter tyskernes aktion mod de danske jøder i oktober taget op af andre og den illegale indsats kraftigt forstærket, finansieret og organiseret af fremstående svenske jøder med Ivar Philipson i spidsen. Til trods for at han allerede sad i ledelsen af flygtningearbejdet for *Mosaiska Församlingen* i Stockholm (MFST), handlede han nu som privatperson. På et par timer lykkedes det ham allerede den 4. oktober at rejse den betydelige sum af 103.000 svenske kroner (senere kraftigt forøget gennem nye donationer). For egne og indsamlede midler købte han to både til brug for overfarten fra Danmark. Svenske frivillige roere i talrige små både deltog ligeledes i redningsaktionen og bragte godt 100 danske jøder i sikkerhed.

Philipson begav sig allerede næste dag den 5. oktober med toget til Malmø og mødtes der med blandt andet de to danske redaktører Leif B. Hendil og Ebbe Munch repræsenterende Dansk-Svensk Flygtningetjeneste samt fremtrædende lokale jøder. Ivar Philipson blev svensk repræsentant i Flygtningetjenesten og holdt de svenske myndigheder fuldt informeret om dens aktiviteter. Det svenske udenrigsministerium, politi og forsvar tilvejebragte de nødvendige papirer, tilladelser og logistik ved ankomst og i land. Rudberg kalder indsatsen "*The Danish Dunkirk*".

Malmø-menigheden var den eneste i Sverige, hvor de østfra og senest tilkommende jøder efterhånden dominerede ledelsen, og viljen til at yde de dansk-jødiske flygtninge hjælp var stor. Det var den såmænd bredt i både Skåne og Sverige generelt. Til gengæld varede det kun kort tid, inden den danske stat gennem flygtningekontoret i Stockholm under ledelse af Stefan Hurwitz overtog de væsentligste økonomiske forpligtelser.

Omstændighederne omkring de danske jødernes flugt til Sverige er allerede veldokumenteret. Den officielle svenske holdning og indsats var i særdeleshed anderledes positiv, end det havde været tilfældet, da det tidligere gjaldt om at redde tyske og østeuropæiske jøder, hvor også den svenske folkestemning i betydeligt omfang var præget af modvilje og i flere kredse direkte antisemitisme. I alt havde kun 4.000 jøder fundet sikkerhed for nazisterne i Sverige indtil den gæstfri modtagelse af

de omkring 7.000 dansk-jødiske flygtninge.

I Sverige var det ved lov pålagt alle indbyggere at være medlem af et anerkendt religiøst samfund. Jøderne var regionalt organiseret i primært fire større mosaiske samfund henholdsvis i Stockholm, Göteborg, Norrköping og Malmø. Hvert af disse samfund (og flere af de mindre) ydede en indsats for at bistå og redde så mange jødiske liv som muligt. Ikke mindst ved konstante fundraisingkampagner og forhøjet menighedsskat. Men det var naturligvis i Stockholm, det store læs blev trukket, og væsentligst her, kontakterne til det svenske regeringsapparat og udenlandske jødiske organisationer blev knyttet og udbygget. Derfor er hovedfokus i bogen også på MFST. Ikke desto mindre var det karakteristisk for hjælpearbejdet, at indsatsen ikke havde en decideret centraliseret organisatorisk og hierarkisk ledelse. Arbejdet var fordelt på et utal af større og mindre organisationer og blandt enkeltpersoner, der oftest gik igen i flere forskellige sammenhænge – og indimellem også udviklede personlige modsætningsforhold.

Stockholms største menighed og synagoge var og er fortsat reformorienteret, men i hjælpearbejdet var der modsat situationen i USA ingen uoverensstemmelse mellem reform, sekulære, ortodokse og zionister. Man trak i enighed på samme hammel. Selvom de kun udgjorde ca. 30 procent af de svenske jøder, lå ledelsen i MFST fast blandt de ”gamle” især tyske slægter, og fokus for redningsarbejdet var indtil udbruddet af Anden Verdenskrig rettet mod at hjælpe de tyske jøder ud af landet og gerne til Sverige, i det mindste som transitstation. Det var dog stærkt begrænset, hvor mange der kunne gøres noget for på grund af en stærkt restriktiv svensk indvandrings- og flygtningepolitik, ikke helt ulig den danske. Denne politik blev ikke fraveget før de tyske aktioner mod først de norske jøder i oktober 1942 og navnlig de danske året efter. At det på dette tidspunkt (efter slaget ved Stalingrad) allerede lå i kortene, at tyskerne ville tabe krigen, har næppe været uden betydning.

Ud over de danske, norske og tyske jøder rettede den svensk-jødiske redningsindsats sig markant og i nogen grad vellykket mod jøderne i Bulgarien og Budapest. Om end Rudbergs fokus er på de jødiske organisationer, får enkeltpersoners bidrag også opmærksomhed, især to: Den lettisk-jødiske flygtning og velhaver Gilel Storch og Sveriges overrabbiner, professor Marcus Mordechai Ehrenpreis, der begge engagerede sig med utrættelig energi. Derimod nævnes Karl Bermans navn kun i en bibemærkning. Større opmærksomhed fik han imidlertid fra dansk side og blev hædret for sin indsats af både Christian 10. og den danske modstandsbevægelse.

Bogens styrke ligger i det indtryk, læseren får af navnlig den jødiske stockholmerledelse, dens baggrund, overvejelser og indsats for at hjælpe de tyske jøder og sidenhen, hvor muligt, andre jødiske samfund inden for nazisternes rækkevidde og udryddelse. Paralleller er tydelige mellem de svenske og danske myndigheders holdning samt overensstemmelserne i de to skandinaviske landes jødiske ledelse før den tyske besættelse af Danmark. Helst ville man hjælpe tyske jøder med at finde sikkerhed i tredjelande. Ikke at det fremgår af bogen, men dette gjaldt i øvrigt for flere jødiske samfund. Eksempelvis i Sydafrika, hvor *The Jewish Board of Deputies* henstillede til hjælpeorganisationer i Storbritannien om ikke at hjælpe flere tyske jøder til Sydafrika.

Rudbergs betydelige værk grunder sig på et omfattende, prisværdigt arkivarbejde og kan varmt anbefales, hvis man vel at mærke har en dyb interesse i emnet. For der er tale om et decideret faghistorisk arbejde, som måske i sin detaljerighed kan trætte en bredere læserkreds. En praktisk hjælp ville have været en fortegnelse over de mange forskellige hjælpeorganisationer, der oftest kun omtales ved akronymer. Fremstillingen kan nok også for nogen være svær at overskue. Hovedindtrykket af *The Swedish Jews and the Holocaust* er ikke desto mindre overbevisende og særdeles positivt.

Bent Blüdnikow

Præmieselskabet: Gamle håndværk, nye tider

Master Talent Arts & Crafts

i anledning af Præmieselskabets 225-års jubilæum, 2018

Af Merete N. Christensen

To ting har blandt meget andet optaget integrations- og uddannelses/erhvervsdebatten i Danmark i de seneste årtier:

- 1) Integration af folk af "anden festlig oprindelse" (udtryk fra *Politikens* tillæg "At Tænke Sig") gennem arbejde.
- 2) Behovet for praktisk undervisning i skolerne og flere unge i lære i håndværksfagene, som skriger på tilgang.

Ved et møde på Vestegnen i 1990'erne omkring integration på arbejdsmarkedet af unge tosprogede, som det vist hed dengang, udtalte en politiker, at vi i Danmark aldrig havde haft tradition for særbehandling eller belønning af arbejdsgiverne i den henseende. Jeg markerede, men talerlisten var slut. Efterfølgende ville jeg fortælle politikerens, at vi faktisk havde mindst ét eksempel på dét, han afviste, men han ville ikke høre. Jeg tænkte naturligvis på Præmieselskabet for den jødiske Ungdoms Anbringelse til Kunster og Haandværk. Her præmierede man mestre, som indtil 1788 alle var kristne, for at tage unge jøder i lære og uddanne dem til svende med mulighed for selv at blive mestre en dag.

Den gamle fond af 1793 bag Præmieselskabet er nu omdannet til talentudviklingsprogrammet med det moderne danske navn (sic) *Master Talent Program – Arts and Crafts*. Formålet med skriftet er at formidle Præmieselskabets særlige historie: "Historien om Præmieselskabet er fortællingen om et usædvanligt

samarbejde mellem jøder og kristne i en periode, hvor jødehadet kunne bryde ud, som det gjorde under Den korporlige Jødefejde i 1819" (s. 5). Og Bent Blüdnikows fine lille skrift i A4-format er illustreret med spændende

Anmeldelser

collager af Benjamin Grodin. Forsiden viser således en glaspuster.

Forgængeren til indeværende skrift, Georg Simons skrift *Præmieselskabet for den jødiske Ungdoms Anbringelse til Kunster og Haandværk, Et Jubilæumsskrift 200 År* (1999), kom oven på fejringen af Præmieselskabet i 1995. Lovene blev konfirmeret i 1795. Der er således flere datoer, der kan mindes. Blüdnikow bringer en tidslinje til støtte for udviklingen af Præmieselskabet.

Når man fandt det nødvendigt at præmiere mestre, der tog jødiske drenge i lære, var det for at kompensere dem for tabt arbejdsfortjeneste på lørdage, samt at bespisning ikke kunne være en del af kontrakten, da læredrengene skulle kunne opretholde en kosher livsstil. Det fremhæves, at der gennem hele Præmieselskabets historie har været tale om et kristent-jødisk samarbejde med en administration af de indsamlede midler bestående af to kristne og to jødiske medlemmer. Efter ophøret af særbestemmelser for jøder belønnedes både jødiske og kristne unge i håndværksfagene med legater (og medaljer). Skriftet påviser den store betydning, som dette initiativ fra 1793 har haft for integrationen af jøder på arbejdsmarkedet – sammen med oprettelsen af de to skoler for jødiske børn i henholdsvis 1805 og 1810 (nu Carolineskolen, Jødisk Fællesskole).

Når man i disse år taler om, at jødernes integration lykkedes, mens muslimernes ikke gør, så kan man vist godt med støtte i dette skrift sige, at:

- 1) Der skal initiativer af positiv, samarbejdsvillig karakter til, for at det kan lykkes.
- 2) Ting tager tid.

Her kan man altså godt tage ved lære af initiativerne i 1793 og fremefter. Man får lyst til at sige til politikere og private borgere: Hvis I vil have de unge ind på håndværksvejen, såvel jøder som kristne og muslimer, så bare kom i gang. Her har I anvisning på vejen.

English summaries

An outsider becoming an insider – Paul Fischer and the modern city *By Inge Bucka Mejlhede*

In spring 2019 The Museum of Copenhagen will open its first temporary exhibition at the museum's new venue in Stormgade 18, featuring the work of the artist Paul Fischer. He was a descendent of poor Jewish immigrants, but ended up becoming one of the most persistent and successful portrayers of the city of Copenhagen. While art buyers and collectors loved him for his numerous images of modern, idyllic and atmospheric Copenhagen city life, depicted in paintings, posters, postcards and in magazine illustrations, art critics and art historians despised him for the same reason. The article deals with this dualism in Paul Fischer's life: Being an outsider and an insider at the same time. While Fischer was successful and financially independent, his art and use of photography for art production were considered too commercial by art critics. Art professionals have primarily granted him significance as a conveyer of Copenhagen's cultural history from his images of street scenes of the city, retrospectively often considered nostalgic and outdated. However, there is also a modern side to Paul Fischer's art; in the way he used photography, often merging photos, his awareness of a growing visual culture with a demand for images, his depiction of social life in public spaces and the presence of his images in public spaces. The article has been written for the upcoming exhibition of Paul Fischer's works at The Museum of Copenhagen.

“It is Hellas and Israel to which Europe owes its culture” – Georg Brandes and his Athens vs. Jerusalem interpretations *By Søren Blak Hjortshøj*

The Danish-Jewish fin-de-siècle intellectual Georg Brandes (1842-1927) and his writings represent a distinctive archive in the intellectual history of the Athens vs. Jerusalem dichotomy. Thus, in his later writings, Brandes engaged in re-shaping the dichotomy so that Jerusalem denoted an indispensable part of Western civilization. At the same time, while Brandes accentuated the Jewish contributions to European civilization, he also emphasized that the relation between Athens and Jerusalem was juxtaposed. As he writes in *Jobs Bog (The Book of Job)* (1893), “It is Hellas and Israel to which Europe owes its culture.” By juxtaposing Athens and Jerusalem, Brandes goes against the typical representations of how the ancient Jewish civilization and the ancient Greek culture have influenced Western civilization and Christianity. Hence, since the Enlightenment period, central European thinkers and writers such as Immanuel Kant, G.W.F. Hegel and later Friedrich Nietzsche had in their depictions of the dichotomy portrayed the role of ancient Jewish civilization and religion as a “false start” for European civilization. In this article, I suggest that Brandes' re-interpretations of the dichotomy particularly must be viewed as part of his reactions to the rise of modern anti-Semitism and nationalism since, during his later writings, Brandes experienced how the Athens vs. Jerusalem dichotomy was re-vitalized in the merging with racially focused anti-Semitism, also in a Danish cultural context.

Biblical Prophecies and their Significance for Christians' View of the Jewish People and the State of Israel

By Ole Andersen

Christians have widely different views concerning the Jewish people and the state of Israel. The interpretation of the Biblical prophecies about the people and the land of Israel is one of the important factors as regards the view of Christians concerning the Jewish people. The prophecies about Israel in the Bible predict that the people of Israel will be sent into exile throughout the world – in the last days, however, they will return to the land of Israel, and there they will experience a renewal of their relationship with God.

From the early church, Christian interpretations of the prophecies about Israel can be gathered into two groups. The so-called *church interpretation* says that Christians should interpret the prophecies to be about the Christian church (supersessionism). According to the so-called *Israel interpretation*, on the other hand, Christians ought to read the prophecies about the land and people of Israel.

A Christian canon understanding is based on the fact that the Hebrew Bible and the New Testament together make one book with one plot. The book begins with a perfect Paradise under the blessing of God (Genesis 1-2). By the fall, the world is cursed (Genesis 3). Therefore, God chooses the people of Israel to be His tool for restoring the blessing (Genesis 12:1-3). The Messiah comes and accepts the curse and punishment for the destruction of the world (Galatians 3:13-14). When the Messiah returns, He will ultimately remove all curses and restore the blessing from Paradise (Revelation 21-22).

This biblical story of redemption shows that the people of Israel are still God's people, because the blessing will first be finally restored by the return of Jesus. Therefore, Christians should interpret the prophecies to be about Israel. If Christians do so, the result will, on the one hand, become sympathy for the Jewish people and the

state of Israel and a clear no to ecclesiastical anti-Semitism and, on the other hand, a no, which is equally clear, to demonization and hatred of the Palestinians.

The Jews in Slagelse – from where did they come and where did they go?

By Allan Falk

Slagelse is a town on Zealand on the route between Hamburg/Altona and Copenhagen, so many Jews have travelled through Slagelse on their way to Copenhagen. Among those is the Jewish business woman Glückel von Hameln, who around 1699 attended her son Joseph's wedding in Copenhagen.

The first Jew to settle in Slagelse was Mendel Simon, who got his trade license in 1740. But already three years later he left for Copenhagen. The more permanent settling of Jews started in 1780, and Jews remained in Slagelse till 1965. In the years between 1780 and 1801 only a few families settled in Slagelse, but between 1801 and 1814 the immigration sped up. In 1814 there were 12 couples, in 1819 15 couples, most of them with children, and they constituted the Jewish community. In total there were 26 in 1801, 64 in 1814 rising to the peak in 1834 and in 1840 to 99. From 1850 the numbers went down, mainly due to emigration but also to assimilation.

All in all 308 Jews have set foot in Slagelse. Only 19 lived their entire lives there.

Among the early emigrants were two brothers and their two sisters, with the family name David, who came from the small town of Maineck in Bavaria. One of the sisters were married to an uncle of the well-known Danish writer Meir Aron Goldschmidt, who has written a novel about this uncle, *Memoirs from my uncle's house*. Also another woman came to Slagelse from this small town. And yet another woman came to Slagelse from Burgkunstadt, also in Bavaria not far from Maineck. Among the early settlers were Jacob Berendt Gumpert

and Serine Abraham. One of their sons, Nathan Jacob Gumpert, emigrated to Göteborg, where he became a successful book trader. Among his descendants is the well-known Swedish actor and instructor Erland Josephson.

Other emigrants came from less far away, from places like Kassel in Hessen and Königsberg in East Prussia. But most of them came from other towns on Zealand like Ringsted, Naestved, Korsøer and Roskilde. People from the latter town changed their family name to Rothschild, which is a distortion of Roskilde.

The immigration of Jews from the Russian empire to Denmark generally sped up in 1905. One of these Jews, Zalel Epel, settled in Slagelse in 1909, where he founded a company trading old iron. After about 10 years he transferred the company to his brother-in-law, Joseph Litschewsky, and he and his wife were the last Jews to live in Slagelse. They are the grandparents of the former chief rabbi of Copenhagen, Bent Lexner.

From about 1850 the Jewish population in Slagelse dwindled. Most of the Jews went to Copenhagen. But one young man, Moses Joseph Rothschild, went to Koege, also a town on Zealand. He fell on the battlefield in 1850 in the war between Denmark and the rebellious troops from Schleswig-Holstein. Another young man, Berendt Meyer Israel, also took part in the war but survived, and he married the widow of Moses Joseph Rothschild, who is commemorated on a plate in the church of Koege.

Some elderly Jews left Slagelse and went to Copenhagen to live in a Jewish old-age home there. The community of Copenhagen had the obligation to take care of the poor and elderly Jews. To that purpose several institutions had been erected, some by the community, others through private donations.

It was only a dream

By Henia Vrazda

After World War II, many Polish Jews helped build the new country and its policy believing that communist Poland would become a just country without Jewish persecution. But anti-Semitic campaigns and Jewish harassment beginning in the spring of 1968 put an end to that belief and forced Polish Jews to leave the country. Denmark was one of the countries that some Polish Jews – including my family – fled to.

I was born as an only child in Strzegom and grew up in Wrocław where I lived with my parents. It was hard times and we lived in a small apartment under relatively poor living conditions. My father worked as a joiner while my mother was granted disability pension. I went to public school because the Jewish school was situated at the other end of town. For some time they taught Catholic as a subject, which I found interesting so I took part of the classes even after it was abolished at my school and run by local nuns instead. I went to middle school where I received my certificate in 1964 and I was admitted to the university in Wrocław at the Department of Russian.

Although I grew up in a non-religious home I was always aware of my Jewish roots. I had friends who were both Jewish and non-Jewish, and I took part in the cultural and social Jewish communities that were established after the war as well as the flourishing Polish cultural life including theaters and cinemas and the cultural events that took place at my university. But when the anti-Semitic campaigns began with student demonstrations in 1968 I felt unwelcome in Poland and contemplated leaving my home country. My parents and I decided to leave together and I began preparing our departure. In Denmark, refugees were welcome regardless of their age, education, and health – thus Denmark became our destination. There was a lot of paperwork and we had many challenges at the customs office, but finally we left Poland on October 14, 1969.

We arrived in Copenhagen the next day and were received by friendly policemen. The first five days we stayed at a hotel in Frederiksberg. Then we moved to St. Lawrence, a ship that had been transformed into a hotel administered by Dansk Flygtningehjælp (the Danish Refugee Council), and after six weeks we were transferred to a hotel in Vesterbro. With great excitement we explored our new surroundings in Copenhagen. After 11 months at the hotel in Vesterbro, Dansk Flygtningehjælp found us an apartment in Østerbro that we moved into. Early on, I began taking lessons in Danish and I completed a three-level Danish course at the university. I wanted to teach Russian in middle school, but unfortunately there were no jobs. Instead, I received a diploma at the typing academy and after a couple of different administrative jobs I got a permanent position at an insurance company where I worked for more than 40 years.

I consider my parents' generation a generation of true heroes. They were the ones who had the courage to rebuild their lives not only once but several times throughout their lives. I am grateful that we could come to Denmark to live and that my children are free to live however and wherever they wish.

When the Polish Jews came to Denmark *By Rikke Smedegaard*

In the late 1960s, the Communist Party in Poland launched an anti-Jewish campaign, which forced the remaining Jews in Poland to emigrate. The Danish government conducted a very liberal policy in order to help as many Polish-Jewish refugees as possible. Emphasis was placed on the so-called 'humanitarian tradition' as Denmark had previously helped to save Jews. From a political point of view there was apparently no doubt that this was a viable and sufficient argument. At no time were references made to the UN Refugee Convention, which Denmark was the first country to ratify, and which would otherwise have been an evident and clear-cut argument. From 1969-73, between 2,600 and 3,000 Polish-Jewish refugees came to Denmark. In

the fall of 1969, about 100 refugees arrived a week. This was an unprecedented number in Danish history, which led to challenges logistically speaking. In order to not unnecessarily provoke Poland, the Danish authorities decided to avoid any publicity regarding the arrival of the Polish Jews in Denmark. Only after Foreign Minister Poul Hartling had answered a question about the subject in the Danish Parliament, the press started addressing the topic. Hereafter the media showed great interest in writing about the Polish-Jewish refugees. Thus we see that also the press acted in accordance with the Danish self-image and cooperated with the authorities to ensure that the rescue of Jews from Poland could be as successful as possible. This is also reflected in the media coverage itself based on a representative section of the Danish media landscape, where the support for the refugees was predominant.

Memories from my childhood and youth in Poland *By Malka Fish*

This article describes my childhood years and youth in Poland in the 50s, 60s and early 70s. I grew up in a family of five including myself. My parents, my two older sisters and I lived poorly in an apartment in Wrocław, and anti-Semitism was a common phenomenon. Although I did not grow up in a religious home, I was always aware of my Jewish roots. I went to a Jewish kindergarten and a Jewish school, but neither of them was religious. At home we did not observe Jewish traditions, and our food was not always kosher. There were several Jewish families in our building and in our neighborhood in the 50s and we all helped each other and stuck together as if we were one big family. Throughout the 60s, however, many Jewish families emigrated leaving our family and a few others as the remaining Jews in a neighborhood that was now dominated by Christians.

Nevertheless, Jewish cultural life in Poland flourished in the years after Stalin's death. I particularly enjoyed the summer camps that took place every year. Here,

I met many of my friends and my husband, whom I married when I was still very young. The birth of our first child coincided with the student demonstrations in Poland in the late 60s. Although he did not take part in the demonstrations, my husband was expelled from his university and was forced to do military service. I was left taking care of our two children – one more was born while my husband was away in the army – with no daycare center to help, and my parents were both ill. They immigrated to Israel in 1969 where my oldest sister was already living with her family. When they left, my mother-in-law moved in to help me with my children. Both my son and my daughter were chronically ill and had to be taken to a doctor often. Keeping a job at the same time was challenging, and at my work place they were very hostile to Jews, making my situation even more difficult.

My husband returned from the army in 1970 and two years later we applied for permission to travel. We were turned down again and again. By the help of friends in Denmark I finally got permission to visit them in Copenhagen and without permission I also traveled to Israel to see my family and go to my father's funeral. During my stay in Denmark, I decided that I wanted to come and live there with my family. We managed to trick the communist security service – they wanted us to report back to them regarding Danish warehouse prices – and in late December 1973 we left Poland permanently.

Family, music and gratitude *By Henrik Chaim Goldschmidt*

The Goldschmidt family has its roots in Breslau, a German town that became part of Poland after World War I. Here Helmuth Goldschmidt, my grandfather, was born in 1902. He was the youngest of four siblings, all of whom miraculously survived the Holocaust. The article tells the story of how they survived.

The oldest brother was arrested and placed in a French camp. When he received a visa, he was able to escape to Cuba where he lived until the end of World War II.

A German officer, who kept placing her name at the bottom on the lists, saved the oldest sister from being deported. With a fake passport she was able to flee to Switzerland. The youngest sister followed her husband to Switzerland, but when he was unable to get a job they sent their children to England whereas they moved to the Netherlands. The children were reunited with their parents in England only to be separated from them again when placed in a camp on the Isle of Man. They were allowed to return to England after a year and they stayed there until the war was over. My grandfather came to Denmark with his family in 1937, hoping to be able to immigrate to Argentina after six months of employment at a company in Copenhagen. However, with limited immigration possibilities in Argentina the family stayed in Denmark. My grandfather's work permit was renewed time and again with the help of his company, but the family lived in constant fear of being expelled. They fled to Sweden in October 1943 when Germans had planned to arrest and deport Danish Jews. In Stockholm, they moved into a newly built apartment. The family returned to Copenhagen after the war, and in 1952 they were granted Danish citizenship.

The story of my family provides me with inspiration, motivation and will to succeed every day. It gives me energy and it makes me want to use my musical abilities to work for peace and tolerance in the world.

Theatrical performances of Theresienstadt in Danish memoirs *By Pernille Villadsen*

The Jewish ghetto at Terezín (German name: Theresienstadt) is known for a stunningly active cultural life. A cultural life which emerged from the prisoners themselves. A cultural life which soon was found by the Nazis to be a very effective tool in their propaganda about Theresienstadt – “the Model ghetto”. This article investigates what it was like to live in captivity but still with some kind of freedom to nurse one's cultural drive. More specifically, it explores what theatrical performances might have done for the prisoners? Drawing upon four Danes' testimonies and memoirs, I discuss

whether the prisoners thought of it as the Nazis' way to deceive the world or if the Jews themselves might have benefitted from the opportunity to practice theatre. I argue that in the case of the four Danes theatrical performances enabled the prisoners to recover from the traumatic experiences in the ghetto by creating a safe space, facilitating the creation of coherent narratives and the chance to reconnect with themselves, each other and their lives before the war. In this way, theatre – as part of the rich cultural life – had a very therapeutic effect on the prisoners in Theresienstadt. Thus this article advocates the importance of including the stories, thoughts and notions of the people implicated when writing the history of Holocaust.

The Activities of the Lyngby Group. Rescuing Jews from Humlebæk and Gilleleje to Sweden in October 1943

By Jens Ulff-Møller

The rescue of about 7,000 Jews from Denmark to Sweden in October 1943 is legendary, and has become world-famous not least due to Aage Bertelsen's book *October 43*. He and his wife headed the so-called Lyngby group that was hiding Jews before arranging their transportation to Sweden from Humlebæk and Smidstrup (Gilleleje).

The group consisted of two sections: First, Dr. Ebba Standbygaard headed a local resistance group related to the political party Dansk Samling, and to the sabotage organization Holger Danske and the SOE. The other section, to which Bertelsen belonged, consisted of high school teachers who had relations to Dansk Studiering, an organization aiming to distribute illegal information.

Two Jews were important for the creation of the group. One was Walter A. Berendsohn, former professor of Scandinavian literature at the University of Hamburg, who settled in Lyngby in 1933 after Hitler came to power in Germany. The other was the veterinarian David Sompolinsky, a member of the ultra orthodox synagogue in Copenhagen. It is possible to determine that members of the ultra orthodox synagogue and their

relatives and friends were among the approximately 700 Jews rescued by the Lyngby group. The group collaborated with a group of doctors and students, and therefore the number of people who were rescued by the Lyngby group may be higher. Bertelsen escaped to Sweden on September 16, 1943, and he became the chairman of the board of trustees of the Danish School in Lund. Due to informers, most of the Lyngby rescuers fled to Sweden, and some ended up in concentration camps. Two of them were mistreated so badly that they died shortly after the liberation.

Jewish activism in Denmark 1938-1943

By Arthur Arnheim

As part of "The Final Solution" the Germans planned to arrest and deport all Jews in Denmark on the 1st of October 1943. It is well known that the Danish people protected and rescued the majority of the Jewish population. While the Jewish leadership and the individual Jews in Denmark were passive during the rescue operation, one Jewish family was active in the effort to save their fellow Jews. This article is about the Sompolinsky family. Shimshon and Dora Sompolinsky came from Poland and settled in Copenhagen in 1914. They raised nine children, and in 1931 the family obtained Danish citizenship. After finishing high school, their son Meir Sompolinsky was in 1938 sent to Palestine on a scholarship to study education. In 1940 when the Germans occupied Denmark, Meir Sompolinsky found himself isolated without contact to family or community.

At the end of September 1943 rumors reached Palestine about the German attack on the Danish Jews. At that time the British mandatory government maintained restrictions on Jewish immigration to Palestine. Meir Sompolinsky knew, however, that a small quota of "Certificates" (visas) had been arranged for leading Jews and Zionists. Meir Sompolinsky made a list of 87 Jewish families in Denmark which he forwarded to the Jewish Agency. He also made contact with the International Red Cross in order to obtain assistance with the protection and transportation of Jews to Palestine. The plan reached the foreign office in London on the 30th

of October. By that time all Danish Jews were either in Sweden or in Theresienstadt.

Meir Sompolinsky's younger brother David had in the meantime been active in Copenhagen in an extraordinary effort to help his fellow Jews. Three days after the first warning about a German attack was received, neither the Jews nor the Danish public were prepared. David Sompolinsky, on the other hand, had analyzed the situation in detail and was ready to act. David Sompolinsky approached hospitals in order to request that Jews be admitted as patients under false names. He mobilized the teachers of his old high school. They together formed the Lyngby Group which eventually brought 700 Jews to safety in Sweden. David Sompolinsky approached the prison authorities and demanded the release of all Jewish prisoners before the Germans would get to them.

His last deed before seeking safety in Sweden was to personally escort Jewish children who had been hidden in an asylum for children to Sweden. The motivation behind David Sompolinsky's activities becomes evident by tracing his life story. He settled in Israel in 1950 and became professor in the field of microbiology. In 1960 he took part in an Israeli rescue operation in the former Belgian colony of Congo. The moral compass which has directed David Sompolinsky's life is the Jewish code of conduct called *Halacha*. One halachic law takes preference over all other laws: The duty to save human lives.

Bidragydere

Ole Andersen

(født 1958) Cand.theol. og bifag i hebraisk litteratur fra Københavns Universitet. Toårigt studieophold ved Det Hebraiske Universitet, Jerusalem (antik jødisk litteratur). Generalsekretær i Ordet og Israel. Medstifter af Selskab for Bibelsk Arkæologi. Han har blandt andet skrevet *Dødehavsrullerne. Historien om 'verdens største puslespil'* (1994), *Når Guds rige kommer. Om tusindårsriget og den nye jord* (1995), *Ezekiels Bog* (2000) og *Slutspillet om Israel. Bibelens profetier og verdenshistorien* (2016).

Arthur Arnheim

(født 1929) Cand.mag. i historie og jødisk litteratur ved Københavns Universitet. Har været informationssekretær ved Israels Ambassade i København, kontorchef, senere direktør i Dansk Magisterforening og direktør i Magistrenes Pensionskasse. Siden 1989 bosat i Jerusalem. Han er forfatter til en række videnskabelige artikler i danske og udenlandske tidsskrifter, blandt andre *Scandinavian Economic History Review*, *HISTORIE (Jyske Samlinger)* og *Jewish political studies review*. Han har skrevet bøgerne *Politik, Diplomati og den hjælpende Hånd* (med Dov Levitan) (2012), *Truet minoritet søger beskyttelse – Jødernes historie i Danmark* (2015) og... *at være jøde* (essays) (2015).

Søren Blak Hjortshøj

Underviser i moderne europæisk historie ved Roskilde Universitet. Han har skrevet ph.d.-afhandling om repræsentationen af jødiskhed i Georg Brandes' forfatterskab.

Inge Bucka Mejlhede

Mag.art. i kunsthistorie fra Københavns Universitet, p.t. ansat som museumsinspektør på Københavns Museum. Har arbejdet på en række kunst- og kulturhistoriske museer, blandt andet Dansk Jødisk Museum, og skrevet flere bøger for Det Kongelige Kjøbenhavnske Skydeselskab og

Danske Broderskab, herunder *Det gode selskab. Jødiske indvandrere i Det Kongelige Kjøbenhavnske Skydeselskab og Danske Broderskab* (2016). Tidligere bestyrelsesmedlem i Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Allan Falk

Jurist. Genealog og skaber af Dansk Jødisk Genealogisk Database sammen med Tom Brøndsted. Næstformand i bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Malka Fish

Uddannet i Polen, arbejdet som systemkonstruktør i Danmark og undervist i jiddisch i en længere årrække. Tidligere medlem af bestyrelsen i Forbundet for Jøder fra Polen. Tidligere medlem af repræsentantskabet i Det Jødiske Samfund i Danmark. Har gennem 35 år stået for Jiskor-aften i synagogen til Yom HaShoah med egne tekster eller egne oversættelser fra polsk og jiddisch og har således oversat en stor mængde prosa, sange og digte først og fremmest med Holocaust som tema. Har desuden i mange år redigeret og præsenteret Radio Shaloms jiddischprogrammer, som udsendes hver tredje onsdag.

Henrik Chaim Goldschmidt

(født 1959) Uddannet musiker på det Fynske Musikkonservatorium og Karajan Akademiet i Berlin. Han har siden 1985 været solo-oboist i Det Kongelige Kapel i København. I 2003 skabte han The Middle East Peace Orchestra, som er et musikalsk samarbejde mellem muslimske, jødiske og kristne musikere fra Mellemøsten, Skandinavien og USA. I 2011 grundlagde han Goldschmidts Musikakademi på Nørrebro. Skolen tilbyder gratis musikundervisning til børn, som ellers ikke ville få den mulighed. Skolen bringer børn sammen fra forskellige kulturer og skaber venskaber på tværs af religion og etnicitet. Henrik Goldschmidt komponerer musik i moderne jødisk stil.

Svend Gottschalk Rasmussen

(født 1948) Cand.mag. i russisk og polsk fra Århus Universitet. Stipendiat og hjælperer på Adam Mickiewicz-universitetet i Poznan 1980-1982 og var i perioden 1982-1988 lektor i dansk sprog og litteratur samme sted. Lektor på Syddansk Universitet fra 1997 med ansvaret for cand.negot.-uddannelsen med polsk som hovedsprog. Har undervist på uddannelsen International Virksomhedskommunikation indtil sin pension i 2016. I dag tolk i russisk og polsk og har utallige gange kommenteret aktuelle begivenheder i Polen i medierne.

Anders Jerichow

Kommentator ved *Politiken* og formand for Humanity In Action.

Henrik Lewis-Guttermann

Mag.scient., socialantropolog og Research Fellow i Memory Studies ved Lund Universitet med projekt vedrørende migration, erindring og identitet fokuseret på litvakiske jøder.

Merete Næsbye Christensen

(f. 1947) Cand.mag. i historie og pensioneret gymnasielektor. Har gennem årene blandt andet skrevet en hel del bidrag til dansk-jødisk historie. For tiden medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Jan Schwarz

Docent i jiddisch ved Lunds universitet og har udgivet to monografier om jiddisch litteratur og oversat tre bøger af jiddische forfattere til dansk. Han har desuden skrevet mange artikler om Holocaust, jødisk-amerikansk og jiddisch litteratur og lavet mange oversættelsesstudier.

Rikke Smedegaard

(født 1978) Cand.mag. i Historie og Retorik fra Københavns Universitet fra 2006 med speciale i jødisk

historie. Hun har studeret polsk-jødisk historie ved University of Gdansk i 2003. Rikke Smedegaard har arbejdet på Dansk Jødisk Museum, hvor hun blandt andet har lavet specialomvisninger med fokus på de polske jøders historie i Danmark. Hun har også lavet guidede ture til "jødisk Warszawa" og "jødisk Berlin".

Jens Ulff-Møller

Historiker fra Københavns Universitet og ph.d. i historie fra Brandeis University. Han har været forskningsadjunkt på Københavns Universitet og har undervist i historie. Han er nu pensioneret.

Pernille Villadsen

Kandidatstuderende i Historie med tilvalg i Æstetik og Kulturanalyse ved Syddansk Universitet, Odense. Har blandt andet deltaget i det historisk-topografiske feltarbejds kursus i Theresienstadt (Pamatnik Terezin) april-maj 2018 under ledelse af Therkel Stræde, lektor ved SDU og bestyrelsesmedlem i Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Henia Vrazda

(f. 1947) Uddannet mag.art. i russisk fra Wrocław Universitet i Polen. I Danmark har hun arbejdet inden for forsikring i 40 år. Hun har i sin fritid og senere på pension været dedikeret til det jødiske liv og kultur i Danmark gennem foreningsarbejdet i *Coordination Committee* (kultur- og socialforening etableret af jøder fra Polen i Danmark i 1976) og samarbejdet med Det Jødiske Samfund i Danmark og Dansk Jødisk Museum.

Margit Warburg

Professor i religionssociologi ved Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet. Blev dr.phil. i 2007 på en afhandling om den religiøse minoritet baha'i. Hun har blandt andet forsket i forholdet mellem religion, migration og globalisering, religiøs demografi og civilreligion.

